

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 17

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ГЕРАЛЬДИКА

КИЇВ – 2010

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 27 травня 2010 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник В.В. Томазов. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. — Число 17. — 216 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців в галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова), д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна, д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов, д.і.н., проф., акад. НАН України П.Г. Тронько.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф. Г.В. Папакін, к.і.н. О.О. Попельницька (відп. секретар).

Упорядник: к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р. видано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Випуск 17 збірника наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» присвячений виключно висвітленню проблем української генеалогії та геральдики, а також суміжними з ними спеціальних історичних дисциплін — просопографії, біографістики, сфрагістики, емблематики тощо. Враховуючи величезне значення цих дисциплін для вітчизняної історичної науки, перспективи їхнього розвитку, в Інституті історії України НАН України було створено Сектор генеалогічних і геральдичних досліджень, покликаний об'єднати всіх вітчизняних фахівців у цих галузях історичних досліджень, стати своєрідним науково-методичним та організаційним центром. З метою пропагування досягнень українських генеалогів, геральдистів, сфрагістів та інших спеціалістів, що працюють у сфері зазначеної проблематики, і підтримки їхніх досліджень вирішено раз на рік видавати спеціалізований випуск збірника. Таким чином, цей випуск «Спеціальних історичних дисциплін» є піонерським.

Редакційна колегія та співробітники Сектору генеалогічних і геральдичних досліджень дуже сподіваються, що, як і попередні збірники, цей випуск викличе зацікавлення наукової громадськості. У виданні містяться статті як вже відомих дослідників, так і молодих науковців. Більшість статей торкаються актуальних та мало досліджених проблем, ґрунтуються на значній джерельній базі, причому переважна частина джерел вводиться до наукового обігу вперше. Рецензії та огляди знайомлять читачів з новими працями як вітчизняних учених, так і зарубіжних колег.

Загальна концепція збірки залишається незмінною. Редакційна колегія залишає авторам право на висловлення власних, оригінальних думок, навіть якщо вона не поділяє їх. Маємо надію, що авторська інтерпретація подій, оцінка джерел та власна дослідницька лабораторія стануть предметом наукових дискусій, плідних обговорень та посприяють розвитку означених історичних дисциплін.

Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вузів, працівників архівів, музеїв і бібліотек, — всіх, хто опікується важливою справою дослідження комплексу джерелознавчих галузей історичних знань, всіх бажаючих оприлюднити свої розробки, спрямовані на розвій кожного з напрямків спецдисциплін.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою: 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.

БІОГРАФІСТИКА

ЖІНОЧА БІОГРАФІСТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

Необхідність постійного вдосконалення способів наукової інтерпретації минулого, тенденція до антропологізації історичної науки зумовлює актуалізацію біографістики як одного з пріоритетних напрямів сучасних досліджень. Хоча останнім часом все частіше з'являються публікації, спрямовані на дослідження цієї проблематики¹, проте ще й досі поза увагою науковців залишається такий соціокультурний феномен другої половина ХІХ — першої третини ХХ ст., як жіночі біографії, формування якого відбувалось у загальному річищі історично-фемінологічного дискурсу тогочасної української історіографії.

Епоха романтизму залишила відбиток на комплексному сприйнятті та інтерпретації історії жіноцтва і поживила інтерес до вивчення становища жінки у соціумі, її різноманітних ролей відповідно до культурних, політичних, правових, суспільних традицій, відтворюючи моделі жіночої складової в узгодженні з факторами часу та простору. Початок жіночої біографістики в російському імперському наративі пов'язується зі спадщиною М.М. Карамзіна, історична повість якого, присвячена новгородській боярині Марфі Борецькій, що очолила політичну опозицію самодержавній Москві у ХV ст., пробудила жвавий інтерес до біографій інших відомих жінок середньовіччя².

В українському історіографічному просторі перші праці, що презентували жіночі біографії, з'являються у другій половині ХІХ ст., коли відбувається активізація вітчизняних фемінологічних студій, зумовлена лібералізацією життя в імперіях, соціокультурними трансформаціями, формуванням нових ідеологем. Тогочасна українська історіографія засвідчила свій інтерес до історії жіноцтва, демонструючи науковий пошук пріоритетних напрямів, визначаючи методи, прийоми та джерела дослідження. Фрагменти жіночих біографій, вписані в контекст історичних досліджень, біографічні портрети відомих жінок, біографічно-белетристичні нариси стали складовою наукової спадщини істориків, серед яких В. Іконников, М. Костомаров, Д. Мордовець, О. Лазаревський, О. Левицький, Й. Ролле, І. Шараневич.

Метою статті є реконструкція жіночої біографістики як складової історично-біографічного напрямку в українській історіографії, аналітика її

специфіки в залежності від соціокультурних процесів та інституалізації історичної науки, що тривала упродовж другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.

Фундаментом історичної біографістики України справедливо вважається праця М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»³, в якій яскравим втіленням жіночої біографістики постають нариси, присвячені Марині Мнішек, царівні Софії, імператрицям Анні Іоанівні та Єлизаветі Петрівні. Під кутом зору біографій неоднозначних та суперечливих постатей жінок вчений розкриває історію як живий процес діяльності осіб, закономірний і несподіваний одночасно.

Послідовно дотримуючись романтичної традиції, М. Костомаров у цих нарисах запропонував свого роду модель жіночої біографії, неодмінними складовими якої виступали опис зовнішності жінок, їхня освіта, стосунки з оточенням, ставлення кожної з них до влади. Так, про Марину Мнішек М. Костомаров пише, що вона була «с красивыми чертами лица, черными волосами, небольшого роста». Щоправда її портрет, майстерно доповнений ще кількома деталями, одразу викликав настороженість. Зауважуючи, що «глаза ее блистали отвагою, а тонкие сжатые губы и узкий подбородок придавали что-то сухое и хитрое всей физиономии»⁴, історик тим самим виправдовував у цілому негативну характеристику цієї жінки, яку він наважився дати з перших же рядків нарису, позиціонуючи свою героїню як таку, що відіграла на початку ХVІІ ст. «видную, но позорную роль в нашей истории»⁵.

У нарисі, присвяченому Єлизаветі Петрівні, зовнішність взагалі здається однією з центральних характеристик імператриці. М. Костомаров багато уваги приділив її опису. Кілька разів наголошуючи на тому, що ця жінка відрізнялась надзвичайною красою, він наводить на підтвердження цього свідчення іноземців — французького та китайського послів, дружини англійського посланця⁶. Нарешті, закінчений портрет імператриці, виписаний істориком з урахуванням численних деталей, поставав з усією невідвратною привабливістю: «...У нее были превосходные каштановые волосы, выразительные голубые глаза, здоровые зубы, очаровательные уста. Говорили, правда, что ее воспитание отзывалось небрежением, но тем не менее она обладала наружными признаками хорошего воспитания; она превосходно говорила по-французски, знала также итальянский язык, немного по-немецки, изящно танцевала, всегда была весела, жива, занимательна в разговорах. Как в своем отрочестве, так и в зрелом возрасте, она при первом своем появлении поражала всех красотою...»⁷. Біографія Єлизавети представлена від народження (1709 р.) до смерті (1761 р.) у контексті внутрішньої та зовнішньої політики, господарських, освітянських, церковних справ. На тлі

стосунків імператриці з фаворитами — О. Розумовським та І. Шуваловим, їхніми родинами була змальована цілісна картина Російської імперії першої половини XVIII ст., з вражаючою яскравістю виписані численні деталі політичної та економічної історії, історії повсякдення.

Відповідно до канонів жіночої біографістики, М. Костомаров зупинився на зовнішності Анни Іоанівни, хоча, в силу природних даних імператриці, портрет був значно скромнішим за попередній. Але неприваблива зовнішність цієї правительки талановито змальовувалась кількома штрихами: «ленивая, неряшливая», «любила наряды», «предпочитала яркие краски», «одевалась в длинное, широкое одеяние небесно-голубого или зеленого цвета, а голова у нее была повязана красным платком таким способом, каким обыкновенно повязывались мещанки»⁸. Крім того, образ Анни Іоанівни доповнювався фрагментами з листування імператриці, що характеризували її як жінку, схильну до пліток, з обмеженим інтелектом, убогістю розуму, «всем сердцем и душою погруженною в узкий мирок домашнего угла»⁹.

Натомість царівна Софія, за версією М. Костомарова, незважаючи на свій молодий вік, «отличалась от других замечательным умом и способностями»¹⁰. Щодо її зовнішності, то історик, утримуючись від розгорнутої власної оцінки, посилався на думку іноземців, яким царівна Софія видавалась непривабливою через свою огрядність, хоча за російськими канонами, про що нагадав вчений, пишні форми вважались ознаками жіночої краси¹¹.

Працюючи над біографією царівни Софії, М. Костомаров зосередив увагу, передусім, на її здібностях і в цьому контексті порушив питання щодо становища знатних жінок у Московській державі, особливо тих, хто вирізнявся розумовою неординарністю. На цей раз історик схильний вважати, що «ум всегда очень уважался на Руси, и умной личности женского пола не трудно было заявить себя, если только в том семейном кругу, в котором она находилась, ослабнут связывающие ее пути монашеских приличий»¹².

Продовженням науково-популярного напрямку в жіночій біографістиці стала творчість Д. Мордовця. Героїнями його біографічних нарисів виявилось понад, ніж півсотні відомих жінок, вибір яких здійснювався за принципом впливовості та популярності. Історично-біографічний цикл Д. Мордовця, що вийшов у Петербурзі 1874 р., презентував галерею портретів, що охоплювала майже тисячолітню історію «русских женщин»¹³. Княгиня Ольга, Інгігерда, Софія Витовтівна, Олена Глинська, Софія Палеолог, Марина Мнішек, Мотря Кочубеївна, Анна Монс, Анастасія Скоропадська, Марта Скавронська, княжна Тараканова, Марія Гольшанська та інші опинились серед тих жінок, які, на думку Д. Мордовця, виступали, якщо не

уособленням епохи в цілому, то, принаймні, втіленням найбільш характерних її рис, потреб та прагнень і заслуговували на те, аби бути вписаними в історичні аннали. Зосереджуючись в основному на психологічних характеристиках жінок, їхніх особистих рисах, здібностях, освіті, історик аналізував біографії у контексті політичних подій, культурних традицій та суспільних процесів кожної з виокремлених епох.

Попри те, що Д. Мордовець обмежив свою роль при написанні цієї праці лише систематизацією та популяризацією жіночої історії, він все ж здійснив спробу узагальнення великого за обсягом біографічного матеріалу, виокремлюючи серед жіноцтва щонайменше два типи — західний та східний. Запропонована автором біографічного жіночого циклу система диференціації вибудовувалась на підставі таких характеристик, як уміння жінок орієнтуватись у ситуаціях, впливати на події, приймати відповідні рішення. Східний жіночий тип, зокрема, мав на собі відбиток Домострою Московської Русі, відомого своїм обмеженням суспільних прав жінок; західні ж жінки зображувались енергійними, ініціативними, гарно освіченими, вихованими відповідно до вимог часу, незалежними у прийнятті рішень. Такі риси характеру, на думку історика, могли сформуватися завдяки притаманним Європі культурним традиціям, що сприяли вихованню самостійності та самовпевненості жінок, забезпечуючи їм почесне місце на сторінках історії.

Науковий доробок В. Іконникова відображає інтерес позитивістської історіографічної школи до жіночої біографістики, репрезентованої здебільшого вінченосними особами, або жінками, наближеними до престолу. Серед них — велика княжна Наталія Олексіївна, княгині Наталія Долгорукова, княгиня Катерина Дашкова, біографії яких стали органічною складовою однієї з ключових праць вченого, присвячених історії жіноцтва¹⁴. Особливу увагу історик приділив Катерині II¹⁵, окремий цикл лекцій також був присвячений Єлизаветі Петрівні та її правлінню¹⁶. Будучи одним з яскравих і послідовних прихильників біографічної традиції, В. Іконников увійшов до авторського колективу відомого біографічного словника А. Половцова, підготувавши нарис про Марфу Борецьку та її родину. Органічно вписуючи біографію відомої жінки в історичні події, акцентуючи увагу на її впливовості, рішучості та активності, вчений, передусім, дотримувався закономірностей, притаманних словниково-біографічним виданням, а саме лаконічності, концентрації фактів, наявності бібліографії¹⁷. Бібліографічний список до статті, що нараховує близько півсотні позицій, вражає не стільки кількістю, яка засвідчувала, що Марфа Борецька дійсно є однією з своєрідних «фавориток» тогочасних історичних досліджень, скільки своєю різноманітністю. Окрім численних історичних документів, праць науковців,

він вміщував також літературні твори — П. Сумарокова, К. Рилєєва, Ф. Іванова, В. Аскоченського та ін.

Національного виміру жіноча біографістика набула у часописі «Киевская старина» (1882–1906). Усвідомлення власної історичної місії вимагало від журналу, який виявився справжньою «енциклопедією українознавства»¹⁸, дотримання старанної вибіркості у підходах до сюжетів історії жіноцтва, особливо її персоналій. Різноманітні за змістом, жанром, формою публікації часопису, включаючи коментарі до художніх портретів, презентували біографії відомих жінок. Пріоритет надавався постатям, що відзначилися своїми патріотичними або благодійницькими вчинками, життя яких могло надихнути на пробудження української національної свідомості. При цьому, як справедливо зауважує В. Чишко, якість історичних нарисів біографічного спрямування, в тому числі опублікованих у «Киевской старине», була дуже різною, і з позицій сьогодення деякі з них виглядають наївними, аматорськими або недосконалими¹⁹. Тим не менш, вони переконливо свідчать про наміри дослідників представити біографії жінок як органічну складову історичного процесу в цілому і історіографічного простору зокрема.

Портретну жіночу галерею «Киевской старины» склали зображення Анни Ярославни, Раїни Вишневецької (Могиляки), Софії Острозької, ур. Тарновської, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія²⁰. У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначалися особливістю характерів, незвичністю долі та увійшли в історію України як самостійні постаті. У коментарях до портретів, що вміщували різноманітні факти біографій, багато уваги приділялось розгляду історичних епох, до яких належали жінки, висловлювалось ставлення до драматичного перебігу української історії, давались оцінки подій та вчинків. Завдяки цим публікаціям читацька аудиторія мала нагоду не тільки ознайомитися з біографіями відомих жінок, але й долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити невідомі сторінки історії України, яка інтерпретувалась як автентичний процес з прадавнім корінням.

Один із засновників та активних співробітників журналу «Киевская старина» О. Лазаревський, пріоритетною сферою досліджень якого була історія козацько-старшинських родів Лівобережної України, був переконаний, що без уявлення про поведінку людини у сімейному колі неможливо скласти цілісний портрет правлячої української верстви. Як автор комплексних історичних нарисів «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии», О. Лазаревський надавав жіночій компоненті вагомого значення. Найбільш докладно з усіх жіночих постатей він зупинився на особі дружини гетьмана І. Скоропадського — Анастасії Скоропадської.

Презентуючи біографію на основі численних історичних документів, історик наголошував, що Анастасія Марківна була найбільш помітною з жінок свого часу, вирізнялась надзвичайною енергією, талантом впливати на свого високопосадового чоловіка, його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти собі обставини та досягати поставленої мети²¹. Попри те, що ставлення О. Лазаревського до козацької старшини було достатньо критичним, він відмічав природні здібності цієї жінки, які дозволили їй з доньки прилуцького купця стати «ясновельможною» гетьманшею, вміло розпоряджатись маєтностями, втримувати їх по смерті чоловіка всупереч запеклій боротьбі, що розгорнулася між претендентами²².

Біографії Анни-Алоїзи Острозької²³, Ганни Монтовт²⁴, вже згадуваної Раїни Могиляки-Вишневецької були майстерно відтворені визнаним майстром біографічного нарису О. Левицьким, що так само належав до авторського кола «Киевской старины». Про іншу представницю знаменитого роду Острозьких — Галшку Острозьку — йшлося в історичному оповіданні професора львівського університету І. Шараневича. Досить симптоматичним виглядало те, що вже у першому номері журналу «Киевская старина» була вміщена рецензія В. Антоновича на цю працю, в якій зверталась увага на біографічну компоненту у дослідженні І. Шараневича. З цього приводу В. Антонович зазначав: «Все указанные факты, рассказаны г. Шараневичем весьма живо и картинно обставлены точными ссылками на весьма тщательно разработанные им источники. ... Весь очерк оканчивается любопытною главою, в которой рассказывается история последних князей Острожских, детей и внуков князя Константина и судьба громадных, принадлежавших им имений»²⁵.

Історик і белетрист Й. Ролле, котрий публікувався у «Киевской старине» під псевдонімом Dr. Antoni I., був автором кількох нарисів, які можна віднести до жанру жіночої біографістики. Його дослідження «Женщины при Чигиринском дворе», широко висвітлюючи факти біографій, змальовувало близьке жіноче оточення гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського²⁶. Обрис соціально-психологічного портрету українського жіноцтва XVI–XVII ст. з елементами індивідуальних біографій, хоча і не без упередженостей, був окреслений автором у нарисі з промовистою назвою «Украинские женщины». Героїнями дослідження на цей раз стали відомі зухвалими вчинками представниці шляхетської верстви — Марія Гольшанська, Ганна Мільська, Ганна Борзобогатая-Красенська²⁷. Ще одна праця з фемінологічного циклу Й. Ролле була присвячена Софії Потоцькій, ур. Глявоне (Главані)²⁸. Її ім'я вже тоді було овіяно романтичною легендою, і автор зробив спробу розібратися у біографії, суперечливостях характеру та колізіях життя жінки, відомої не лише вродою, а й скандальними історіями

на просторі від Відня до Петербурга. Саме це дослідження, як зауважує Єжи Лоек, стало «поворотним пунктом у вивченні історії Софії Главані»²⁹.

У перші десятиліття ХХ ст. відбулися суттєві зміни в біографічному дискурсі, зумовлені кардинальними трансформаціями вітчизняної історичної науки, що тривали на тлі «структурного “укомплектування” української культури, котра вже засвідчила й належну міру рецептивності, і, отже, готовність до прямого інтеркультурного діалогу»³⁰. Вихід у 1898 р. першого тому гранд-нарративу М. Грушевського «Історія України-Руси» засвідчив появу принципово нової концепції історії України, що стала основою українознавства. Того ж року у Львові було розпочато випуск «Літературно-наукового вісника», який відіграв важливу роль в об'єднанні галицьких та наддніпрянських діячів культури і науки. Зокрема, помітно актуалізувалась історично-фемінологічна проблематика у цьому часописі, який не лише вміщував літературні твори жінок-письменниць, а й друкував матеріали, в яких аналізувалась їхня творчість, у деяких випадках з ретельним аналізом біографічних даних.

Аби уявити специфіку жіночої біографістики на новому етапі розвитку історичної науки, зупинимося на двох найбільш характерних зразках цього жанру — історично-біографічній статті М. Грушевського, присвяченій Н. Кобринській, та біографічно-історичному нарисі Ї. Спаської, головною героїнею якого була П. Литвинова, ур. Бартош. Серед галицьких жінок, гідних уваги науковців, однією з перших була центральна постать українського феміністичного руху — Наталія Кобринська (1855–1920). Закономірно, що її особисте життя та літературна творчість, громадська та видавнича діяльність стали предметом дослідження М. Грушевського, розвідка якого побачила світ 1900 р. в «Літературно-науковому віснику». Ця публікація повинна була відігравати роль своєрідного моделювального концепту для подальших студій, які мали повніше розкрити драму неординарної жінки і, головне, на цьому тлі зробити акценти на соціокультурних проблемах галицького середовища в цілому.

Високо оцінюючи літературну діяльність Н. Кобринської як «однієї з визначніших та інтересніших фігур в нашій письменстві та взагалі культурнім житті»³¹, М. Грушевський значно скромніше характеризував її зусилля, спрямовані на емансипацію галицького жіноцтва. На думку вченого, у жіночого руху в Галичині не було перспектив, тому «не можна дивуватися, що заходи Н. Кобринської знайшли в суспільстві не тільки байдужість, а й глум та ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти Н. Кобринська, її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття, декому вони здавались маловартними і навіть смішними забавками поруч тих загальних справ, що стояли на порядку денному»³².

Головну причину невдач створеного Н. Кобринською 1884 р. у Станіславові жіночого товариства історик пояснював відсутністю соціальної бази, нездатністю галицького суспільства сприймати прогресивні думки через низький рівень культурного розвитку, в тому числі його жіноцтва. Втім, видавнича діяльність Н. Кобринської — організація та випуск альманахів «Перший вінок» та «Наша доля», де друкувались статті про жіночий рух, літературні та критичні матеріали, що висвітлювали становище жінки, — як зазначав М. Грушевський, не минула безслідно, а збудила «численні одиниці з поміж жіноцтва до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменницької діяльності й мала свій внесок в тім загальнім культурнім поступі, що починається в Галичині»³³.

Дослідження Ї. Спаської, присвячене П. Литвиновій, ур. Бартош (1833–1904), можна розглядати як класичний зразок жіночого біографічно-історичного нарису кінця 1920-х рр. Біографія жінки, написана жінкою, була свідченням нового жанру біографічних студій³⁴. Багатогранний, детально виписаний портрет представляв дослідницю-етнографа, публіцистку-письменницю в інтер'єрі епохи³⁵. Постаць П. Литвинової перебувала у центрі дослідження і вимальовувалась на тлі родоводу Туманських-Бартошів, родинного виховання, навчання у московському Єлизаветинському інституті, одруження, сімейних перипетій, літературної та публіцистичної діяльності, етнографічних студій, стосунків та листування з провідними українськими вченими. При цьому було зроблено наголос на специфіці жіночої освіти, жіночого виховання, жіночого оточення, жіночого питання взагалі. Автор акцентує увагу на спілкуванні П. Литвинової з «передовими жінками» 1870–1880-х років — О. Толочиною, В. Антонович, О. Кістяківською, Л. Драгомановою. Розповідаючи про П. Литвинову як послідовну прихильницю жіночого руху в Наддніпрянській Україні, Ї. Спаська навіть винайшла для неї визначення: «мати-нігілістка». Біографічно-історичний нарис Ї. Спаської, був доповнений спогадами етнографа О. Малинки та історично-психологічними роздумами академіка М. Василенка³⁶. Всі три публікації склали своєрідну нарративну тріаду, якою запроваджувався новий формат біографічних фемінологічних студій. Відома жіноча постаць як об'єкт наукового дослідження поставала на ґрунті історичних джерел, публіцистично-літературної спадщини, спогадів сучасників і до того ж під кутом зору жіночого та чоловічого сприйняття.

З огляду на останнє, привертає увагу післяслово М. Василенка. Високо оцінюючи роботу Ї. Спаської, якій вдалося зібрати рідкісні архівні матеріали до біографії П. Литвинової, проаналізувати їх та створити змістовне і всеохопне дослідження, академік водночас зазначав, що попри несприятливі обставини родинного життя П. Литвинової, «бачити в П.Я. елемент виключно

страждальний було б помилково». Він характеризував її як людину енергійну, наполегливу, цілеспрямовану, а отже, подібні особи не можуть бути жертвами обставин, оскільки вміють дати собі раду та домогтися поставленої мети. На відміну від І. Спаської, яка слідом за своєю героїнею звинувачувала в усіх її бідах «монстра-чоловіка», М. Василенко вбачав причини сімейного конфлікту у принциповій несхожості світоглядних позицій членів подружжя. Він був переконаний, що для П. Литвинової взагалі не існувало трагедії, адже її протистояння з чоловіком тривало недовго, і вона, не розриваючи з ним офіційно, прожила більшість життя на відстані — у Москві або Києві, в оточенні дітей та спілкуючись із цікавими для неї людьми. Отже, з погляду М. Василенка, П. Литвинова поставала аж ніяк не жертвою чоловічих переслідувань, а емансипованою жінкою-інтелектуалом, особистістю, суголосною своєму часові.

Соціокультурні трансформації, еволюція історичної думки та інституалізація української історичної науки — чинники, що забезпечили еволюційний характер історично-біографічного напрямку і жіночої біографістики як його неодмінної складової. Створення та діяльність археографічних комісій, університетських центрів, наукових товариств, поява наукових та науково-публіцистичних часописів стали важливим підґрунтям для їхнього подальшого успішного розвитку.

Жіноча біографістика сформувалась на перетині фемінологічних та біографічних студій і відзначається складною конфігурацією, зумовленою особливостями історіографічного процесу другої половини XIX — першої третини XX ст. Загальноімперський дискурс з часом поступається місцем національному. Відбувається перехід від біографічних ескізів до ґрунтовних біографічних студій, створених на підставі комплексно осмислених джерел. Фіксується зміна історіографічних домінант, а саме тенденція використовувати жіночу біографію як тло для розкриття глобальних проблем політичної, економічної, соціальної історії змінюється прагненням поставити у центр дослідження жінку, розглядаючи решту проблем крізь призму її життєвого шляху.

---

¹ Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіограф. зб. — X., 2003. Вип. 6 / Ред. С.І. Посохов. — 191 с.; Українська історична біографістика: забуте і невідоме / Ред. М.М. Алексієвець. — Тернопіль, 2005. — 352 с.; Сучасна українська біографістика: досвід та проблеми розвитку (за матеріалами міжнарод. наук. конф. «Інтернет / екстранет-ресурси в наукових бібліотеках 9–10 жовт. 2007 р., Київ» / В. Попик, Н. Любовець) // Бібліографічний вісник. — 2007. — № 6. — С. 32–34; Українська біографістика = *Biographica Ukrainica*: Зб. наук. праць. — К., 2008. — Вип. 4 / Ред. В.І. Попик. — 553 с. та ін.

² 1802 р. було написано повість «Марфа-Посадница, или Покорение Новгорода», де біографія жінки представлялась у контексті політичних подій. Далі у великій кількості почали з'являтися праці, що у різних ракурсах торкалися жіночих біографій. Здебільшого це були невеликі за обсягом публікації, які друкувалися у популярних періодичних російських виданнях. Серед них: Елена Глинская // Библиотека для чтения. — 1834. — № 3; Писарев Д.И. Княгиня Ольга // Русское слово — 1861. — № 3; София Витовтовна // Иллюстрированная газета. — 1868. — Т. 21. — № 26; Анна Алоизия, княгиня Острожская // Виленские губернские ведомости. — 1868. — № 53–58 та ін.

³ Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 108.

⁴ Костомаров Н.И. Марина Мнишек // Н.И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. II. — С. 138.

⁵ Там же. — С. 137.

⁶ Его же. Императрица Елисавета Петровна // Н.И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. IV. — С. 347–348, 353.

⁷ Там же. — С. 353.

⁸ Его же. Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. 4. — С. 277.

⁹ Там же. — С. 281.

¹⁰ Его же. Царевна София // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. III. — С. 212.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. — СПб., 1874. — 363 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. — СПб., 1874. — 367 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины второй половины XVIII века. — СПб., 1874. — 317 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX века. — СПб., 1874. — 323 с.

¹⁴ Иконников В.С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. — К., 1874. — 102 с.

¹⁵ Его же. Значение царствования Екатерины II. — К., 1897. — 104 с.; Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 1–2. — С. 13–24; Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В.С. Иконникова, читанный в университете Св. Владимира и на Высших женских курсах в Киеве. — К., 1881. — Вып. 1–2. — 506 с., 1882. — Вып. 3–4. — 509 с.

¹⁶ Иконников В.С. Время Елизаветы Петровны. [Лекции] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 46. — Спр. 7. — 724 арк.

¹⁷ Его же. Борецкая Марфа Ивановна. Борецкие Василий Федорович, Дмитрий Исаакович, Исаак Андреевич, Федор Исаакович // Русский биографический словарь / Ред. А.А. Половцова. — СПб., 1908. — С. 214–223.

- ¹⁸ Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. — К., 2004. — С. 195.
- ¹⁹ Чижко В. Вказ. пр. — С. 113.
- ²⁰ [Лебединцев Ф.]. По поводу портрета жены Гонты // Киевская старина. — 1883. — Т. 7. — № 9–10; К портрету княгини Софии Острожской // Там же. — Т. 7. — № 12; К портрету Анны Ярославны // Там же. — 1884. — Т. 9. — № 7; [Левицький О.]. Раина Могиляка — княгиня Вишневецкая // Там же. — 1887. — Т. 19. — № 6; А. Л. [Лазаревський О.]. Антон Танский, полковник киевский... // Там же. — 1894. — Т. 45. — № 4; Его же. Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) // Там же. — 1898. — Т. 61. — № 6.
- ²¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. — К., 1888. — С. 36–37.
- ²² Его же. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских // Исторический вестник. — 1880. — Т. II. — С. 719.
- ²³ Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. — 1883. — Т. 7. — № 11. — С. 329–373.
- ²⁴ Его же. Ганна Монтовт // Киевская старина. — 1888. — Т. 20. — № 1. — С. 94–161.
- ²⁵ А. [Антонович В.]. Шараневич І. Гальшка княгиня Острожска, оповедане историчне. Львов, 1880 // Киевская старина. — 1882. — Т. 1. — № 1. — С. 211.
- ²⁶ Dr. Antoni I. [Ролле Й.Й.]. Женщины при Чигиринском дворе // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 107–126; № 2. — С. 282–304; № 3. — С. 512–529.
- ²⁷ Его же. Украинские женщины. Исторические рассказы // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 268–309.
- ²⁸ Его же. Судьба красавицы // Киевская старина. — 1887. — Т. 17. — № 1. — С. 99–138.
- ²⁹ Лоск Є. Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вігт-Потоцької (1760–1822) / З польськ. пер. Д. Андрусів. — К., 2005. — С. 8.
- ³⁰ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 2006. — С. 139.
- ³¹ Грушевський М. Наталя Кобринська // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. IX. — С. 1.
- ³² Там само. — С. 4.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Ївга (Євгенія) Спаська (1892–1980) — мистецтвознавець, етнограф, навчалась на історико-філологічному факультеті Московських Вищих жіночих курсів. У 1924 р. стала студенткою Київського археологічного інституту. Ї. Спаська була ученицею Д. Щербаківського, який сам цікавився історією життя П. Литвинової та захопив Ї. Спаську написати про неї.
- ³⁵ Спаська Ї. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 168–199.
- ³⁶ Василенко М. П.Я. Литвинова. (Післяслово до статті Ї. Спаської) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 200–203; Малинка О. Мої спогади про П.Я. Литвинову // Там само. — С. 204–206.

**СЕРГІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ КУЛЕШОВ:
ДОКУМЕНТОЗНАВЕЦЬ ТА ПЕДАГОГ.**

Історико-біографічний нарис до 60-ти річчя від дня народження

Становлення та розвиток вітчизняної науки про документ нерозривно пов'язується з іменем Сергія Георгійовича Кулешова — фахівця, який першим в Україні захистив докторську дисертацію з проблем документознавства¹, професора, вченого-новатора з широким діапазоном наукових знань, праці якого високо цінують архівознавці, книгознавці, бібліотекознавці, репрезентанти різних галузей історичної науки, зокрема нумізматики.

27 серпня 2010 р. фундатору вітчизняного документознавства та незмінному упродовж 14 років очільнику однойменного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі — УНДІАСД) С.Г. Кулешову виповнюється 60 років. Ім'я ювіляра добре знане не тільки в Україні, але й поза її межами, насамперед, на теренах колишнього СРСР. За ефективну працю у науковій, культурній та освітянській сферах Сергія Георгійовича неодноразово відзначено різними нагородами, зокрема Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесною грамотою Державного комітету архівів України, Міністерства освіти та науки України, Міністерства культури і туризму України, галузевою премією імені Василя Веретенникова, духовним орденом св. Володимира 3-го ступеня.

Усе свідоме життя вченого — це вірне, старанне, безкорисне і чесне служіння на бібліотечно-бібліографічній та архівно-документознавчій нивах. Становлення його наукових поглядів нерозривно пов'язано з життєвими пріоритетами, що панували у його родинному оточенні, умовами соціокультурного середовища студентської доби та персональним впливом харизматичних лідерів викладацького складу Київського державного інституту культури (далі — КДІК). Наукові погляди вченого на початку нового

XXI століття дещо еволюціонували в предметному розумінні науки про документ в цілому та документознавства як навчальної дисципліни зокрема (йдеться про авторську концепцію спеціального документознавства та загальне документознавство (або документологію)). І це є яскравим свідченням неупередженого статусу дослідницької лабораторії С.Г. Кулешова, в якій панують лише принципи наукової об'єктивності та відкидаються всі, навіть власні суб'єктивні судження, що пройшли достатню апробацію часом, але не справдилися практикою. Уміння Сергія Георгійовича, з одного боку, — дистанціюватися від тенденційних роздумів, які є характерною ознакою сучасного наукового дискурсу репрезентантів соціально-комунікаційної галузі знань та позиціонувати себе як послідовника класичних ідей документознавства, а з другого — поступально розвиватися і безапеляційно не відкидати теоретично-прикладних здобутків історії документознавчої думки щодо визначення документології, яка, на думку вченого, ототожнюється з загальним документознавством і є складовою документознавства в цілому. Все це утворює самостійницькі науковознавчі позиції С.Г. Кулешова в контексті новітньої парадигми документознавчої науки.

На сьогодні, історія українського документознавства репрезентована нечисельними рецензіями на основні праці С.Г. Кулешова з різних галузей знань, кількома статтями з нагоди минулих ювілейних дат, аналітичним оглядом його діяльності та відділу документознавства УНДІАСД за 1996–2004 рр. в цілому². Оцінка безпосередньо наукової діяльності вченого у галузі документознавства також знайшла своє почесне місце у вітчизняній історіографії документознавства³. Враховуючи особливе місце наукових ідей С.Г. Кулешова щодо розуміння теорії документознавства, вагомий внесок у підготовку фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, у тому числі і найвищої кваліфікації у галузі книгознавства, бібліографознавства, бібліотекознавства, документознавства, архівознавства тощо та його ювілей, що також є незаперечною підставою для підбиття певних підсумків і аналізу авторських концепцій інтелектуала, зупинімося на розгляді основних етапів його життя та результатів творчої діяльності детальніше, задля визначення їх ролі, а також зазначення особливого статусу у сучасному історіографічному процесі, а відтак і внеску у розвиток історичної науки в цілому.

Народився Сергій Георгійович Кулешов у типовій для свого часу радянській, але ідеологічно незаангажованій київській родині робітника та службовки. Його батько — Кулешов Георгій Веніамінович (1918–1997; до 1945 р. мав прізвище Кулішов⁴) — народився у м. Києві. У 1932 р. разом з родиною переїхав до м. Харкова. У тодішній столиці УСРР у 1934 р. він закінчив шестирічну школу, а з 1936 р. — жив і працював зв'язківцем знову

у м. Києві. У 1939 р. його було призвано до лав Червоної Армії. З перших днів Великої Вітчизняної війни брав участь у бойових діях. У травні 1942 р. під час десанту біля м. Феодосія Георгій Веніамінович потрапив у німецький полон. Упродовж 1942–1945 рр. перебув у таборах для військовополонених спочатку на території Польщі, а згодом — Югославії. У травні 1945 р. під час наступу союзницьких військ радянські військовополонені, серед яких був і Г.В. Кулешов, зуміли демілітаризувати німецьких наглядачів, і зі зброєю в руках (на той час надзвичайно важливий факт, оскільки у майбутньому саме це врятувало бранців від сталінських таборів) перейшли на сторону радянсько-союзницьких військ. У травні 1946 р. батько С.Г. Кулешова демобілізувався з лав Радянської Армії та повернувся до рідного міста над Дніпром. У серпні 1946 р. Георгій Веніамінович влаштувався робітником до Київських художньо-виробничих майстерень (зокрема, художника-графіка В.І. Касіяна), а у 1948 р. — на Київський експериментально-дослідний керамічний завод, на якому безперервно працював до 1982 р.

Мати вченого — Вікторія Олексіївна (1923–2001) походила з роду київських міщан Перепелиць і Закревських. 21 червня 1941 р. закінчила середню школу. У роки німецької окупації їй довелося зазнати усіх проявів «нового порядку». З травня 1942 р. працювала робітницею на фанерному заводі у Києві і лише за збігом певних обставин та допомоги сусіда родини Перепелиць — Федора Івановича Букіна, Вікторії Олексіївни вдалося уникнути важкої долі остарбайтера. Відразу після визволення Києва вона вступила на стоматологічний факультет Київського університету (упродовж 1945–1955 рр. — Київський стоматологічний інститут)⁵. У 1948 р. випускниця за розподілом (тоді обов'язковим) вирушила до м. Станіслава (нині — м. Івано-Франківськ), але з об'єктивних причин (відсутність вакантних робочих місць та потреби у молодих лікарях-стоматологах) змушена була повернутись до батьків. Згодом цей факт вплинув на все подальше життя Вікторії Олексіївни. У Києві молодою лікаркою, що залишилась без роботи, зацікавились радянські карально-партійні органи. Їй інкримінували несанкціоноване повернення з місця призначення на роботу і саботаж. Відтак, вона — медик з вищою освітою, мусила назавжди забути про реалізацію своїх знань і фахових амбіцій та шукати нових професійних уподобань. Того ж року Вікторія Олексіївна одружилась з батьком Сергія Георгійовича — Г.В. Кулешовим. У 1962 р., вже після народження сина, який зростав єдиною дитиною в сім'ї, В.О. Кулешова закінчила курси стенографії та машинопису і пов'язала все подальше життя з книгою. До виходу на пенсію (1979 р.) вона працювала друкаркою у київському товаристві «Знання» та редакціях провідних українських журналів. Цілком очевидно, що саме Вікторія Олек-

сївна прищепила майбутньому вченому інтерес до книги, історичної літератури та пізнавальної діяльності в цілому.

Учнівські роки С.Г. Кулешова пройшли у київській початковій школі № 38 (вул. Гоголівська) та середній — № 141 (нині ця будівля знесена, знаходилась за адресою вул. Річна, 4. Свого часу її закінчила мати С.Г. Кулешова). Ще під час навчання у школі у Сергія Георгійовича проявився хист до дисциплін гуманітарного циклу, зокрема всесвітньої історії, літератури, нумізматики. У родині Кулешових була прекрасна бібліотека, основу якої складало зібрання батьків Вікторії Олексіївни — Олексія Андрійовича та Зінаїди Петрівни. Усі вони були прочитані С.Г. Кулешовим ще у дитинстві. Сергій Георгійович яскраво виділявся з-поміж однокласників широким діапазоном інтересів, допитливістю та неординарністю мислення, цілеспрямованістю та наполегливістю. Закінчивши 1967 р. школу, С.Г. Кулешов вже мав певний рівень знань з античної історії, нумізматики, досліджував свій родовід та свідомо прагнув пов'язати своє майбутнє з історичною наукою.

С.Г. Кулешов вирішив здобувати вищу освіту на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка⁶, проте, отримавши «добре» з усіх предметів, він не був зарахований до лав студентів, а відтак влаштувався на роботу старшим лаборантом Сектора держави і права АН УРСР⁷. У вільний від роботи час С.Г. Кулешов наполегливо готувався до наступної вступної кампанії. У 1968 р. він успішно склав вступні іспити на історичному факультеті університету, але його знову не було зараховано до когорти майбутніх студентів цього вищого навчального закладу. Волею долі Сергій Георгійович став студентом (вересень 1968 р.) бібліотечного факультету щойно створеного Київського державного інституту культури (КДІК) (серпень 1968 р.). Відтоді починається «бібліотечно-бібліографічний» етап у науковому та педагогічному житті С.Г. Кулешова. Значну частину прожитих років (точніше — 24) він присвятив служінню в закладі культури задля виконання шляхетної місії збереження соціальної пам'яті та забезпечення зв'язку минулого з сучасним і майбутнім.

Під час навчання Сергій Георгійович спеціалізувався на одній з провідних кафедр факультету — науково-технічної інформації (НТІ). На тлі інших, це відділення на факультеті вирізнялось особливою творчою атмосферою, широким діапазоном спецкурсів не тільки традиційно гуманітарного, але і природничо-технічного напрямку, високим професійним рівнем викладачів та опорних знань студентів, а також гендерним складом (переважна чисельність педагогів (здебільшого кандидати технічних наук) і студентів були чоловіки), що для типово фемінізованого КДІК було непересічним явищем. Такі постаті як Д.М. Скрипниченко, Л.З. Амлинський (багаторічний керів-

ник кафедри), О.Д. Балабанов, їхня життєва та наукові позиції справили значний вплив на формування Сергія Георгійовича як особистості, вченого і педагога.

У 1972 р. С.Г. Кулешов закінчив інститут та отримав диплом за спеціальністю «бібліотекар-бібліограф вищої кваліфікації технічних бібліотек»⁸. Відразу після випуску в особистому житті молодого спеціаліста відбулася ще одна знакова подія — Сергій Георгійович одружився. Того ж року його як одного з перспективних випускників запросили на роботу на кафедру НТІ. Однак вже у листопаді 1972 р. Сергія Георгійовича було призвано на строкову військову службу. Понад рік (по січень 1974 р.) він служив стрільцем на заставах у прикордонних військах на території сучасних республік Білорусь та Молдова⁹. Після демобілізації С.Г. Кулешов відразу приступив до роботи. Спочатку працював старшим лаборантом (1974 р.), потім — завідувачем кабінету кафедри НТІ (1975 р.), а з грудня 1977 по грудень 1980 рр. навчався в аспірантурі (стаціонар). Упродовж 1981–1983 рр., незважаючи на завантаження, пов'язане з педагогічною роботою (з 1981 по 1987 рр. — викладач кафедри НТІ), Сергій Георгійович під науковим керівництвом Л.З. Амлинського продовжував наполегливо працювати над остаточним варіантом тексту кандидатської дисертації «Учебные внутривузовские издания как источники информации и работа с ними вузовских библиотек». Робота молодого дослідника покликана була допомогти вирішенню низки нагальних питань, що існували в системі тогочасної підготовки і видання учбової літератури. Міждисциплінарне дослідження з виразним прикладним характером сприяло успішному їх вирішенню та впливало на оптимізацію ходу підготовки основних типів видань як складових елементів єдиного інформаційного простору, пов'язаного із забезпеченням навчального процесу ВНЗ. Як уже зазначалося, багато часу С.Г. Кулешов віддавав науково-педагогічній діяльності: підготовці до лекцій та практичних занять, розробленню авторських спецкурсів для студентів бібліотечного факультету («Історія природничо-наукової книги», «Документальні джерела наукової інформації»), укладанню методичних рекомендацій, присвячених організації самостійної науково-дослідної роботи студентів¹⁰. У творчому доробку С.Г. Кулешова було 19 наукових розвідок, здебільшого присвячених історії, типології, методиці організації та формам використання навчальних видань для вищої школи як джерел наукової інформації. У січні 1984 р. у Ленінградському інституті культури ім. Н.К. Крупської він захистив кандидатську дисертацію¹¹ та здобув науковий ступінь кандидата філологічних наук за спеціальністю «книгознавство»¹². Його наукова праця викликала позитивний резонанс як у осередках бібліо-, книго-, наукознавців, так і практичних працівників ВНЗ.

Саме в середині 80-х років минулого століття під впливом метрів-наставників КДІК та в оточенні колег-однодумців (О.Д. Балабанов, Н.В. Бойко, Е.М. Жлудько, А.Л. Маньковський, В.В. Терно) відбулося остаточне утвердження світоглядної концепції С.Г. Кулешова, становлення його як творчої особистості, вченого-новатора з високими науковим потенціалом, здатного до конструктивного дискурсу задля отримання знань, а також вдумливого викладача вищої школи і толерантного напутника по життю. У 1987 р. Сергія Георгійовича призначають на посаду старшого викладача кафедри НТІ. Відтоді його основна увага спрямовується на підвищення свого науково-педагогічного рівня. Він бере активну участь у науково-педагогічному процесі КДІК: багато працює над розробленням нових спецкурсів («Технічні засоби бібліотечної роботи», «Книгознавство і історія природознавчої літератури»), написанням методичних рекомендацій щодо їх засвоєння¹³, вивчає організацію наукових кваліфікаційних досліджень¹⁴, виступає на науково-практичних конференціях¹⁵.

Друга половина 1980-х рр. у творчому житті С.Г. Кулешова співпала з початком дослідження (1986 р.) нових науково-теоретичних проблем, а саме: документальних джерел наукової інформації (далі — ДДНІ) та призначенням на посаду доцента кафедри НТІ (1989 р.). Результати окремих етапів роботи над темою (встановлення характерних ознак ДДНІ як об'єктів прогнозування, розкриття змісту еволюційних змін ДДНІ, визначення функціонального призначення ДДНІ, а також їх жанрів) вчений систематично репрезентував на сторінках всесоюзного журналу «Научно-техническая информация» та республіканського збірника «Науковедение и информатика»¹⁶. У 1990 р. відділ наукової інформації з суспільних наук при Інституті філософії АН УРСР у вигляді препринта видає результат його багаторічної наполегливої праці «Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ)»¹⁷. Консеквентним наслідком майже двадцятирічної науково-педагогічної діяльності С.Г. Кулешова стало отримання ним у 1991 р. наукового звання доцента та призначення виконуючим обов'язки завідувача кафедри НТІ¹⁸. Варто також відзначити, що у цей час — зламу старої політичної системи та виникнення незалежної України — Сергій Георгійович відкрито заявив про свою громадянську позицію. Чисельними статтями-розвідками з історії українських наукових товариств, історії грошового обігу в Україні, української книги та друкарства¹⁹, що публікував на сторінках газет та науково-популярних видань, він активно закликав до вивчення української культурної спадщини.

Наступна фаза науково-педагогічної діяльності С.Г. Кулешова пов'язана з добою навчання в докторантурі на кафедрі НТІ КДІК (1993–1995 рр.). Вона характеризується остаточним утвердженням наукових позицій вче-

ного, осмисленням науково-теоретичних та практичних здобутків у книгознавчій царині та зміною пріоритетів щодо предметної сфери наукових зацікавлень. Упродовж цих років, окрім публікації наукових статей та тез доповідей, виголошених на українських та міжнародних конференціях²⁰, С.Г. Кулешов видає навчальний посібник для студентів бібліотечного факультету «Вступ до інформатики» (1993 р.)²¹ та монографію «Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми» (1995 р.)²², яка відіграла значну роль у загальному процесі розвитку українського документознавства. У цій роботі вперше в історії вітчизняного документознавства за допомогою міжгалузевих підходів до вивчення теорії та історії документа визначається сутність поняття «документальне джерело наукової інформації» як сталого, узагальнюючого поняття для всіх документів, в яких домінує наукова інформація; репрезентується типологічна схема сучасних ДДНІ, що відображає рівень диференціації системи потреб суспільства в науковій інформації; актуалізується авторська періодизація історії типологічної схеми ДДНІ; викладаються окремі засади класифікації та еволюції ДДНІ.

У цілому, в цей час вчений успішно поєднує роботу в докторантурі з викладацькою діяльністю, керуванням дослідницькими роботами дипломників, аспірантів, консультуванням тощо. Зокрема, у 1996 р. відбувся захист аспірантки Л.О. Ткачової, яка під його керівництвом підготувала кандидатську дисертацію «Видавнича діяльність Київського університету у 1834–1917 роках (на прикладі видань з природознавства)»²³. Після закінчення докторантури Сергій Георгійович за об'єктивних (кризових економічних) і суб'єктивних (бажання здійснювати наукову роботу з документознавства) залишив *alma mater*.

1 вересня 1996 р., С.Г. Кулешов став першим і незмінним керманичем одного з провідних структурних підрозділів новоствореного Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства²⁴ (у 2001 р. з назви вилучено слово «державний»). Відтоді, на нашу думку, у науково-педагогічному житті С.Г. Кулешова починається відлік нового та найбільш плідного періоду діяльності — архівно-документознавчого, який продовжується й донині.

З приходом Сергія Георгійовича до УНДІАСД відділ документознавства почав працювати не тільки де-юре, але й де-факто (оскільки в структурі інституту відділ існував з 1995 р.). На його долю відразу випало багато роботи, насамперед, пов'язаної з підготовкою документів щодо організації діяльності інституту (відділу документознавства), згодом — заочної аспірантури (з квітня 2003 р.), спеціалізованої вченої ради К 26.864.01 (з травня 2003 р.), налагодження робочих контактів з працівниками служб діловодства

та архівних установ, і, найголовніше, визначення пріоритетних напрямів діяльності структурного підрозділу, а саме: опрацювання проблем історії та теорії документознавства; дослідження історії діловодства в Україні та за кордоном; розроблення досконалої організації діловодних процесів (створення управлінських документів та організації роботи зі службовими документами); формування пропозицій щодо раціоналізації типологічної схеми управлінської документації, побудова змісту класу організаційно-розпорядчої документації; вивчення організації керування документаційними процесами за кордоном; підготовка проектів нормативно-правових актів, міжгалузевих і галузевих нормативних документів, методичних розробок з організації діловодства, інших процесів створення та функціонування.

За короткий час С.Г. Кулешов зумів згуртувати навколо себе колектив односторонців. Поруч з ним у різні роки працювали та працюють досі: колишній співробітник по кафедрі НТІ КДІК — А.Л. Маньковський, Л.В. Кузнєцова (до переходу в інститут працювала заступником директора ЦДАВО України), О.М. Загорецька (випускниця КДІК), М.І. Кузнєцова (раніше працювала в Держархіві Київської області) та Л.О. Ткачова. У відділі С.Г. Кулешова завжди панувала спокійна, сприятлива до вирішення нагальних практичних питань і фундаментальних теоретичних завдань атмосфера. Він завжди готовий надати консультацію чи пораду. До його думки прислуховуються не тільки молоді науковці, але й метри. Водночас, Сергій Георгійович з притаманною йому витримкою та делікатністю миттєво та рішуче реагує на порушення корпоративних етичних норм та вияви непрофесіоналізму.

1997 р. у спеціалізованій раді Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського С.Г. Кулешов успішно захистив докторську дисертацію «Типологія наукових документів: історія та сучасний стан»²⁵. Цією роботою С.Г. Кулешов заявив про себе як про власне українського дослідника історії та теорії документальних джерел наукової інформації (проблематики дотичної до документознавства, книгознавства, наукової інформатики), гідного посісти почесне місце у когорті відомих корифеїв-інформатиків — знавців науки про науковий документ, поруч з О.І. Михайловим, А.І. Чорним, Р.С. Гіляревським, А.В. Соколовим, Д.І. Блюменау, О.О. Корінним (нині Російська Федерація) та стати першим у плеяді вітчизняних документознавців (В.В. Бездрабко, Н.М. Кушнарєнко, М.С. Слободяник, Г.І. Швецова-Водка). 2000 р. С.Г. Кулешову було присвоєно вчене звання професора²⁶. Того ж року за результатами напруженої і виснажливої роботи, пов'язаної з написанням докторської дисертації, вчений опублікував вірцеву монографію «Документознавство: історія, теоретичні основи», за яку 2001 р. Науковою радою Державного комітету архівів України (далі — Держком-

архів) йому було присуджено премію імені Василя Веретенникова. Свою другу монографічну працю дослідник повністю присвятив теоретичним проблемам. У ній автор акумулював основні власні наукові ідеї, теоретико-методологічної засади і представив на суд фахівців ґрунтовний аналітико-синтетичний доробок. У цій роботі С.Г. Кулешов послідовно з'ясовує витоки науки про документ, в контексті загальних процесів розвитку історичної науки окреслює основні етапи розвитку документознавства, подає та розглядає його структуру, визначає теоретичні основи загального та спеціального документознавства та методологічні засади документології. Сьогодні С.Г. Кулешов активно працює в галузі спеціального документознавства, єдиним конституційованим представником якого є, на думку вченого, традиційне документознавство, що досі розвивалося як управлінське²⁷. Окремо слід наголосити на еволюції наукових поглядів ученого стосовно концепції загального документознавства та ставленні до сучасного трактування поняття «документ» як засобу комунікації. Так, С.Г. Кулешов не поділяє пануючої думки про те, що в основу поняття документ покладається ознака «засіб комунікації», оскільки вона не поширюється на архівні документи. Учений також наполягає на перегляді та конструктивному осмисленні концепції «загального документознавства» або «документології», і, водночас, послідовно відстоює доцільність студіювання таких практичних напрямів, що мають загальнодокументознавче значення, а саме: ідею розроблення та реалізації автоматизованих інформаційних систем на масиви видань, рукописних книг, архівних документів, процеси електронного документостворення та документообігу, забезпечення збереженості документів, які мають природничо-наукові, політичні та правові аспекти²⁸.

Під керівництвом Сергія Георгійовича співробітниками УНДІАСД, Держкомархіву та іншими фахівцями, починаючи з 1996 р. опрацьовано низку затребуваних архівістами-практиками надзвичайно важливих тем, що знаходяться у площині теоретичної та науково-методичної сфер архівознавства та документознавства, а саме: Примірні інструкція з діловодства в центральних державних архівних установах України, Державному архіві при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, державних архівах областей, міст Києва і Севастополя (1999 р.); Планово-звітна документація державних архівних установ України (збірник форм) (2000 р.); Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (2001 р.); ДСТУ 4163–2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів (2003 р.); Примірні номенклатура справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних

адміністрацій (2003 р.); Примірна номенклатура справ апарату державної адміністрації області (2004 р.); Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів (2004 р.); ДСТУ 2732. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: Національний стандарт України (2005 р.); Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів (2006 р.); ДСТУ 4423:2005–1. Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1 Основні положення. (ISO 15489–1:2001, MOD): ДСТУ 4423–1:2005. — чин. від 2007–04–01 (2007 р.); ДСТУ 4423:2005–2. Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 2. Настанови (ISO / TR 15489–2:2001, MOD): ДСТУ 4423–2:2005. — чин. від 2007–10–01 (2007 р.); Перелік науково-технічних документів постійного строку зберігання (2007 р.); Типові норми часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються у державних архівних установах (2008 р.); методики внесення до НАФ України унікальних документів (2008 р.) та ін. Підготовлено також оновлену редакцію «Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням строків зберігання (2010 р.)».

Нині згуртована команда відділу документознавства працює над концепцією зміни структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД) та підготовкою нової редакції «Організаційно-розпорядча документація» ДКУД; Переліком соціально-значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємства, установи, організації. С.Г. Кулешов та співробітники відділу багато часу і сил приділяють вирішенню нагальних проблем, пов'язаних з впровадженням електронного урядування в центральних і місцевих органах виконавчої влади України та повноцінного функціонування новоствореного Центрального державного електронного архіву (далі — ЦДЕА). С.Г. Кулешов надає консультації колегам, що працюють над проблемами електронного документування та документообігу («Метадані архівного електронного документа. Описування структури та змісту даних. Галузевий стандарт»; «Описування та організація зберігання інформаційних ресурсів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій. Методичні рекомендації» та ін.), а також забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду України (далі — НАФ) («Страхування документів НАФ їх власниками або уповноваженими ними юридичними чи фізичними особами. Інструкція»), виступає перед цільовою аудиторією на запрошення Держкомархіву.

Отже, наукові концепції, теоретично-прикладні розробки та методико-утилітарні настанови, виконані командою відділу документознавства, керованого С.Г. Кулешовим, красномовно засвідчують, що результати багаторічних напрацювань колективу реально впливають на розвиток документознавства в Україні та сприяють оптимальній організації діловодства в установах, підприємствах, організаціях усіх форм власності. Відтак, доволі нечисельний інститутський осередок документознавців, який нині представляють д. і. н., проф. С.Г. Кулешов, к. і. н., с. н. с. О.М. Загорецька, д. і. н., проф. В.М. Горовий (працює за сумісництвом), Ю.С. Ковтанюк, А.Ю. Слизький та В.Ф. Бойко, у тісній співпраці з Держкомархівом, центральними та місцевими архівами, а також іншими державними органами зумів забезпечити архівну справу та діловодство в Україні нормативно-правовою, правовою та методичною базою як на загальнодержавному рівні (документи нормотворчого (законодавчого) характеру), так і на галузевому (документи, що мають характер рекомендацій, тощо).

Особливий творчий доробок С.Г. Кулешова за майже півтора десятиліття роботи в УНДІАСД тісно пов'язаний зі сферою діяльності архівних установ та їхніми основними функціональними завданнями, а саме: організацією роботи, забезпеченням збереженості та обліку документів НАФ, формуванням НАФ та експертизою цінності документів, організацією зберігання документів в архівних підрозділах та архівних відділах, діловодними службами, організацією передавання архівних документів на постійне зберігання до центральних архівів. Багато зусиль вчений віддав роботі над низкою важливих тем концептуально-теоретичного, науково-пошукового та методико-прикладного характеру, зокрема: термінологічним словником (1998 р.)²⁹, засадничими питаннями організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України (2001 р.)³⁰, методикою грошової оцінки документів НАФ (2005 р.)³¹, основними напрямками функціонування галузевої системи науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства (2005 р.)³², проблемами формування НАФ документами, віднесеними до категорії унікальних³³. Йому належить низка праць, присвячених історії та перспективам розвитку українського документознавства³⁴, актуальним проблемам сучасного діловодства, його історії, термінологічним засадам³⁵, питанням структуризації документознавства³⁶, роздумам про документ як базове поняття системи наукових знань в архівознавстві, бібліографознавстві, книгознавстві та інших галузях соціальної комунікації³⁷, а також розвідки концептуального і прикладного характеру з управлінського документознавства³⁸. Характерною ознакою його наукової творчості є те, що він під час розроблення теоретичних проблем свідомо керується формальною методою і це є так званим «почерком Кулешова»,

проявом його рефлексії, водночас, він адекватно реагує на потреби сучасного інформаційного суспільства та активно підтримує розроблення найскладніших питань, пов'язаних з поширенням електронних документів та електронних інформаційних ресурсів. Окрім праць, про які вже згадувалося та які були виконані у межах замовлення Держкомархіву, С.Г. Кулешів, ще на світанку ери масової комп'ютеризації та інформатизації, висловив свої думки щодо місця та перспектив розвитку електронного документознавства в структурі загального документознавства (документології). За результатами їх попереднього обговорення на різноманітних форумах³⁹ у роботі «Документознавство: історія, теоретичні основи» він запропонував для наукового дискурсу сім таких найважливіших питань: виявлення закономірностей, пов'язаних з електронним документостворенням та обігом електронних документів (далі — ЕД); дослідження потоків, життєвого циклу ЕД різних видів та в різних сферах (адміністративне управління, наука, виробництво тощо); уніфікація, стандартизація, нормативно-правова регламентація процесів створення, реєстрації, обігу, зберігання ЕД; вирішення проблеми організації автоматизованих інформаційно-пошукових систем, збереженості ЕД, пошуку захисту інформації та доступу до неї; розроблення правових питань, пов'язаних зі створенням, обігом та і взагалі з юридичною силою ЕД; розв'язання понятійно-термінологічних питань ЕД, пов'язаних з визначенням сутності ЕД, їх оригінальності, повторюваності, аутентифікації (зокрема, поняття «оригінал», «копія», «дублікат» тощо) та дослідження ЕД як історичного джерела⁴⁰. Відзначимо, що за десять років у теоретичній площині електронного документознавства мало чого змінилося, на жодне з цих питань ми не отримали остаточних відповідей, тоді як практична сфера електронного документообігу майже щодня набирає обертів та фактично розвивається без наукової консолі. Багато ідей вченого установчого характеру щодо впровадження електронного документообігу знайшли своє місце в Концепції проекту Закону про діловодство⁴¹, його перу належить низка статей, що торкаються різних сторін сфери електронного документознавства (електронне документування, електронний документообіг та електронні ресурси)⁴². Під його науковим керівництвом дослужується така надзвичайно актуальна тема як «Електронне документознавство в Україні: сутність наукового напрямку, історія формування, перспективи розвитку».

Характерною ознакою цих робіт є унікальна акумуляція двох магістральних напрямів інтелектуальної пізнавальної діяльності (теорії та практики), що сплітаються у потужний енергетичний жмуток, який у свою чергу зумовлює позитивний вплив та лабільність наукових роздумів С.Г. Кулешова, їх балансування на межі багатьох споріднених галузей знань. Перелік

документів, підготовлених Сергієм Георгійовичем, демонструє активну участь вченого у підготовці нормотворчих і настановчих праць, а зафіксовані у них положення обов'язкового і рекомендаційного характеру і нині не втратили своєї відповідності щодо найважливіших потреб архівної науки та архівної системи, документознавства та діловодства. Визначення цінності типових управлінських документів та їх інформаційного ресурсу, ознак унікальних документів, створених у різні історичні епохи та періоди, критеріїв відбору веб-ресурсів для подальшого зберігання в архівах; розроблення системи певних правил і принципів для застосування під час здійснення грошової оцінки документів НАФ, понятійного апарату у сфері діловодства та архівної справи, концептуальних засад нормативно-правових та правових актів, а також укладання їх змісту засвідчують широку ерудицію та енциклопедичну обізнаність Сергія Георгійовича у питаннях прикладного наукознавства в цілому, дисциплін документознавчого циклу та інших спеціальних історичних дисциплін, а також української й всесвітньої історії, історії державних установ тощо.

Заслугує окремої уваги участь С.Г. Кулешова у здійсненні амбітного наукового проекту — «Українська архівна енциклопедія» (2008 р.)⁴³. Під його керівництвом та за створеним ним словником гасел було підготовлено до публікації тематичний блок «документознавство». Сергій Георгійович є автором ключових статей з документознавства: «документ», «документація», «документознавець», «документознавство», «класифікатори техніко-економічної та соціальної інформації», «класифікації (класифікаційні системи) документів», «уніфікована система організаційно-розпорядчої документації», «управлінська документація», «функції документа» тощо, а також таких, що виходять за межі документознавства, наприклад, «нумізмати́ка»⁴⁴. За його підтримки, вже як нумізмата, колегами по УНДІАСД з нагоди виходу в світ монографії І.Б. Матяш та Ю.Ю. Мушки «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: Історія. Спогади. Архівні документи» (2005 р.)⁴⁵ було підготовлено виставку архівних документів та раритетних видань «Українська дипломатія: перші кроки на міжнародній арені»⁴⁶. Серед експонатів виставки вирізнялась добірка перших українських грошових банкнот з власної колекції С.Г. Кулешова — шаги, карбованці, гривні, а також латвійські, польські, румунські, німецькі, угорські, французькі монети тієї ж доби, що були в обігу в європейських державах, у яких діяли Надзвичайні дипломатичні місії УНР–Директорії УНР і посольства Української Держави.

Більш, ніж 40-річна трудова діяльність С.Г. Кулешова формально вписана в контекст лише двох наукових установ КДІК та УНДІАСД. Проте одночасно з роботою в УНДІАСД С.Г. Кулешов продовжував реалізовувати

себе як вчений, педагог, викладач, рецензент, відповідальний за підтримку кваліфікаційного рівня фахівців всіх категорій. У різні часи він працював в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУВ), зокрема Інституті рукопису, Київському національному університеті культури і мистецтв (далі — КНУКіМ). Від 1999 р. Сергій Георгійович за сумісництвом працює в Державній (тепер — Національній) академії керівних кадрів культури і мистецтв (далі — НАКККіМ)⁴⁷. За цей час професором С.Г. Кулешовим, шанованим колегами-викладачами та студентською аудиторією за те, що, попри всі свої наукові заслуги та досягнення, широку ерудицію, ораторські та полемічні здібності і принциповість, ніколи не дозволяв собі панібратства з колегами та зверхнього ставлення до студентів, було підготовлено кілька сотень фахівців у галузі документознавства та інформаційної діяльності структур усіх форм власності. Упродовж десятиліття він розробив кілька авторських навчальних курсів⁴⁸, серед яких особливе місце посідає «Управлінське документознавство». У 2003 р. на основі матеріалів лекцій, прочитаних у рамках цього курсу, теоретичних роздумів щодо змісту управлінського документознавства як наукової дисципліни, уніфікації та стандартизації управлінської документації, репрезентованих в наукових статтях та тезах доповідей, а також практичних знань, набутих під час виконання планових тем в УНДІАСД, вчений підготував однойменний навчальний посібник⁴⁹. Окремий розділ посібника С.Г. Кулешов присвятив особливостям керування управлінською документацією за кордоном (Австралія, Німеччина, Російська Федерація, Сполучені Штати Америки). С.Г. Кулешов також долучався до підготовки ще одного навчального посібника «Спеціальні історичні дисципліни» (2008 р.)⁵⁰. Зокрема, ним було підготовлено статті «Документознавство» та у співавторстві з О.М. Загорецькою — «Діловодство».

Щороку С.Г. Кулешов керує науковими роботами кількох студентів, що навчаються у НАКККіМ під час підготовки ними бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, здійснює наукове рецензування підготовлених до захисту курсових та кваліфікаційних робіт тощо. Він неодноразово очолював державні екзаменаційні комісії у КНУКіМ та Європейському університеті. За останнє десятиліття навколо С.Г. Кулешова сформувалася група однодумців щодо застосування певних наукових підходів до вирішення документознавчих проблем, тобто наукова школа, якій притаманні послідовність і чітка направленість у дослідженні найбільш затребуваних суспільством (архівною системою, вищою школою) напрямках наукового обґрунтування практичних питань документознавства, насамперед, електронного, діловодства (оптимізація, уніфікація та стандартизації документів різних класів управлінської документації) та документальних комунікацій

(інформаційної діяльності) тощо. Серед учнів його школи/колег Сергія Георгійовича, котрі під його керівництвом успішно захистили дисертації, такі відомі в архівознавчих та документознавчих колах фахівці, як В.Ю. Соколов (1998 р.), Н.М. Христова (1999 р.), І.Є. Антоненко (2005 р.), О.М. Загорецька (2005 р.), Ю.І. Палеха (2005 р.), С.В. Сельченкова (2005 р.), Н.О. Леміш (2009 р.). Своїм однодумцем Сергій Георгійович Кулешов передає притаманну йому критичність, у межах, необхідних для підготовки об'єктивного дослідження, методологічний формалізм, який конче необхідний для отримання неупереджених результатів, неприязнь до графоманії, прагнення до здобуття істинних знань, також постійну потребу професійного і особистісного удосконалення. Нині під керівництвом Сергія Георгійовича здійснюють дисертаційні дослідження з актуальних проблем документознавства — В.Ф. Бойко, Ю.С. Ковтанюк, А.Ю. Слизький (всі — УНДІАСД), В.В. Горєва (Держкомархів), Л.І. Жук (Європейський університет) та ін. На цих перспективних молодих науковців покладаються великі сподівання, адже саме їхні наукові концепції, підтверджені практикою у системі архівів та інших документаційно-інформаційних установ, визначатимуть майбутній розвиток науки про документ.

На громадських засадах С.Г. Кулешов бере участь у роботі Наукової ради та Нормативно-методичної комісії Держкомархіву України, Технічного комітету зі стандартизації ТК 144 «Інформація та документація», понад 10 років входить до складу спецради Д 26.165.01 в НБУВ, був членом спецради в КНУКіМ (1996–2004). З 2003 р. С.Г. Кулешов незмінний заступник Голови спеціалізованої вченої ради К 26.864 в УНДІАСД. Він виконує обов'язки Голови приймальної комісії до аспірантури УНДІАСД зі спеціальності «історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни», а також співавтор програми кандидатського іспиту зі спеціальності «архівознавство, документознавство»⁵¹. З 2004 р. С.Г. Кулешов є членом експертної комісії ВАК України з історичних наук. Незаперечно його активна участь у розробці паспорта спеціальності «07.00.10 — Документознавство, архівознавство». З відкриттям у 2007 р. нового наукового напрямку ВАК України — «соціальні комунікації», до якого було віднесено й документознавство, архівознавство, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, за якими присуджуються наукові ступені — «історичні науки» та «соціальні комунікації», С.Г. Кулешов у 2009 р. долучався до внесення уточнень та доповнень паспорта спеціальності «27.00.02 — документознавство, архівознавство»⁵².

Переконливим свідченням вагомого авторитету С.Г. Кулешова серед наукової спільноти є те, що він входить до складу редакційних колегій наукових журналів та збірників: «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки: Археографічний збірник», «Архівознавство. Архео-

графія. Джерелознавство», «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», «Бібліотечна планета», «Вісник Книжкової палати».

Отже, два основні напрями діяльності С.Г. Кулешова як вченого та педагога: бібліотеко-бібліографічний та архівно-документознавчий представлені понад 170 працями, основна проблематика яких пов'язана з документознавством, книгознавством, бібліотекознавством, архівознавством, бібліографією, нумізматикою, методикою викладання у вищій школі, практичною діяльністю архівних установ та діловодством. Його внесок у наукознавство вагомий та незаперечний. Свій ювілей Сергій Георгійович зустрічає у творчому розквіті. Він продовжує працювати над проблемами теорії документознавства, насамперед йдеться про його концепцію навчального курсу документознавства для архівістів та працівників служб діловодства, про необхідність перероблення структури і змісту Державного класифікатора управлінської документації для потреб організації електронного документообігу, зокрема в державних органах. На часі вихід навчального посібника для вузівської підготовки фахівців зі спеціальностей «Архівознавство» і «Документознавство та інформаційна діяльність», який з нетерпінням чекають не тільки студенти і аспіранти, але й науковці й організатори діловодства.

Просопографічний портрет вченого-документознавця та педагога буде неповним, якщо ми не згадаємо про родину ювіляра, в якій панує атмосфера спільних інтересів, взаємоповаги і повного порозуміння, гостинності і затишку. Саме вона — дбайлива дружина Наталія Павлівна (колежанка по КДІК, нині займається проблемами науково-інформаційного забезпечення в Інституті електрозварювання ім. Є.О. Патона) — вже майже 40 років (!) надихає вченого на розкриття творчого його потенціалу.

Оглянувши життєвий і науковий шлях Сергія Георгійовича Кулешова, можна сказати, що наукове кредо професора — безперервно і послідовно рухаючись вперед, переоцінювати минулі здобутки, його прагнення як науковця — пізнати істину, як вчителя, наставника і педагога — створити наукову школу однодумців. Зроблено дуже багато, але попереду — плідна і тривала праця. Многія літа Вам, наш шановний ювіляре!

---

¹ Сергій Георгійович Кулешов захистив докторську дисертацію з проблем документознавства, але за іншою спеціальністю — «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство».

² Швецова-Водка Г.М. Историко-теоретичне дослідження документальних джерел наукової інформації // Бібліотечний вісник. — 1996. — № 4. — С. 37–38; Ювілеї // Вісник Державного комітету архівів України. — 2000. — Вип. 3. — С. 184–185; Васильченко М.

Термінологія, термінологія... // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 5. — С. 54–55; *Матяш І.* Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної науки в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Т. 12. — С. 16–17; *Бездрабко В.* ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами»: *impressia et reflexia* // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2010. — Число 16. — С. 111–125.

³ *Бездрабко В.В.* С.Г. Кулешов і вітчизняне документознавство: до історіографії науки на рубежі століть // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. — 2008. — № 3. — С. 31–44; *Її ж.* Концепція документознавства С.Г. Кулешова // Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти. — К., 2010. — С. 106–126; *Її ж.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. — К., 2009. — С. 374–451; *Її ж.* Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства — провідна наукова установа документознавчої галузі // Архіви України. — 2009. — № 3/4. — С. 66–95.

⁴ Тут і далі інформацію біографічного характеру почерпнуто з усних розповідей С.Г. Кулешова.

⁵ Історія [стоматологічного] факультету Національного медичного університету імені О.О. Богомольця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nmu.edu.ua/e5.php> — Назва з екрана.

⁶ Інформацію почерпнуто з усних розповідей С.Г. Кулешова.

⁷ Особова картка // Архів УНДІАСД, особова справа Кулешова С.Г.

⁸ Особистий листок з обліку кадрів // Архів УНДІАСД, особова справа Кулешова С.Г.

⁹ Автобіографія // Архів УНДІАСД, особова справа Кулешова С.Г.

¹⁰ *Кулешов С.Г.* Учебно-информационные издания и организация самостоятельной работы студентов // Методические рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. — К., 1984. — С. 92–97.

¹¹ *Его же.* Учебные внутривузовские издания как источники информации и работа с ними вузовских библиотек: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 05.25.04 / Ленингр. гос. ин-т культуры им. Н.К. Крупской. — Л., 1983. — 15 с.

¹² Автобіографія...

¹³ *Кулешов С.Г.* Методические указания к практическим занятиям по курсу «Технические средства библиотечной работы» (для студентов библиотечного факультета). — К., 1987. — 22 с.; *Его же.* Методические рекомендации по курсу «Книговедение и история естественнонаучной литературы» (для студентов библиотечного факультета). — К., 1988. — 23 с.; *Його ж.* Методичні рекомендації з курсу «Інформатика». Розділи «Вступ до інформатики», «Організація науково-інформаційної діяльності в СРСР» для студентів III курсу бібліотечного факультету стаціонарної форми навчання. — К., 1990. — 27 с.

¹⁴ *Бабич В.С., Довгопола О.П., Кулешов С.Г.* Методические указания к выполнению дипломной работы (для студентов библиотечного факультета). — К., 1987. — 28 с.

¹⁵ *Кулешов С.Г.* Характеристика видов информации в учебных изданиях для студентов // Актуальные проблемы культурного строительства: тез. докл. респ. науч.-теорет. конф. — Николаев, 1985. — Вып. 5. — С. 538–540; *Его же.* О генезисе системы документальных

источников научной информации // Информатика и науковедение: краткие тез. докл. второй обл. науч. конф., 27–29 мая 1986. — Тамбов, 1986. — С. 73–75; *Его же*. Об эстетической функции научной литературы // Актуальные вопросы развития культуры: тез. докл. респ. науч.-теорет. конф. проф.-преп. состава и аспирантов вузов культуры и искусства, 24–26 марта 1987. — Одесса, 1987. — Ч. 1. — С. 165–166; *Его же*. Основные этапы эволюции системы документальных источников научной информации // Информатика и науковедение: крат. тез. докл. и сообщ. к Первой Всесоюз. науч. конф., 1–4 июня 1988 г., Тамбов. — Тамбов, 1988. — С. 191; *Кулешов С.Г., Маньковский А.Л.* Эволюция характеристик документальных источников научной информации // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. Секция издательского дела: тез. докл. — М., 1988. — С. 42–44.

¹⁶ *Кулешов С.Г., Маньковский А.Л.* Основные характеристики документальных источников научной информации как объектов прогнозирования // Науковедение и информатика. — 1986. — Вып. 27. — С. 51–56; *Девтерова Т.В., Кулешов С.Г.* Функции документальных источников научной информации // Научно-техническая информация. Сер. 1. — 1987. — № 4. — С. 18–22; *Кулешов С.Г.* Эволюция документальных источников научной информации как объект прогнозирования // Науковедение и информатика. — 1987. — Вып. 28. — С. 45–50; *Девтерова Т.В., Кулешов С.Г.* Жанры документальных источников научной информации // Науковедение и информатика. — 1989. — Вып. 31. — С. 53–56.

¹⁷ *Кулешов С.Г.* Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). — К., 1990. — Ч. 1: Документальные источники научной информации как объект историко-типологического исследования. — 22 с., Ч. 2: Досистемный этап развития документальных источников научной информации. — 42 с., Ч. 3: Генезис новой научной литературы и формирование системы ДИНИ. — 45 с.

¹⁸ Автобіографія...

¹⁹ *Кулешов С.Г.* Нумізматичні пам'ятки України // Вечір. Київ. — 1991, 25 жовт., 1 листоп.; *Його ж.* Українські дукачі // Вечір. Київ. — 1991, 22 листоп., 29 листоп.; *Демерлій О., Кулешов С., Харчук Л.* Відкриття істини (із життєпису Українського наукового товариства, що було засноване 85 років тому) // Вечір. Київ. — 1992, 20 квіт.; *Кулешов С.Г.* Зміювики... // Вечір. Київ. — 1992, 27 берез.; *Його ж.* Медаль для Богдана Хмельницького // Вечір. Київ. — 1992, 24 лип.; *Його ж.* Основні етапи розвитку української природничо-наукової книги // Культура України: історія і сучасність: тези доп. респ. наук.-теорет. конф. — Х., 1992. — С. 262–264; *Його ж.* Українська книга: межа національної приналежності // Книжник. — 1992. — № 3. — С. 32–35.

²⁰ Бібліографічна інформація на сторінках «Вістей природничої секції Українського Наукового Товариства» // Наукова бібліотека в сучасному соціо-культурному просторі: тез. доп. міжнар. наук. конф. — К., 1993. — Ч. 2. — С. 179–181; *Кулешов С.Г.* Вступ до інформатики: навч. посіб. для студ. бібл. ф-ту. — К., 1993. — 70 с.; *Кулешов С.Г., Терпиль Н.С.* Научная работа студентов по созданию электронных каталогов изданий // Информационные технологии в славянской культуре и украинском возрождении: тез. докл. междунар. науч. конф., 16–17 февр. 1993 г. — Х., 1993. — С. 81–82; *Кулешов С.Г.* Исторична та сучасна класифікація наукових комунікацій // Наука та наукознавство. — 1994. — Вип. 1/2. — С. 109–116; *Його ж.* Книгознавчі аспекти дослідження документальних джерел наукової інформації // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 5/6. — С. 2–5; *Його ж.* Культурологічний аналіз типовості в історії документальних джерел наукової інформації // Питання культурології: міжвід. зб. — К., 1994. — № 13. — Ч. 1. — С. 135–148; *Його ж.*

Періодизація історії української природничонаукової та технічної книги // Зб. наук. пр. Київ. держ. ін-т культури. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 62–75; *Його ж.* Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. — К., 1995. — 190 с.; *Його ж.* Еволюція основної соціальної функції документальних джерел наукової інформації // Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидавництва XIX–XX ст. і сучасні проблеми): доп. і повідомл. міжнар. наук. конф., Львів, 3–5 трав. 1995 р. — Львів, 1995. — С. 74–76; *Його ж.* Про деякі витоки документальної фіксації інформації // Зб. наук. пр. Київ. держ. ін-т культури. — К., 1995. — Вип. 3. — С. 217–228; *Його ж.* Про значення поняття «документ» // Бібліотечний вісник. — 1995. — № 1. — С. 1–4; *Його ж.* Тенденції й перспективи розвитку типологічної схеми документальних джерел наукової інформації // Інформація і ринок. — 1995. — № 1. — С. 10–12.

²¹ *Його ж.* Вступ до інформатики: навч. посіб. для студ. бібл. ф-ту. — К., 1993. — 70 с.

²² *Його ж.* Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. — К., 1995. — 190 с.

²³ *Ткачова Л.О.* Видавнича діяльність Київського університету у 1834–1917 роках (на прикладі видань з природознавства): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01 / Київ. держ. ін-т культури. — К., 1996. — 22 с.

²⁴ Особова картка Кулешова Сергія Георгійовича ...

²⁵ *Кулешов С.Г.* Типологія наукових документів: історія та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.08 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Київ. держ. ін-т культури, Харк. держ. ін-т культури. — К., 1997. — 46 с.

²⁶ Особова картка Кулешова Сергія Георгійовича ...

²⁷ *Кулешов С.Г.* Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал до обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 80–100; *Його ж.* Документознавство // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. — К., 2008. — С. 211–218; *Його ж.* Документознавство // Українська архівна енциклопедія. — К., 2008. — С. 380–383; *Його ж.* Документознавство // Енциклопедія сучасної України. — К., 2008. — Т. 8: Дл–Дя. — С. 205–206.

²⁸ *Його ж.* Документознавство // Українська архівна енциклопедія. — С. 382

²⁹ Архівістика: термінолог. словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1998. — 106 с.

³⁰ Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах. — К., 2001. — 51 с.

³¹ Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду. (Затверджено наказом Державного комітету архівів України та Фонду державного майна України № 34/683 від 28.03.2005 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/Metod_rekom.php — Назва з екрана.

³² Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні напрями функціонування: СОУ 92.5–22892594–001–2004. — чин. від 2005–01–01. — К., 2005. — 20 с.

³³ Основні проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до категорії унікальних // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність:

проблеми науки, освіти, практики: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 21–23 трав. 2007 р. — К., 2007. — С. 11–15.

³⁴ Кулешов С.Г. Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку // Студії з архів. справи та документознавства. — 1999. — Т. 4. — С. 95–99; Кулешов С.Г., Матяш І.Б. Архивная наука и документоведение Украины на современном этапе // Отечественные архивы. — 2002. — № 6. — С. 46–55; Загорецька О.М., Кулешов С.Г. З історії документознавства в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. — 2008. — Т. 16. — С. 73–84.

³⁵ Кулешов С.Г. Про деякі ключові поняття справочинства. (Матеріал до обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. — К., 2001. — Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. — С. 356–361; Загорецька О.М., Кузнєцова Л.В., Кулешов С.Г. Стандартизація в галузі справочинства в Україні: невирішені проблеми // Архіви України. — 2001. — № 1/2. — С. 11–20; Кулешов С.Г. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Т. 11. — С. 164–167.

³⁶ Його ж. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) // Архіви України. — 1998. — № 1/6. — С. 9–18; Його ж. Новий погляд на структуру документознавства // Вісник Книжкової палати. — 2003. — № 10. — С. 24–27; Його ж. Чи входить книгознавство у документознавство? (До проблеми структуризації сучасного документознавства) // Бібліотечний вісник. — 1999. — № 5. — С. 10–16; Його ж. Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Т. 12. — С. 115–120.

³⁷ Його ж. Концепції документа як засобу соціальних комунікацій // Вісник Харк. держ. акад. культури. — 1999. — Вип. 1. — С. 81–88; Його ж. Історичні передумови уніфікації документів // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. — 2004. — № 1. — С. 42–45; Його ж. Документаційні ресурси інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень у місцевому органі державної влади // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 231–240; Його ж. Документаційні ресурси інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень у місцевому органі державної влади // Рукописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 302–310; Його ж. Архів, бібліотека, музей: спроба інтеграції на засадах комунікаційного підходу? // Студії з архівної справи та документознавства. — 2009. — Т. 17. — С. 29–32; Його ж. Про поняття «типовий документ» у традиційному документознавстві // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. — К., 2009. — Вип. 10. — С. 108–116.

³⁸ Його ж. Документаційні ресурси інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень у місцевому органі державної влади // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 231–240; Його ж. Документаційні ресурси інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень у місцевому органі державної влади // Рукописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 302–310.

³⁹ Его же. Документ как исторический источник: свойство, состояние, статус // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: докл. и тез. выступлений на третьей Всерос. конф., 25–26 февр. 1999 г. — М., 1999. — С. 95–99; Его же. О понятии «электронный документ» // Документация в

інформаційному обществі: електронне делопроизводство і електронний архів: докл. і повідомлення на шостій міжнарод. науч.-практ. конф. (24–25 нояб. 1999 г.). — М., 2000. — С. 54–57.

⁴⁰ *Його ж.* Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. — К., 1995. — С. 113–114.

⁴¹ *Його ж.* Прийняття законопроекту «Про діловодство» не за горами / Бесіду провела М. Галусяк // Секретарь-референт. — 2003. — № 7. — С. 20–22; *Его же.* Взгляд на главный объект Закона Украины «О делопроизводстве» // Документация в информационном обществе: парадигмы XXI века: докл. и сообщ. на десятой Международ. науч.-практ. конф., 25–26 нояб. 2003 г. — М., 2004. — С. 233–237; Концепція проекту Закону України «Про діловодство» (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 р. № 426-р) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Problems/Concept> — 4.11.2005.php — Назва з екрана.

⁴² *Кулешов С.Г.* Документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. — К., 2002. — Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства. — С. 37–41; *Його ж.* Електронний документ у системі сучасного діловодства // Архіви України. — 2004. — № 4/6. — С. 50–53; *Його ж.* Відбір веб-ресурсів для зберігання в Центральному державному електронному архіві України як наукова проблема // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: матеріали V Міжнарод. науч.-практ. конф., Київ, 20–22 трав. 2008 р.: тез. доп. — К., 2008. — С. 86–88.

⁴³ Українська архівна енциклопедія / Редкол.: І.Б. Матяш (голова) та ін. — К., 2008. — 881 с.

⁴⁴ *Кулешов С.Г.* Аудіовізуальний документ // Українська архівна енциклопедія. — К., 2008. — С. 161; *Його ж.* Документ // Там само. — К., 2008. — С. 378–379; *Його ж.* Документація // Там само. — С. 379; *Його ж.* Документознавець // Там само. — С. 380; *Документознавство* // Там само. — С. 380–383; *Його ж.* Класифікатори техніко-економічної та соціальної інформації // Там само. — С. 507–508; *Його ж.* Класифікації (класифікаційні схеми) документів // Там само. — С. 508–509; *Його ж.* Нумізматика // Там само. — С. 618–621; *Його ж.* Офіційний документ // Там само. — К., 2008. — С. 636; *Його ж.* Система документації // Там само. — С. 728–729; *Його ж.* Службовий документ // Там само. — С. 736; *Його ж.* Уніфікація службових документів // Там само. — С. 785–786; Уніфікована система документації // Там само. — С. 786; *Його ж.* Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації // Там само. — С. 787; *Його ж.* Уніфікована форма документа // Там само. — С. 786–787; *Його ж.* Управлінська документація // Там само. — С. 787; *Його ж.* Управлінський документ // Там само. — С. 787; *Його ж.* Функції документа // Там само. — С. 805–806; *Його ж.* Юридична сила документа // Там само. — С. 858.

⁴⁵ *Матяш І., Мушка Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. — К., 2005. — 400 с.

⁴⁶ Українська дипломатія: перші кроки на міжнародній арені: Каталог виставки архівних документів та раритетних видань. — К., 2006. — 36 с.; *Андрієвська Л., Мага І., Приходько Л.* Українська дипломатія: перші кроки на міжнародній арені // Археографія. Джерелознавство. — К., 2006. — Вип. 309–311.

⁴⁷ Професорсько-викладацький склад кафедри документальних комунікацій [Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв] [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://dakkim.edu.ua/institut-derzhavnogo-upravlnnja-ta-nformacino-djalnost> — Назва з екрана.

⁴⁸ Кулешов С.Г. Загальне документознавство: програма курсу для студ. гуманіт. ф-ту зі спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність». — К., 2002. — 13 с.; Кулешов С.Г., Шевченко І.О., Хімич Я.О. Інформаційне забезпечення управління: програма курсу для студентів гуманітарного факультету зі спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність». — К., 2002. — 23 с.; Кулешов С.Г. Методичні рекомендації до підготовки та захисту дипломних робіт для студентів зі спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність». — К., 2002. — 40 с.; Його ж. Управлінське документознавство: програма курсу для студентів гуманітарного факультету зі спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність». — К., 2002. — 12 с.; Його ж. Методичні рекомендації до підготовки та захисту курсових робіт для студентів зі спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність» кваліфікації «документознавець-референт органів державної влади та місцевого самоврядування». — К., 2004. — 31 с.

⁴⁹ Його ж. Управлінське документознавство: навч. посіб. для вищ. навч. закл. культури і мистецтв. — К., 2003. — 57 с.

⁵⁰ Його ж. Документознавство // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. — К., 2008. — С. 211–218; Кулешов С.Г., Загорецька О.М. Діловодство // Там само. — С. 192–201.

⁵¹ Програма кандидатського іспиту зі спеціальності «07.00.10 — документознавство, архівознавство» / Кулешов С.Г., Матяш І.Б. — К., 2004. — 18 с.

⁵² Паспорт спеціальності 27.00.02 — Документознавство. Архівознавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.journ.univ.kiev.ua/nauka/naukova_stor/Pasport_SK_VAK.pdf — Назва з екрана.

**МИКОЛА ХРИСТИЯНОВИЧ БУНГЕ (1823–1895):
ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ**

Освітнянський, громадський і державний діяч Микола Християнович Бунге, представник знаного в Україні роду, народився 11 (23) листопада 1823 р. у Києві в родині Християна й Катерини Бунге. Його дід — Георг Фрідріх Бунге (1722–1792) — був відомим аптекарем, засновником лютеранської общини у Києві¹. Батько — Християн Бунге (1776–1857) — служив лікарем у Київській духовній академії, семінарії, військовому шпиталі, мав приватну практику. Мати — Катерина Миколаївна (ур. Гебнер) (1786–1877) — за спогадами сучасників, вирізнялася рідкісним розумом, чудовою освітою і надзвичайною начитаністю².

Життєвий шлях Миколи Християновича, переважно, проходив у Києві і Петербурзі. Він виховувався у Київській першій гімназії (1836–1841), яку закінчив із золотою медаллю³. Упродовж 1841–1845 рр. навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира. Саме в університеті почалося захоплення Миколи Християновича політичною економією, яке на все життя визначило коло його наукових і педагогічних інтересів. Обдарованість, працьовитість дозволили М. Бунге завершити навчання на юридичному факультеті Університету св. Володимира із золотою медаллю, званням кандидата законодавства і одержати у Ніжинському лицейі князя Безбородька місце викладача законів казенного управління (1845–1850)⁴. У 1847 р. М. Бунге захистив магістерську дисертацію, присвячену російському торгівельному законодавству («Исследование начал торгового законодательства Петра Великого»).

У 1850 р. Микола Християнович повернувся до Києва. Розпорядженням попечителя Київського навчального округу Д.Г. Бібікова М. Бунге було призначено ад'юнктом по кафедрі політичної економії і статистики історико-філологічного факультету⁵. Професор П.В. Павлов писав Т.М. Грановському, що «Бунге в самом деле достойный ученый и благородный человек» і Рада Університету «хочет непременно видеть на этом месте Бунге»⁶. 30 років прослужив Микола Християнович в Університеті св. Володимира. У 1852 р. захистив дисертацію «Теорія кредиту» і отримав ступінь доктора політичних наук. Екстраординарний (1852–1854), ординарний (1854–1880), з 1876 р. — заслужений професор. «Особенно блестящим лектором он не был, — згадував професор В.С. Іконніков, — но его чтения всегда были чрезвычайно симпатичны: горячая любовь к науке и зрелая в

ней опытность просвечивались в его лекциях скороговоркой. Без фраз и намеков, не относящихся прямо к делу, он умел внушить своим слушателям высшие просветительские идеи. Он первый ввел практические занятия со студентами, когда о них еще и в помине не было»⁷. 1859–1862, 1871–1875, 1878–1880 рр. Микола Християнович Бунге — ректор Університету св. Володимира.

Він був залучений до проведення реформ імператора Олександра II, входив до складу комісій з підготовки селянської реформи (1859–1860), перебудови кредитної системи (1859–1860), запровадженню земських іпотечних банків (1859–1860), розробки нового університетського статуту (1861).

Протягом 1862–1880 рр. Микола Християнович був керівником Київської контори Державного банку. З ініціативи М. Бунге у Києві були започатковані приватні комерційні заклади — Київське міське товариство взаємного кредиту (1868), Київський приватний комерційний банк, Київський промисловий банк (1871), виникло Біржове товариство (1869). М.Х. Бунге обирався до органів міського самоврядування, очолював фінансову комісію із складання міських кошторисів.

У 1880 р. він переїхав до Санкт-Петербурга. У липні того ж року газета «Киевлянин» писала: «Мы радуемся за Петербург, но для Киева это невознаграждаемая утрата. ...Да поможет ему Бог на новом трудном поприще сделать для всей России то, что он сделал для развития Киева...»⁸. Розпочався державницький період в його біографії. У червні 1880 — травні 1881 р. Микола Християнович — товариш міністра фінансів, від 1880 р. — член Комітету фінансів, з травня 1881 р. — керуючий Міністерством фінансів, член Державної ради (з 1881 р.). Протягом січня 1882 — грудня 1886 рр. — міністр фінансів, а у 1887–1895 рр. — голова Комітету Міністрів⁹. Ідеї М. Бунге мали значний вплив на урядову політику кінця XIX — початку XX ст. У роки його перебування на посту міністра фінансів була створена «реформаторська база» для діяльності С.Ю. Вітте і П.А. Столипіна¹⁰.

М.Х. Бунге обирався почесним членом Російського географічного товариства (1881), Міжнародної академії загальних промислових наук у Мадриді (1884), Товариства для сприяння російському торговому мореплаванню, Петербурзького, Новоросійського, Харківського університетів та Університету св. Володимира, Товариства Нестора-Літописця, Київського слов'янського благодійного товариства, Юридичного товариства при Університеті св. Володимира та ін.¹¹

М.Х. Бунге був відзначений орденами св. Станіслава 1 ст. (1865) і 2 ст. (1857), св. Володимира 1 ст. (1895), 2 ст. (1875) і 3 ст. (1862), св. Анни 1 ст. (1868), Білого Орла (1879), св. Олександра Невського (1883) з діамантовими

знаками (1889), чорногорським орденом князя Даниїла 1 ст. (1883), бразильським орденом Рози 1 ст. (1884), бельгійським орденом Леопольда (1886) тощо.

Пропоновані документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), де створено особовий фонд Миколи Християновича Бунге (Фонд 57: Архів М.Х. Бунге). Документи, що подаються нижче, публікуються вперше. Вони охоплюють період життя М. Бунге від 1841 р. до 1895 р., створюють уявлення про різні сфери життєдіяльності відомого науковця. Документи подаються у хронологічній послідовності, за сучасним правописом, але зі збереженням оригінального стилю.

№ 1

Совет Киевского университета Бунге Николаю [Христиановичу]. Удостоверение о принятии его в число своекоштных студентов юридического факультета

Киев, 13 декабря 1841 г.

Совет императорского Университета св. Владимира сим свидетельствует, что предьявитель сего Николай Бунге по представлению надлежащих документов, принят в число своекоштных студентов сего Университета по юридическому факультету.

В подтверждение чего и выдана ему сия Матрикула¹² за надлежащею подписью и с приложением казенной печати.

Ректор
За секретаря Совета

К. Неволин¹³

...

Оригінал.

ІР НБУВ, ф. 57, № 37, арк. 1.

№ 2

Аттестат, выданный на имя Бунге Николая Христиановича, об окончании юридического факультета Киевского университета

Киев, 15 сентября 1845 г.

АТТЕСТАТ

Предьявитель сего Николай Бунге, сын дворянина Киевской губернии Христиана Бунге, имеющий от роду 22 лет, вероисповедания лютеранского, получив первоначальное воспитание в Киевской 1-й гимназии, вследствие его прошения без испытания принят был в Университет св. Владимира, где состоял в числе своекоштных студентов по юридическому факультету с 1 сентября 1841 года по 28 августа 1845 года; на окончательном испытании в науках сего факультета оказал успехи: в богословии догматическом и

нравоучительном, церковной истории и каноническом праве — не испытывался, в энциклопедии законоведения и истории законодательств — отличные, в римском законодательстве и его истории — отличные, в гражданских и межевых законах — отличные, в русских государственных законах — отличные, в законах о государственных повинностях и финансах — очень хорошие, в законах благоустройства — отличные, в законах благочиния и законах уголовных — отличные, в общенародном правоведении — очень хорошие, в русской словесности — отличные, в русской истории — отличные, в политической экономии — отличные, в судебной медицине — отличные, в сочинениях по русскому языку — отличные; в бытность свою в Университете поведения был отличного. Почему, согласно постановлению Совета Университета св. Владимира, 1845 года сентября 8 дня, попечителем Киевского учебного округа утвержден в звании действительного студента юридического факультета, со всеми правами и преимуществами, всемиловейше дарованными действительным студентам русских университетов. Почему он 1) при вступлении в гражданскую службу утверждается в чине 12 класса, со старшинством со дня вступления в действительную службу; 2) при производстве в чины пользуется правами чиновников первого разряда и 3) на основании пункта II ст. 503 Устава о службе по военному ведомству Свода военных постановлений, в случае определения в военную службу, если при таком определении соблюдены все условия, законом определенные, производится в обер-офицерский чин¹⁴, по выслуге шести месяцев в унтер-офицерском звании¹⁵, со времени действительной службы, и тогда, хотя бы в тех полках, в которых он находится будет, вакансии в то время не состояло, если только действительно достоин будет производства познанием службы. В удостоверении чего дан ему Николаю Бунге сей аттестат от Совета императорского Университета св. Владимира за надлежащею подписью и приложением казенной печати.

У сего аттестата печать Совета
Императорского университет
св. Владимира

Ректор Университета¹⁶
Декан юридического факультета¹⁷
Секретарь Совета

*Оригінал з сургучною печаткою.
ІР НБУВ, ф. 57, № 76, арк. 1.*

№ 3

Совет Киевского университета Бунге [Николаю Христиановичу].
Уведомление об утверждении его ординарным профессором по занимаемой кафедре

Киев, 24 апреля 1854 г.

Г[осподину] ординарному профессору Университета св. Владимира Бунге

Г[осподин] управляющий Министерством народного просвещения вследствие отношения г[осподина] начальника Киевского учебного округа¹⁸, утвердил Вас от 26 минувшего марта ординарным профессором¹⁹ по занимаемой Вами ныне кафедре²⁰, с положенным по штату содержанием. Уведомляя Вас об этом, Совет присовокупляет, что о вышеизложенном сообщено правлению Университета, для принятия зависящего со стороны его распоряжения.

подпись

IP НБУВ, ф. 57, № 38, арк. 1.

№ 4

Грамота Николая I о пожаловании Бунге Николаю [Христиановичу] чина надворного советника

Санкт-Петербург, 17 февраля 1855 г.

Божьею милостью, мы Николай первый,
император и самодержец всероссийский
и прочая, и прочая, и прочая

Известно и ведомо да будет каждому, что мы Николая Бунге, который нам коллежским асессором служил, за оказанную его в службе нашей ревность и прилежность, в наши надворные советники тысяча восемь сот пятьдесят первого года декабря 14 дня, всемилостивейше пожаловали и учредили, яко же мы сим жалуем и учреждаем, повелевая всем нашим подданным оного Николая Бунге за нашего надворного советника надлежащим образом признавать и почитать; и мы надеемся, что он в сем ему от нас всемилостивейше пожалованном чине так честно и прилежно поступать будет, как-то верному подданному надлежит. Во свидетельство чего, мы сие Правительствующему Сенату подписать и государственною нашею печатью укрепить повелели.

Сенатор и кавалер

В должности герольдмейстера²¹ и кавалер

6 подписей

подпись

*Оригінал на пергаменті.
IP НБУВ, ф. 57, №77, арк. 1.*

№ 5

Совет Киевского института благородных девиц Бунге [Николаю Христиановичу]. Уведомление о награждении орденом Станислава 2 степени

Киев, 18 октября 1858 г.

Господину ординарному профессору Университета св. Владимира коллежскому советнику Бунге

Их императорские величества за отлично усердную службу и особые труды Ваши по должности преподавателя географии²² в Киевском институте благородных девиц всемилостивейше соизволили наградить Вас орденом св. Станислава 2 степени²³: о чем приятным долгом считаю уведомить Вас, Милостивый Государь.

Председатель Совета
Правитель канцелярии

подпись
Соколовский

IP НБУВ, ф. 57, № 36, арк. 1.

№ 6

Председатель особой Комиссии для рассмотрения предложений о финансовых мерах к облегчению крестьянам выкупа земельных угодий Ростовцев И[аков Иванович] Бунге Николаю Христиановичу. Письмо с приглашением принять участие в работе Комиссии в качестве члена-эксперта

Санкт-Петербург, 4 мая 1859 г.

Милостивый государь, Николай Христианович.

Государю императору благоугодно было назначить особую Комиссию²⁴ для рассмотрения предложений о финансовых мерах к облегчению крестьянам выкупа земельных угодий их и для обсуждения, какие именно способы могут быть предоставлены со стороны правительства для содействия крестьянам в сем выкупе. Мне, как председателю этой Комиссии, предоставлено избрать в состав оной членов из лиц, специально изучивших финансовые науки, практически знающих Россию.

Почетная известность, которую Вы приобрели своими трудами на ученом поприще, побуждают меня пригласить Вас от имени его императорского величества принять на себя должность члена-эксперта означенной высочайше учрежденной финансовой Комиссии.

В случае принятия сего приглашения, имею честь просить Вас почтить меня о том уведомлением и поспешить прибыть в С.-Петербург, где будут открыты заседания Комиссии.

При этом считаю долгом уведомить Вас, что министр народного просвещения изъявил мне со своей стороны согласие на приглашение Вас в члены-эксперты финансовой Комиссии и что с моей стороны будут приняты все меры для того, чтобы приезд Ваш в С.-Петербург и пребывание здесь не могли причинить Вам какого-либо ущерба.

Примите, Милостивый Государь, уверения в совершенном моем почтении и преданности.

И. Ростовцев²⁵

Оригінал.

ІР НБУВ, ф. 57, № 49, арк. 1–2.

№ 7

Панин В[иктор Никитич] Бунге Николаю Христиановичу. Сопроводительное письмо к рескрипту²⁶ Александра II о заслугах Редакционных комиссий при Главном комитете по крестьянскому делу. Приложение: Рескрипт на имя Панина с благодарностью за участие в работе Комитета

17, 21 апреля 1861 г.

Занимаясь постоянно и неутомимо в продолжение года и семи месяцев, Редакционные комиссии успели в это время рассмотреть подробно проекты всех губернских комитетов, составить общий свод их предложений, изложить в строгой последовательности и ясности свои соображения по всем вообще вопросам, касающимся будущего устройства крестьян и дворовых людей, выходящих из крепостной зависимости, собрать множество статистических данных и, наконец, после сей предварительной и многосложной работы, предначертать проекты законоположений, обнимающих дело об улучшении состояния помещичьих крестьян и дворовых людей во всей его полноте.

За столь ревностные и полезные труды, мне приятно изъявить мое особое, вполне заслуженное, благоволение всем вообще лицам, кои были призваны в состав Редакционных комиссий.

Я не сомневаюсь, что каждый из них, на службе и в частной жизни будет и впредь, как это мною им изустно выражено, содействовать по мере возможности, дальнейшему успеху преобразования, предпринятого мною с твердым упованием на ревностное, единодушное стремление к общественному благу всех моих верноподданных». 17 апреля 1861 г.

На подлиннике собственно его императорского величества рукою написано: «Александр».

Милостивый государь, Николай Христианович. Вменяю себе в приятную обязанность препроводить к Вашему превосходительству²⁷ печатный экземпляр последовавшего на имя мое высочайшего рескрипта, в коем его

императорскому величеству благоугодно было всемилостивейше отозваться о трудах Редакционных комиссий.

Пользуюсь случаем, чтобы удостоверить Ваше превосходительство в совершенном моем почтении и преданности.

Апреля 21 дня 1861 г.

В.Н. Панин²⁸.

Оригінал і відбиток.

ІР НБУВ, ф. 57, № 47, арк. 1–3.

№ 8

Панин В[иктор Никитич] Бунге Николаю Христиановичу. Письмо с уведомлением о высылке ему золотой медали за участие в Комиссии по освобождению крестьян из крепостной зависимости

21 апреля 1861 г.

Милостивый государь, Николай Христианович.

Имею честь препроводить к Вашему превосходительству следующую для Вас золотую медаль на Александровской ленте²⁹, учрежденную высочайшим указом 17 апреля сего года в награду за участие в трудах по освобождению крестьян от крепостной зависимости.

Покорнейше прося о получении медали меня уведомить, пользуюсь настоящим случаем, чтобы засвидетельствовать Вашему превосходительству мое почтение и преданность.

В. Панин

ІР НБУВ, ф. 57, № 48, арк. 1–2.

№ 9

Попечитель Киевского учебного округа Бунге Николаю Христиановичу. Уведомление об освобождении его от занимаемой должности ректора Киевского университета, утверждение в звании профессора по кафедре политэкономии и статистики с просьбой временно исполнять обязанности ректора

Киев, 25 февраля 1862 г.

Милостивый государь, Николай Христианович!

Г[осподи]н управляющий Министерством народного просвещения от 15 сего февраля за №573, с увольнением от должности ректора Университета, утвердил Ваше превосходительство в звании ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики, которую Вы занимали уже прежде.

Сообщая об этом Вашему превосходительству, я покорнейше прошу Вас, милостивый государь, продолжать исправление должности ректора университета, впредь до замещения сей должности по выбору Совета.

Примите уверение в совершенном моем к Вам почтении и преданности.

Николай³⁰.

Оригінал.

ІР НБУВ, ф. 57, № 29, арк. 1.

№ 10

Министерство финансов. Особенная канцелярия по кредитной части. Бунге Николаю Христиановичу. Уведомление о назначении управляющим Киевской конторой Государственного банка³¹

14 мая 1862 г.

Милостивый государь, Николай Христианович.

Государь император, по всеподданнейшему докладу г[осподина] управляющего Министерством финансов, в 11-й день текущего мая, всемилостивейше изволил назначить Ваше превосходительство управляющим Киевскою конторою Государственного банка, с оставлением Вас в должности профессора Университета св. Владимира.

Дав знать о таком высочайшем повелении правлению Государственного банка и сообщив г[осподину] министру народного просвещения, имею честь о том Вас, милостивый государь, уведомить.

Покорнейше прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности.

подпись

ІР НБУВ, ф. 57, № 28, арк. 1.

№ 11

Попечитель наследника цесаревича Строганов Сергей [Григорьевич]³² — Бунге Николаю Христиановичу. Письма с предложением преподавать наследнику престола цесаревичу теорию финансов с изложением условий преподавания

Санкт-Петербург, 1 мая 1863 г.

Милостивый государь, Николай Христианович!

По программе занятий государя наследника, его высочеству предстоит в нынешнем году в течение 5-ти месяцев, начиная с 1-го ноября, изучать теорию финансов. Так как преподавание этого предмета может быть воз-

ложено только на человека, известного учеными заслугами и нравственными достоинствами, то я, несмотря на Ваши серьезные занятия по Университету и банку, решаюсь предложить Вам — принять на себя этот труд. К сему считаю нужным присовокупить, что если бы, по Вашим занятиям, Вы не могли начать преподавание с 1-го ноября сего года, то можно начать с января 1864 года.

Ожидая Вашего ответа, покорнейше прошу, Ваше превосходительство, принять уверение в моем особом уважении и преданности.

1-го мая 1863 года.

Строганов

IP НБУВ, ф. 57, № 30, арк. 1.

№ 12

Кострома, 4 июня 1863 г.

Милостивый государь, Николай Христианович!

Получил письмо Ваше от 26-го прошлого мая, я тотчас же сообщил г[осподину] Министру народного просвещения о том, что Вы с высочайшего государя императора соизволения приглашены для преподавания государю наследнику цесаревичу теорию финансов и просил его сделать распоряжение об увольнении Вас на время этих занятий, от должности ректора Киевского университета, с сохранением получаемого Вами по этому званию содержания.

Между тем поспешаю, во исполнение желания Вашего, уведомить, что его императорское высочество слушал следующие курсы: 1. Политическую экономию, а именно: теоретическую часть науки и практическую; 2. Науку полиции и Русское полицейское право и 3. Статистику. Затем я полагал бы полезным курс теории финансов, как ее понимают немецкие писатели, напр[имер], Рау³³, с указаниями на существенные предметы Русского казенного управления.

Наконец имея в виду, что государь наследник цесаревич возвратится из путешествия по России во второй половине октября, я нахожу более удобным начать курс лекций Ваших с 1-го ноября³⁴.

На издержки Ваши, по переезду из Киева в Петербург, будут доставлены к Вам в самом непродолжительном времени тысяча руб. серебром из собственной конторы августейших детей их императорских величеств; и за занятия Ваши с его высочеством в течение семи месяцев т.е. с 1-го ноября 1863 по 1 июня 1864 года, назначено Вам всего: тысяча семьсот пятьдесят рублей серебром.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем к Вам почтении и преданности.

Сергей Строганов

IP НБУВ, ф. 57, № 31, арк. 1–4.

№ 13

Ректор Киевского университета Бунге Николаю Христиановичу. Уведомление об увольнении с должности его как декана юридического факультета

Киев, 24 июня 1867 г.

Его превосходительству, господину ординарному профессору Университета св. Владимира, действительному статскому советнику Н.Х. Бунге

Приказом г[осподина] министра народного просвещения от 1 сего июля за № 12, Ваше превосходительство уволены от должности декана юридического факультета, а исправляющий должность экстраординарного профессора Сидоренко³⁵ утвержден деканом юридического факультета на три года.

Сообщая об этом Вашему превосходительству, имею честь присовокупить, что об измененном вместе с сим сообщено г[осподину] профессору Сидоренку.

Ректор Университета
Секретарь Совета

А. Матвеев³⁶
подпись

IP НБУВ, ф. 57, № 33, арк. 1–2.

№ 14

Копия с предложения попечителя Киевского учебного округа³⁷ в Совет Киевского университета [об оставлении на службе и назначении пенсии по выслуге 30-ти лет профессора Бунге]

Киев, 17 февраля 1877 г.

Господин товарищ Министра народного просвещения, от 4-го февраля за № 1500, уведомил меня, что его сиятельство назначил оставленному на службе по выслуге 30-ти лет, по учебному ведомству на 5-ть лет, заслуженному профессору Университета св. Владимира, тайному советнику Бунге, в пенсию полный оклад жалованья в 1200 руб. с одною пятою долею оного 240 руб., а всего 1440 руб. в год, но не со дня выслуги 30-ти летнего срока, 31-го октября 1875 года, а со дня утверждения его в звании заслуженного профессора университета, 15 мая 1876 года, так как с этого только числа он приобрел право на получение сверх жалованья на службе — еще

и пенсии с сохранением второй должности управляющего Киевскою конторою Государственного банка, с особым жалованьем, и о производстве ему этой пенсии сделано сношение с г[осподином] Министром финансов.

Об этом имею честь уведомить Совет университета и для объявления г[осподи]ну Бунге.

Секретарь Совета

подпись

IP НБУВ, ф. 57, № 68, арк. 1–2.

№ 15

Киевский городской голова³⁸ Бунге Николаю Христиановичу. Уведомление об избрании его Почетным гражданином³⁹ города Киева

Киев, 18 декабря 1880 г.

Милостивый государь, Николай Христианович.

Киевская городская Дума, в заседании 10 июля сего года, единогласно избрала Вас в Почетные граждане г. Киева. Ныне киевский губернатор⁴⁰ отношением от 20 истекшего ноября за № 5074, известил меня о последовавшем соизволении на присвоение Вам, согласно с ходатайством киевского городского общества, звания Почетного гражданина г. Киева.

Осведомившись из моего доклада, в заседании 11 декабря, о таком высочайшем соизволении, Думе, вспоминая, с величайшей благодарностью, о Вашей благотворной деятельности, выразившейся в учреждении в Киеве городского кредитного установления в то время, когда в таком учреждении существовала крайняя необходимость и в содействии Вашем местной торговле и промышленности, во время управления Вашего конторою Государственного банка и в трудах Ваших по званию гласного, председателя и члена разных комиссий Думы, поручила мне обратиться к Вам с покорнейшею просьбою — принять звание Почетного гражданина, избранием в которое Дума выразила Вам свои чувства уважения и благодарности.

Исполняя, с величайшим удовольствием, поручение Думы, я позволяю себе надеяться, что Вы изъявите Ваше согласие на принятие звания Почетного гражданина Вашего родного города.

Примите уверение в глубочайшем почтении и совершенной преданности Вашего покорнейшего слуги.

подпись

IP НБУВ, ф. 57, № 25, арк. 1–2.

№ 16

Приказ [Александра III] о назначении Бунге [Николая Христиановича] министром финансов

Гатчина, 1 января 1882 г.

Его императорское величество в присутствии своем в Гатчине 1 января 1882 года соизволил отдать по первому отделению Собственной его императорского величества канцелярии следующий приказ: управляющий министерством финансов тайный советник Бунге назначается министром финансов.

Подписал:

статс-секретарь С.А. Танеев

IP НБУВ, ф. 57, № 90, арк. 1.

№ 17

Русское техническое общество⁴¹ Бунге Николаю Христиановичу. Благодарственные адреса за участие и помощь в получении председателем Общества Кочубеем П.А.⁴² чина действительного статского советника и назначении пенсии секретарю Львову Ф.Н.⁴³

1882 г.

Ваше высокопревосходительство⁴⁴,
милостивый государь, Николай Христианович.

Государю императору благоугодно было в 25-й день прошлого декабря месяца удостоить председателя Императорского русского технического общества, Петра Аркадьевича Кочубея, монаршей своей милости, пожалованием ему чина действительного статского советника. Наш председатель удостоился этого знака высочайшего внимания, благодаря Вашему представлению и ходатайству, пред его императорским величеством. Глубоко уважая Петра Аркадьевича Кочубея и признавая огромную пользу, принесенную им Императорскому русскому техническому обществу, мы вместе с тем решаемся думать, что в лице нашего председателя было почтено монаршим вниманием само Императорское русское техническое общество, постоянно стремящееся, по мере своих сил, к выполнению благих предначертаний правительства, клонящихся к развитию богатства и производительных сил России.

На этом основании, позвольте Ваше высокопревосходительство, искренне благодарить Вас за Ваше представительство пред государем императором и просить Вас повергнуть пред его императорским величеством чувства беспредельной и верноподданнической преданности, которыми Императорское русское техническое общество всегда руководилось и руко-

водится при своих посильных трудах на пользу отечественной техники и производительности.

Товарищ председателя Императорского
русского технического общества
Члены совета

подпись
16 подписей

IP НБУВ, ф. 57, № 34, арк. 1–2.

№ 18

4 апреля 1882 г.

Высокоуважаемый Николай Христианович.

Со времени назначения Вас Министром финансов, Вы неоднократно изволили быть ходатаем перед государем императором за Русское техническое общество.

В этом сочувствии достойного сановника, которому волей государя императора вверены заботы о нуждах русской промышленности и техники, мы почерпаем уверенность, что посильные труды Императорского русского технического общества не останутся бесполезными и окажут некоторое влияние на преуспевание дорогого нашего Отечества.

Новым доказательством Вашего к нам благорасположения служит назначение государем императором вследствие Вашего доклада значительной пенсии достойному нашему секретарю Ф.Н. Львову, которого постигла недавно тяжкая болезнь.

Глубоко тронутый этой монаршей милостью, совет Императорского русского технического общества просит Вас принять выражение его глубочайшей признательности за то просвещенное участие, с которым Вы постоянно относитесь к деятельности общества и его нуждам.

Председатель
Члены

подпись
12 подписей

IP НБУВ, ф. 57, № 35, арк. 1–2.

№ 19

Киевское славянское благотворительное общество Бунге Николаю Христиановичу. Уведомление об избрании его почетным членом общества, вручении диплома и почетного знака

Киев, 11 мая 1890 г.

Ваше высокопревосходительство, милостивый государь,
Николай Христианович!

Киевское Славянское благотворительное общество⁴⁵ в торжественном своем собрании 11 мая, в день св. Кирилла и Мефодия, избрало Ваше

высокопревосходительство своим почетным членом. Вы принадлежите к числу самых старинных членов нашего общества. Ваша благотворная деятельность на пользу образования так памятна Киеву, что киевское Славянское общество, поддерживающее преимущественно молодых славян, воспитывающихся в киевских учебных заведениях, почитает за особую честь считать Вас среди своих почетных членов, и просит Вас благосклонно принять прилагаемый при сем диплом и знак, усвоенный себе Обществом со времени празднования в Киеве 900-летия крещения Руси.

С глубоким уважением и совершенной преданностью имею честь быть Вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою

Ив. Рахманинов⁴⁶

IP НБУВ, ф. 57, № 26, арк. 1.

№ 20

Николай [II] [Бунге] Николаю Христиановичу. Письмо о пожаловании орденом Владимира первой степени

Санкт-Петербург, 1 января 1895 г.

Николай Христианович. Просвещенное служение ваше, проникнутое непоколебимою верностью долгу и постоянным рвением к пользам государственным, неоднократно удостоено было полного монаршего одобрения.

В 1881 году вы были призваны доверием незабвенного моего родителя⁴⁷ к управлению Министерством финансов; при чем в трудном деле усиления материальных средств правительства и одновременного облегчения податных тягостей народа, неусыпными стараниями вашими достигнуты были значительные успехи. Отличные дарования, обнаруженные вами на сем поприще, в связи с приобретенною обширною опытностью, послужили основанием к назначению вас в 1887 году на высокий пост председателя Кабинета министров. Исполняя с тех пор эти ответственные обязанности, вы не перестаете оказывать важные государственные услуги, свойственными вам строгою правдивостью и умением сообщать суждения правильное, вызываемое существом дела, направление. Теми же достоинствами отличаются многосложные занятия ваши по особым поручениям, на вас возлагаемых, а равно стяжавшие вам известность научные труды ваши.

Искренне ценя глубокие познания ваши, примерную добросовестность и беспредельную преданность семье нашей, я, в изъявлении душевной моей признательности за достохвальную служебную, жалую вас кавалером ордена святого равноапостольного князя Владимира первой степени, знаки коего при сем препровождаются.

Пребываю к вам навсегда неизменно благосклонный и сердечно благодарный⁴⁸.

Николай

IP НБУВ, ф. 57, № 27, арк. 1–2.

---

¹ Бунге Н.А. Исторические сведения о семье Бунге в России. — К., 1901. — С. 3.

² Картавцев Е.Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк. 1823–1895 // Вестник Европы. — 1897. — № 5. — С. 18.

³ Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811 — 1911 гг.). — К., 1911. — Т. 1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. — С. 313.

⁴ Степанов В. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. — М., 1998. — С. 21.

⁵ Калинцева О.Ю., Калинцев Ю.О. Життя і діяльність Миколи Христиановича Бунге в Україні. — К., 1998. — С. 12.

⁶ Эймонтова Р.Г. Из переписки Т.Н. Грановского с П.В. Павловым // Археографический ежегодник за 1988 год. — М., 1989. — С. 290.

⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 77.

⁸ Киевлянин. — 1880, 5 июля. — № 151.

⁹ Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий. — М., 2001. — Т. 1. — С. 170.

¹⁰ Степанов В. Указ. соч. — С. 17.

¹¹ Немцы в России: Энциклопедия. — М., 1999. — Т. 1. — С. 287.

¹² Матрикул — назва студентської залікової книжки.

¹³ Неволін Костянтин Олексійович (1808–1855) — історик права, ректор Університету св. Володимира (1837–1843).

¹⁴ Обер-офіцерські чини — військові і цивільні чини IX–XIV класів.

¹⁵ Унтер-офіцерські чини — військові звання нижче XIV класу.

¹⁶ Федоров Василь Федорович (1802–1855) — астроном, засновник і перший директор Київської астрономічної обсерваторії, професор (з 1837), ректор Університету св. Володимира (1843–1847).

¹⁷ Богородський Сава Йосипович (1804–1857) — доктор законодавства, професор, декан юридичного факультету Університету св. Володимира (1843–1847).

¹⁸ Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805–1862) — генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, попечитель Київського навчального округу (1852–1856).

¹⁹ Ординарний професор — звання штатних професорів університетів Російської імперії.

²⁰ Кафедра політичної економіки і статистики Університету св. Володимира. Згідно зі статутом Університету була створена 1842 р. у складі першого відділення філософського факультету. Пізніше, у 1863–1920 роках вона функціонувала при юридичному факультеті. М.Х. Бунге викладав на цій кафедрі протягом 1850–1869 років.

²¹ Герольдмейстер — посада керівника державних установ (Герольдмейстерська контора (1722–1763); Герольдія (1763–1848); Департамент герольдії Сенату (1848–1917)), що займалися справами дворянства і почесного громадянства. Посада запроваджена у 1722 р.

²² Бунге М.Х. викладав географію у Київському інституті шляхетних дівчат упродовж 1853–1857 років.

²³ Це була перша державна нагорода М.Х. Бунге.

²⁴ Мова йдеться про Редакційні комісії, що були утворені у березні 1859 р. для складання проекту селянської реформи в Росії. До їх складу входила 31 особа: чиновники різних відомств і члени-експерти — представники помісного дворянства. Головою був граф Я.І. Ростовцев, з лютого 1860 р. — граф В.М. Панін. Діяльність Редакційних комісій пройшла три етапи: березень — жовтень 1859 р. — вивчення проектів більшості губернських комітетів і складання чернетки проекту реформи; листопад 1859 — травень 1860 рр. — редагування проекту у відповідності до зауважень, зроблених дворянськими депутатами; липень — жовтень 1860 р. — остаточне завершення проекту реформи. 10 (22) жовтня 1860 р. комісія завершила роботу.

²⁵ Ростовцев Яків Іванович (1803–1860) — генерал-ад'ютант, відомий діяч селянської реформи, з 1857 р. — член негласного комітету (з 1858 р. — головний комітет) з селянського питання. Ростовцев розпорядився долучити до числа членів-експертів фахівця з політичної економії, статистики або фінансових наук із професорів університетів. Вибір пав на Бунге, який наприкінці 1850-х років був відомим як авторитетний економіст і спеціаліст в галузі фінансів.

²⁶ Рескрипт — опублікований для загального відома акт монарха на ім'я службової особи з покладанням на неї доручення, висловлення подяки, оголошення про нагороду тощо.

²⁷ Превосходительство — загальний титул чинів III–IV класів.

²⁸ Панін Віктор Микитович (1801–1874) — державний діяч, з 1860 р. — голова Редакційних комісій.

²⁹ Золота медаль з портретом імператора Олександра II і написом: «Благодарю. 19 февраля 1861 г.»

³⁰ Ніколаї Олександр Павлович (1821–1899) — державний діяч, попечитель Київського навчального округу (1861–1862).

³¹ Київська контора Державного банку була третьою за величиною і значенням у Російській імперії.

³² Строганов Сергій Григорович (1794–1882) — російський державний діяч, історик мистецтва, археолог, колекціонер, меценат. З 1860 р. Строганова було запрошено до царського двору з метою виховання цесаревича Миколи Олександровича. Сергій Григорович склав комплексну програму навчання, яка включала цикли університетських і військових наук.

³³ Рау Карл Давид Генріх (1792–1870) — німецький економіст і статистик, професор Гейдельберзького університету

³⁴ Від 2 жовтня 1863 р. по 11 червня 1864 р. М.Х. Бунге викладав теорію фінансів цесаревичу Миколі Олександровичу.

³⁵ Сидоренко Георгій Дмитрович (1832–1899) — професор політичної економії Університету св. Володимира, письменник.

³⁶ Матвеев Олександр Павлович (1816–1882) — видатний акушер-гінеколог, професор медичного факультету, ректор Університету св. Володимира (1865–1871, 1875–1878).

³⁷ У 1877 р. попечителем Київського навчального округу був генерал-лейтенант Антонович Платон Олександрович (1812–1883).

³⁸ У 1880 р. посаду Київського міського голови обіймав Ейсман Густав Іванович (1824–1884).

³⁹ Почесний громадянин — почесне звання, що було запроваджено 1832 року.

⁴⁰ Чертков Михайло Іванович (1829–1905) — генерал від кавалерії, член Державної ради, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор (1878–1881).

⁴¹ Російське технічне товариство (1866–1917) виникло з ініціативи 11 приватних осіб — видних промисловців і викладачів петербурзького університету. Статут було затверджено у квітні 1866 р. З 1874 р. називалося «імператорським». Мета і завдання полягали у поширенні теоретичної і практичної інформації про досягнення техніки і виробництва, яка розповсюджувалася за допомогою періодичних видань, лекційної діяльності, організації виставок і конкурсів. Друковані видання: «Записки Русского Технического Общества» (з 1874 р. — «Записки Императорского Русского Технического Общества»), часописи («Химический вестник», «Железнодорожное дело», «Техническое образование» та ін.).

⁴² Кочубей Петро Аркадійович (1825–1892) — представник відомого українського аристократичного роду. 20 років поспіль був головою Імператорського російського технічного товариства.

⁴³ Львов Федір Миколайович (1823–1885) — штабс-капітан, хімік, «петрашевець». З 1849 р. дванадцять років перебував на каторзі. Протягом 1871–1882 рр. — секретар Російського технічного товариства.

⁴⁴ Високопревосходительство — загальний титул чинів I–II класів.

⁴⁵ Київське слов'янське благодійне товариство існувало упродовж 1869–1894 років.

⁴⁶ Рахманінов Іван Іванович (1826–1897) — професор (1857), декан фізико-математичного факультету (1868–1875, 1880–1881), проректор (1875–1879), ректор (1881–1883) Університету св. Володимира, голова Київського слов'янського благодійного товариства (з 1889).

⁴⁷ Мова йдеться про російського імператора Олександра III (1845–1894).

⁴⁸ «Сердечно благодарный» написано Миколою II власноруч.

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА ОЛИФЕРА ГОЛУБА: XVII–XIX СТ.

Про рід Голубів та його місце в історії України доби козаччини писало багато дослідників. Проте, останні, як правило, цікавилися або визначними представниками роду, або ж тільки окремими гілками. Сама ж генеалогія Голубів і досі залишається не вивченою.

Предки Олифера (Оліфера, Олефіра) Голуба належали до старовинної української аристократії, витоки якої сягають XV ст. В деяких джерелах існують згадки про князівське походження Голубів¹. Родове прізвище виникло на межі XV–XVI ст. і походить від некалендарного імені Голубко. Родоначалником був Голубко Ганкович. Про нього зберігалося обмаль інформації. Так, нам відомо, що він мав статус «пана», був на службі у Великого князя і мав якесь відношення до князів Острозьких². Батьком Голубка, на нашу думку, був Ганко Михайлович, що отримав від Великого князя Литовського маєтки на Київщині³. Існують значні підстави стверджувати, що Голуби, скоріш за все, емігрували з Новгород-Сіверщини під час її захоплення Московською державою.

Постать гетьмана Олифера Голуба, незважаючи на широку зацікавленість науковців добою козаччини, досліджена недостатньо. Відомо, що обирався Голуб на гетьманство тричі: у 1622–23, 1624 та 1626 рр. Першого разу він отримав булаву від П. Сагайдачного перед самою смертю останнього⁴. Саме Олифера Голуба П. Конашевич-Сагайдачний зробить «шафарам» над своїм спадком і подарує йому свій родовий маєток — с. Конашівку⁵. За життя ж П. Сагайдачного Олифер Остапович був полковником при гетьмані. Відомо кілька його морських походів та факт дипломатичного листування з перським шахом Абассом I⁶.

В роки гетьманування О. Голуб відзначився, насамперед, своїми морськими походами до Стамбулу, створенням козацько-кримсько-перської анти-турецької Ліги та козацьким посольством на сейм 1623 р. Як полковник він брав участь у повстанні Марка Жмайла (1625 р.) та походах на Крим проти турків. В одному з таких походів, 1628 р., разом з гетьманом М. Дорошенком він наклав головою. На момент смерті Олиферу Остаповичу було понад 70 років.

Про сім'ю козацького гетьмана до цього часу нічого не було відомо, окрім згадки в листі від 1622 р. про те, що Голуб є козаком старовинним і ані дітей, ані дружини не має⁷. Між тим, можна припустити, що кореспондент не мав достеменних відомостей. Народився Голуб, ймовірно, в

м. Стеблів, про що може свідчити його козацьке прізвисько «Стеблівець» (саме Стеблів і став гетьманською резиденцією Голуба, аналогічно як Канів — для М. Дорошенка). Батьком гетьмана був Євстафій Голуб, у якого, окрім Олифера, був син Дмитро та донька Єфросинія⁸. Сам О. Голуб мав сина Зиновія-Богдана⁹. Про нього до цього часу зберігся переказ в с. Вільховець Богуславського р-ну Київської обл., де знаходиться «Олиферів яр»¹⁰. Відомо, що Зиновій був шляхтичем, жив в Черкасах та помер до 1625 р. У цьому році у «помяннику» Межигірського монастиря згадується і його дружина Мотрона та два сини — Мануйло й Пилип¹¹. Син Голуба, вірогідно, родового прізвища не носив. Нагадаємо, що на початку XVII ст. козаки, які перебували під загальною «боніцією», все частіше починали вживати прізвиська. Так, О. Голуб в джерелах фіксується як «Стеблівець», «Черняк», «Оліваріус де Марконес», а в більшості випадків просто по імені. Нагадаємо, що не відоме прізвище самого гетьмана П. Сагайдачного, лише прізвисько, ім'я та по-батькові. В цей час серед козацтва стає поширеним вживати ім'я та по-батькові, які швидко почали витісняти родові прізвища. Так, в Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. нема Івана Богуна, який вписаний, найвірогідніше, саме за патронімом¹². Подібні непоодинокі випадки існували в козацько-старшинському середовищі майже до XIX ст.¹³ Тож можна говорити про ймовірність того, що Зиновій Голуб користувався патронімом «Олиферович» («Олефірович»).

Чи були двоє його синів «Занкевичами», невідомо. Проте так називався третій син Зиновія Олиферовича — Константин Занкевич, який у різний час в документах згадується, як: Костин Занькович, Костюк Стебляна та Кост Стеблінін¹⁴. Костянтин Зиновійович Голуб відомий за участю у козацькому посольстві 1627 р. до короля¹⁵, повстанні 1637 р.; у 1638 р. він був чигиринським отаманом¹⁶. За часів козацької революції К. Занкович належав до Кам'янобродської сотні Білоцерківського полку, а коли з неї виділилась Насташська сотня, перейшов до неї. На 1654 р. К. Занкович-Стеблінін — осавул Насташської сотні¹⁷, а серед її козаків записано і його сина — Олифера (Оліфера) Зінченка. На деякий час містечко Насташка стало своєрідним сімейним центром для Голубів: там гетьман зосереджував покозачену шляхту, з якої формувався його особистий почет¹⁸. Тож в місті, як і в самому полку, до шляхти чи колишніх реєстровців з пропольської партії ставились лояльно. Серед шляхти м. Насташка в 1654 р. значився «Данило Михалов с(ы)н Занківич» — праправнук гетьмана Голуба. Батьком Данила Занкевича був корсунський полковник «Михайло Мануйлович з Стебльова», відомий своєю участю у підписанні 1638 р. «Ординації Війська Запорозького», а 1649 р. він був рядовим козаком Куришкової (Стеблівської) сотні. Цей Михайло Мануйлович був сином Мануйла Зиновійовича Голуба. Він

мав, ймовірно, брата — Гавриша Мануйленко, козака Кам'янобродської сотні¹⁹. У полковника Михайла Мануйловича було троє синів: зазначений вже Данило «Занківич», Андрій Зіневич та Мануйло Мануйлович. Брати Андрій і Данило згадуються у грамоті Шереметева 1667 р. під прізвиськом «Зінкевич», яке закріпилося за ними. Згодом вони переселилися до Ніжинського полку. Син Андрія Михайловича — Андрій Андрійович Зінкевич — одружився з удовою Марка Васильовича Фая (Хвая) — Устимією. Дітей чи близьких родичів у Фая не було. Тому Андрій Андрійович разом з дружиною успадкував всю фаївську спадщину та прізвисько²⁰, хоча у відомих нам гетьманських універсалах продовжувала вживатися форма «Зіневич»²¹. Таке дивне поєднання прізвиськ не було рідкістю у Гетьманщині. Про це свідчать непоодинокі приклади із Родословної книги Новгород-Сіверського намісництва. Андрій Андрійович Фай-Зіневич помер бездітним, і всі володіння Фаїв перейшли до двоюрідних племінників — онуків Данила Михайловича. Останні прізвиська Фай не носили, а називалися тільки Зіневичами. Від них і походять новгород-сіверські Зіневичі. В документах Зіневичів від 1788 р., що збиралися для затвердження у дворянстві, занотовано: «Сей род начало свое благородное имеет от [ ] (в оригіналі пробіл. — О. А.) польского шляхтича Марка Фая, вышедшего в Малую Россию в город Нежин и служившего Всероссийскому престолу. Так же прапрадеда Андрея Иосифа и дедов Данила и Мануйлы»²². З цього запису бачимо, що Зіневичі пішли на відверту фальсифікацію, адже Фаї не були їхніми безпосередніми предками, а фаївські маєтки вони успадкували лише за 40 років до подання цієї родової легенди. Таке рішення, ймовірно, було продиктоване бажанням утримати фаївську спадщину та підтвердити гетьманські універсали на ім'я Марка Фая, що слугувало безперечним доказом давнього шляхетства.

Третім сином полковника Михайла Мануйловича був Мануйло Михайлович Мануйлович. Незрозуміло, чому, на відміну від інших братів, він взяв патронім батька, а не діда. Відомо, що він був одружений з Марією Михайлівною Зеленською і від цього шлюбу мав дітей Івана та Анастасію. Остання ще за життя батька вийшла заміж за Василя Івановича Оболонського²³. Помер М. Мануйлович рано, маючи чин бунчукового товариша. Іван Мануйлович Мануйлович за протекцією свого вітчима — Василя Федоровича Ялоцького — «успадкував» уряд глухівського сотника (1714–1728 рр.), а згодом став генеральним осавулом (1728–1738 рр.). Іван Мануйлович мав доньку Марію, яка була одружена з Іваном Івановичем Піроцьким. Їх діти успадкували майно Мануйловича. За родинною легендою конотопського роду Занке(о)вичів, Микола Андрійович Занкевич, син новоторзького борисоглібського архимандрита, був одружений з дочкою глухівського сотника Івана Мануйловича, від якого отримав краснянські маєтки²⁴. Проте, про

другу доньку Івана Мануйловича Мануйловича відомостей не маємо. Однак, цей родинний переказ має значення для досліджуваного нами роду. Мова йдеться не тільки про збіг в часових рамках прізвища Занкевич, але й про досить дивну родову прив'язку до Мануйловичей та краснянських маєтків. В Гетьманщині існувала сім'я Голубів, що належала до досліджуваного роду. В другій третині XVII ст. названі Голуби мешкали в м. Красний Колядин. В універсалі ніжинського полковника В. Золотаренка Івану Григоровичу Голубу-Богатому від 1663 р. його названо Іваном Краснянським²⁵.

За часів кар'єрного росту Івана Мануйловича з гілки Зіневичів виділяються двоє братів, які приймають нове прізвище Мануйлович-Зіневич. Сини новгород-сіверського сотника Мануйла Йосиповича Зіневича — Михайло та Леонтій — залишили собі батьківське прізвище та продовжили рід Зіневичів, а два інших — Федір та Іван — в першій половині XVIII ст. почали використовувати прізвище Мануйлович-Зіневич. Згодом сімейне прізвище Зіневич відпало, і в документах вони в більшості випадків фіксуються як Мануйловичі²⁶. Невідомо, чи мали сини Федора Мануйловича нащадків чоловічої статі і чи зберегли своє прізвище. Але удова Федора Мануйловича згадувалась в судових справах і як Мануйлович, і як Зіневич²⁷. 1788 р. нащадки другого брата — Івана Мануйловича — клопоталися у Новгород-Сіверському намісництві про дворянство і зазначали, що Мойсей Мануйлович та Пилип Мануйлович мали батьків — двох Симонів, одного названого по-батькові Олифіровим, а другого — за гучний голос — Горленком. Обидва служили у козацькому війську, як і їхні батьки та дід Іван Мануйлович²⁸. Проте, у 1792 р. Мойсей Симонович Мануйлович пише своє прізвище як Алфьоров-Мануйлович²⁹, а через 30 років його син Микола Мойсейович буде писатись просто Алфьоровим³⁰.

Повернемося до дітей Зиновія Олифіровича. Третій син гетьманича — Пилип³¹ — мав сина Григора, який зафіксований разом із своїм дядьком Костянтином Занковичем у Насташській сотні. Григорій Пилипович Голуб, записаний московськими писарями як «Филипов», був хорунжим в згадуваній сотні, а його син Іван Грещенко — сотенним писарем³² *.

Одним з найважливіших факторів при реконструкції генеалогії Голубів була геральдика роду. Адже користування спільним гербом є додатковим фактом належності до однієї крові. Дослідження герба цього роду заслуговує на окрему розвідку. Зауважимо лише, що в XVI ст. Голуби вико-

---

* Останній став родоначальником Голубів-Багатих, переселившись до Ніжинського полку. Генеалогія цієї гілки опублікована в першому томі «Малоросійського родословника» В. Модзалевського.

ристовували три власні герби. Вживання герба «Голуб–I» припинилося на початку XVI ст., проте його використання Голубами, окрім свідчень польських геральдистів, поки не підтвердилось. Опис герба: «На трьох зелених пагорбах стоїть фігура, що нагадує перегорнуту літеру Ш. Середній стовп подовжується до гори, перехрещується, роздвоюється і округлюється до боків. Поле червоне. Над щитом князівська корона»³³. Так званий герб «Голуб–II» (або «Сирокомля Голубів»³⁴ чи «Три крокви»³⁵) має такий опис: «На фігуру, схожу на W, згори покладено гак (стрілу) з одним краєм вістря». А в панегіричному вірші 1650 р., адресованому Б. Хмельницькому, родину Голубів виводять від спільного з гетьманом предка та називають у якості родового герба «Абданк»³⁶. Опис третього герба — «Голуб–III», як зазначають польські історики: «...znany tylko z nazwy»³⁷, був віднайдений вже зараз: «Хрест, що його верхній стовп роздвоюється і округлюється до боків»³⁸. Як бачимо третій герб — спрощений варіант герба «Голуб–I». За подібністю його називали «Юнчиком»³⁹, «Котвицею»⁴⁰ та «Ясенчиком»⁴¹. Родини, що походили від Олифера Остаповича Голуба, в більшості користувались гербом «Голуб–III». Зауважимо, що на зміну шляхетській гербовій традиції прийшла козацька. Герб Голубів в козацькій геральдиці був адаптований та пристосований до нових умов. На щитку персня-печатки генерального осавула Івана Мануйловича Мануйловича було зображено герб «Голуб–III», але до роздвоєння хреста додано оперення, а до кінця — обоюдні гаки, щоб у гербі впізнавалась розщеплена стріла (1717–1726 рр.)⁴². Відомо, що у І. Мануйловича одночасно була ще одна печатка із зображенням «кавалерського хреста» (1719 р.)⁴³. Відома печатка Мануйла Зіневича: «В щиті зображено серце, пробите стрілою та хрестом» (1721 р.)⁴⁴. Можливо, так трактував родовий герб новгород-сіверський сотник. Дійсно, роздвоєний та закруглений по боках хрест нагадує пробите хрестом серце. Нашадки Костянтина Занковича відмовились від старого знаку та обрали собі за герб зображення голуба, пізніше зміненого на крило. Так, на печатці Захарія Івановича Голуба (гілка, що в цій студії не досліджувалась) зображено родовий герб Голубів, на якому сидить голуб (1681 р.)⁴⁵. Очевидно, що вже родовий герб був незрозумілим і підсилювався зображенням птаха. Те, що зображення птаха замінило старий герб, демонструє і та гілка Голубів, що ще на початку XVII ст. під прізвиськом Галамбос оселилася в Австро-Угорщині⁴⁶.

Зіневичі взагалі змінили герб. При подачі своїх документів для затвердження в дворянстві вони зазначали: «...имевших по предкам их польских герб, в котором изображена птица, на кресте сидящая и держащая в носе пол-кольца»⁴⁷ (1788 р.). 1797 р. вони, ймовірно, подавали родовід до Герольдії. З того часу в родині Савицьких (через Бутовичів та Карпек⁴⁸) зберігся

малюнок їхнього герба: «Кавалерський крест, сопровождаемый снизу опрокинутым полукольцом»⁴⁹. Цей герб належав роду Зеновичів, що має інше походження. В першому випадку бачимо, що Зіневичі показували герб «Сліповрон», що належав Фаєві, а в другому — герб «співзвучної» з ними шляхетського сім'ї Зеновичів, зафіксований в гербовниках. Очевидно, що як і родову легенду, Зіневичі намагались фальсифікувати і герб.

Поколінний розпис нащадків Олифера Остаповича Голуба

I.

1. *Остан Голуб*.

II.

2/1. *Олифер Голуб*. Гетьман (1622–1623, 1624, 1626). + 1628.

3/1. *Дмитро Голуб*.

4/1. *Євстафія Голуб*.

III.

5/2. *Зиновій-Богдан*. «Пан з Черкас».

x *Матрона* .....

IV.

6/5. *Мануйло*.

7/5. *Пилип*.

8/5. *Кост Стеблинін (Костюк Стеблин, Костин Занькович, Костянтин Занкевич)*. Сотник Чигиринський (1638), осавул Насташської сотні (1654).

V.

9/6. *Михайло (Мисько) Мануйлович*. Полковник корсунський (1637), сотник корсунський (1638), козак Куришкінської (Стеблівської) сотні (1649).

10/7. *Григорій Пилипів («Филипов»)*. Хорунжий Насташської сотні (1654).

11/8. *Олефір Зінченко*. Козак Чернокам'янської сотні Білоцерківського полку (1649), козак Насташської сотні (1654).

VI.

12/9. *Данило Занківич*. Шляхтич м. Насташка (1654).

13/9. *Андрій Зіневич*¹. Козак ніжинський.

14/9. *Мануйло Мануйлович*. Бунчуковий товариш.

x *Марія Михайлівна Зеленська*. + 25.07.1725 р. У 2-му шлюбі за Василем Федоровичем Ялоцьким, сотником глухівським. + 1712 р.

15/11. *Іван Грищенко*. Сотенний писар насташський (1654).

VII.

16/12. *Йосип Данилович Зінкевич*. Значковий товариш. (Більш докладно про цю гілку роду: Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. — К.-СПб., 2004. — Т. V. — Вип. 3. — С. 20–30).

17/13. *Андрій Андрійович Фай-Зіневич*. Бунчуковий товариш (1723–1728). + між 1728 та 1738 рр.

х *Устимія Фаїха*. + до 1741 р. В 1-му шлюбі за Марком Васильовичем Фаєм. + до 1680 р.

18/14. *Іван Мануйлович Мануйлович*. Осавул генеральний артилерії (1713–1714), глухівський сотник (1714–1728), один з трьох «правителів генеральної канцелярії» (1724–1727), генеральний осавул (1728–1738). + 1740 р.

х *Васса Олексіївна Туранська*. + до 1742 р.

19/14. *Анастасія Мунуйлівна Мануйлович*. Жива у 1732 р.

х *Василь Іванович Оболонський*. Сотник сосницький. + до 1.07.1716 р.

VIII.

20/16. *Данило Йосипович Зіневич*. Військовий товариш.

21/16. *Яків Йосипович Зіневич*. Значковий товариш.

22/16. *Мануйло Йосипович Зіневич*. Військовий товариш, сотник новгород-сіверський (1721).

23/17. *Марія Іванівна Мануйлович*.

х *Іван Іванович Піроцький*. Бунчуковий товариш (1763). + до 1765 р.

IX.

24/22. *Леонтій Мануйлович Зіневич*. Значковий товариш. +1767 р.

25/22. *Михайло Мануйлович Зіневич*. Полковий осавул. + до 1784 р.

х *П.А. Максимович*.

26/22. *Федір Мануйлович Мануйлович*. * бл. 1703 р. Бунчуковий товариш (1738). + до 1748 р.

х 1) .....

2) бл. 1735 р. *Меланія (?) Федорівна* .... * бл. 1706 р. В 1-му шлюбі за Андрієм Афанасійовичем Збруцьким, священником Успенської новгород-сіверської церкви. + 12.02.1733.

27/22. *Іван Мануйлович Мануйлович*. Значковий товариш. Згадується в 1739 р.

X.

28/24. *Григорій Леонтійович Зіневич*. Згадується в 1784 р.

29/24. *Дарина Леонтіївна Зіневич*.

30/25. *Олександр Михайлович Зіневич*. Згадується в 1784 р.

31/25. *Марія Михайлівна Зіневич*.

32/26. *Параскева Федорівна Мануйлович*. * бл. 1728 р.

33/26. *Павло Федорович Мануйлович*. * бл. 1734 р.

34/26. *Ірина Федорівна Мануйлович*. * бл. 1736 р.

35/26. *Марфа Федорівна Мануйлович*. * бл. 1738 р.

- 36/26. *Дмитро Федорович Мануйлович*. * бл. 1740 р.
37/26. *Катерина Федорівна Мануйлович*. * бл. 1741 р.
38/26. *Агафія Федорівна Мануйлович*. * бл. 1742 р.
39/27. *Олифер Іванович Мануйлович*.
40/27. *Афанасій Іванович Мануйлович*.

XI.

- 41/39. *Симон Олиферів*.
42/40. *Симон Афанасійович Горленко*.

XII.

- 43/41. *Мойсей Симонович Алфьоров-Мануйлович*. Згадується у 1788–1792 рр.
44/42. *Пилип Симонович Горленко-Мануйлович*. Згадується у 1788 р.

XIII.

- 45/43. *Юхим Мойсейович Алфьоров*.
46/43. *Афанасій Мойсейович Алфьоров*.
47/43. *Микола Мойсейович Алфьоров*.
48/44. *Йосип Пилипович Горленко*.
49/44. *Яким Пилипович Горленко*.
50/44. *Козьма Пилипович Горленко*.
51/44. *Софія Пилипівна Горленко*.

---

¹ *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. — Warszawa, 1846. — S. 433; *Kraszewski J.I.* Podania heraldyczne (Wyjątek). Kniazia Hołuby // Athenaeum. — Wilno, 1846. — T. VI. — S. 38–40.

² *Lietuvos Metrika.* Knyga №8 (1499–1514). — Vilnius, 1995. — S. 422; *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1904. — T. VII. — S. 320; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог-Львів, 2002. — С. 173.

³ *Кулаковський П.* Вказ. пр. — С. 173.

⁴ *Мицик Ю.* З нових документів до історії міжконфесійних відносин в Україні XVII–XVIIIст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 138.

⁵ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. — Біла Церква, 2005. — С. 476.

⁶ *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле. — Вінніпег, 1985. — С. 15–38; *Дашкевич Я.* Персько-українські дипломатичні контакти у 1610–1620-х рр. // Україна дипломатична: Науковий щорічник. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 161.

⁷ Мицик Ю. Вказ. пр. — С. 138.

⁸ *Bartoszewicz J.* Kniaź i chiążę. — Krakow, 1876. — S. 39; *Kraszewski J.* Op. cit. — S. 38–40.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 225. — Спр. 375/374. — Арк. 277, 371.

¹⁰ «... щось є про фігуру по-батькові Оліхвірович. Про Оліхвіровича. Не про самого Оліхвера, а про фігуру Оліхвіровича. І вже не пам'ятаю одне ім'я, а друге Оліхвірович. Щось до Хмельницького. І з цим Оліхвіровичем пов'язано щось визначне. У нас є багато фамілій Оліхвіренко. В Семигорах (сусіднє село. — *О. А.*). Тут є цілий ключ людей. Але наш Оліхвірович і з цими Оліхвіренками не пов'язаний — бо він, це щось інше. І не полковник. А якась фігура, така кумедна, чимось вона забарвлена в історичних подіях. Це колись, колись це було» / Записано 07.08.2005 р. О. Алфьоровим зі слів Павла Єрофійовича Зеленського, 1923 р. н. у с. Вільховець, Богуславського р-ну, Київської обл.

¹¹ ІР НБУВ. — Ф. 225. — Спр. 375/374. — Арк. 277, 371.

¹² Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. — К., 2003. — С. 19.

¹³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 60497. — Арк. 23–25 зв., 213–214 зв., 510 зв.–511, 594 зв.–596.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 1. — С. 39, 317; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / Упор. О. Тодійчук. — К., 1995. — С. 180; Присяжні книги... — С. 56.

¹⁵ *Грушевський М.* Вказ. пр. — С. 38–39.

¹⁶ *Okolski S.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1637. — Kraków, 1858. — S. 195.

¹⁷ *Кривошея В.* Українська козацька старшина. — К., 2005. — Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — С. 35.

¹⁸ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 362.

¹⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 р... — С. 186.

²⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 558. — Арк. 2; Спр. 1628. — Арк. 4; Спр. 2272. — Арк. 1; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. V. — Вып. 3 / Упор. В. Томазов. — К.-СПб., 2004. — С. 20–30.

²¹ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — К., 2002. — Ч. 1. — С. 298–299, 395–396; К., 2006. — Ч. 2. — С. 200–201.

²² ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 60497. — Арк. 13–13 зв.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13912. — Арк. 15.

²⁴ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 45–46.

²⁵ Універсали українських Гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.-Львів, 2005. — С. 897.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3210. — Арк. 38–39 зв., 43, 55; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 60497. — Арк. 304 зв.

- ²⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 10227, 10428, 10499.
- ²⁸ Там само. — Спр. 60497. — Арк. 304–304 зв.
- ²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1032. — Оп. 2. — Спр. 701. — Арк. 17–17 зв., 19–19 зв., 30.
- ³⁰ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. 133. — Оп. 4. — Спр. 19. — Арк. 1–2 зв.
- ³¹ ІР НБУВ. — Ф. 225. — Спр. 375/374. — Арк. 277, 371.
- ³² Присяжні книги...
- ³³ Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. — Warszawa, 1902. — Т. XXIX–XXX. — S. 278.
- ³⁴ *Piekosinski F.* O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu. — Kraków, 1888. — S. 230.
- ³⁵ *Kojatowicz W.W.* Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany compedium czyli o Klejnotach albo herbach ktorych familiestany rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywaja. — Kraków, 1897. — S. 276.
- ³⁶ *Грушевський М.* Вказ. пр. — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2.– С. 1525.
- ³⁷ Polska encyklopedia szkachecka. — Warszawa, MCMXXXV. — Т. II. — S. 375.
- ³⁸ *Алфьоров О.* Показачення роду Голубів-Княжицьких як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i terażniejszość.* — Toruń-Kijów, 2003–2004. — № 2–3. — S. 27.
- ³⁹ *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 33; *Яковенко Н.* Вказ. пр. — С. 405.
- ⁴⁰ *Вонієcki А.* Op. cit. — S. 320.
- ⁴¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 2465. — Арк. 9.
- ⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 279. — Арк. 2 зв.; Спр. 2696. — Арк. 8; Спр. 16889. — Арк. 3.
- ⁴³ *Лукомский В., Модзалевский В.* Указ. соч. — С. 107.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 616. — Арк. 14.
- ⁴⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 50475. Повідомлено О. Однороженком.
- ⁴⁶ *Magyar Orszagos Leveltar. Archiv der Koniglich Ungarischen Hofkanzlei — Libri regii (A 57).* — Bd. 42. — S. 99; Bd. 44. — S. 84; *Der Ungarische Adel von Geza v. Csergheo.* — Nurnberg, 1802. — S. 199, tabl. 158; *Bojnicic I.* Der Adel von Kroatien und Slavonien. — Nurnberg, 1899. — S. 54, tabl. 39;
- ⁴⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 60497. — Арк. 13 зв.
- ⁴⁸ *Модзалевский В.* Указ. соч. — С. 28.
- ⁴⁹ *Лукомский В., Модзалевский В.* Указ. соч. — С. 61.
- ⁵⁰ Див.: *Модзалевський В.* Указ. соч. — С. 21–30. Гілка Д. Зіневича не подається.

РОДОВІД СТРЕЛЬСЬКИХ: ГЕНЕАЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

У вересні 2010 р. виповнилося 100 років від дня народження українського історика, джерелознавця, архівіста, педагога та громадського діяча В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983). Життя та творчість талановитого вченого були тісно пов'язані з Київським університетом, з кафедрою архівознавства, яку він очолював майже 40 років.

Дослідження наукової, педагогічної та громадської діяльності В.І. Стрельського розпочалося ще за його життя, оскільки він, безперечно, був визначною особистістю у вітчизняній науці і культурі.

В історіографії вивчення життя та наукового доробку В.І. Стрельського логічно виокремлюються два періоди: 1) 1940–1983 рр. — прижиттєві розвідки, в яких висвітлюється наукова та педагогічна діяльність В.І. Стрельського; 2) 1984–2009 рр. — праці, написані після смерті історика, де аналізується його наукові досягнення.

Перший період (1940–1983) репрезентований близько 40 розвідками, в яких наводяться біографічні відомості вченого, висвітлюється його науково-дослідна, педагогічна і громадська діяльність, та близько 20 рецензіями і відгуками на його праці в галузі джерелознавства¹. Наступний період (1984–2010) характеризується активізацією вивчення наукової спадщини вченого у контексті дослідження різнопланових проблем джерелознавства, архівістики, краєзнавства²; в той же час відбувається підготовка довідкових та енциклопедичних видань з історії університету та факультету³, узагальнюючих енциклопедичних видань⁴ тощо.

Знаковою подією в науковому та громадському житті університету було проведення у 2000 р. «Третіх джерелознавчих читань», присвячених 90-річчю зі дня народження В.І. Стрельського. У читаннях взяли участь учені-архівознавці, викладачі та аспіранти історичного факультету, учні вченого, випускники кафедри, які у своїх доповідях аналізували наукові праці В.І. Стрельського, згадували цікаві і змістовні лекції професора, наголошували на його плідній багаторічній громадській та організаційній діяльності, зокрема, на посаді голови Київського міського товариства охорони пам'яток історії та культури, члена Колегії Головного архівного управління при РМ УРСР, члена редколегій видань «Архіви України», «Пам'ятки України», «Вісник Київського університету. Історія» тощо⁵.

2001 р. в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства при Державному комітеті архівів України було видано

збірник наукових праць та спогадів про В.І. Стрельського, де висвітлювалося життя і творчість вченого, його наукові здобутки у галузях архівознавства, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, краєзнавства⁶.

За нашими підрахунками за період з 1927 р. до кінця 2009 р. вийшло друком до 140 публікацій, в яких тією чи іншою мірою висвітлювалися б події з життя та діяльності вченого, з них понад 90 публікацій безпосередньо присвячені творчості В.І. Стрельського, його внеску в історичну науку. Однак необхідно констатувати, що і досі не створено комплексного системного дослідження, в якому б був проаналізований увесь життєвий шлях науковця, його багатогранна наукова, викладацька, організаційна та громадська діяльність.

Не знайшли належного висвітлення родовід В.І. Стрельського, його походження, родинне оточення — чинники, що сприяли формуванню світогляду, а відтак — цінностей і моральних засад вченого.

Безперечним є те, що становлення В.І. Стрельського як історика припадає на період навчання у Московському історико-архівному інституті, тісно пов'язане зі спілкуванням з тогочасними громадськими діячами, зокрема Н.К. Крупською, А.В. Луначарським, Є.В. Тарле та ін. Проте формування його особистості, любові до історії свого краю, місцевих традицій та звичаїв було закладено у родинному оточенні.

Дід В.І. Стрельського — Дмитро Стрелков — походив із Слободи Стрілецької (Курська обл.). Гіпотетично можна припустити, що він народився наприкінці 1840 — початку 1850-х рр., оскільки вже 1875 р. у нього народилася перша дитина. Даних про його родину майже не збереглося. Відомо тільки, що сам Дмитро Стрелков займався кушнірською справою, шив шкіряні та хутряні вироби, мав заможних клієнтів, що забезпечувало пристойне існування його родині.

Він одружився з Марією Степанівною (прізвище невідоме) і у них було троє дітей: донька Пелагея (1875–1951) і сини Ілля (1880–1937) та Василь (1883–1966) (Див.: Таблиця 1).

Про Пелагею Дмитрівну нам відомо, що у 1915–1916 рр. вона була редактором журналу «Курський театр», який видавав її брат Ілля. Вона мала сина Миколу (1889–1937) та доньку Марію (1902–1997). Марія Миколаївна вийшла заміж за Петра Давидовича Каплуна (1908–1985), однак власних дітей вони не мали і опікувалися своїми племінниками — Віктором, Лією та Миколою (дітьми брата Миколи). Онуків бавила і Пелагея Дмитрівна, про що свідчать численні фотографії з родинного архіву Стрельських⁷.

Найбільше інформації збереглося про Іллю Дмитровича Стрелкова (батька В'ячеслава Ілліча Стрельського), який був відомим громадським

діячем у Курську і відіграв значну роль у вихованні сина, формуванні його особистості як майбутнього історика, краєзнавця, архівіста.

Саме завдяки батьку у В.І. Стрельського відбулося усвідомлення людських цінностей, шани до минулого свого народу, а відтак — необхідності збереження історичних документів, їх вивчення, а згодом наукового використання і актуалізації.

Народився Ілля Дмитрович Стрелков 19 липня 1880 р. у Курську. Ця дата фігурує в усіх його документах. Хоча в родинному архіві зберігається лист від Голови Курського товариства краєзнавців Ю.А. Бугрова (від 20.01.1992 р.), в якому він посилається на документ з фонду «Губернського предводителя дворянства» Державного архіву Курської області, де у «Формулярному списку» Іллі Дмитровича Стрелкова зазначена дата народження: 19 липня 1881 р.

Різноманітність є і в інших документах Іллі Дмитровича. Так, базуючись на спогадах В.І. Стрельського, він походив із селянської родини⁸, закінчив лише церковно-приходську школу і працював в Управлінні Московсько-Кієво-Воронезької залізниці на посаді діловода⁹. У тому ж «Формулярному списку» зазначається, що він «з міщан м. Курська ... отримав звання вчителя початкових училищ після складання іспитів в Щиграх... 3 21 травня 1911 р. член Дворянського зібрання...»¹⁰. До 1916 р. він був членом місцевої організації Червоного Хреста та обіймав посаду столоначальника канцелярії Дворянського зібрання, отримав дворянство за вислуженим чином статського радника¹¹.

Відомо, що І.Д. Стрелков брав участь у революційних подіях 1905–1907 рр., у зібраннях, організованих курськими соціал-демократами. Прихильне ставлення до театральних та музичних мистецтв, співпраця з театральними журналами і газетами прогресивного спрямування, зокрема «Рампа и жизнь», «Театральная газета», «Музыка и живопись», «Артист и сцена»¹² сприяли його знайомству з багатьма культурними діячами того часу.

У 1905–1914 рр. у Курську діяли організовані за ініціативою Іллі Дмитровича Стрелкова драматичний гурток і російсько-український хор з місцевих співаків, художнім керівником якого став класик української музики композитор М.В. Лисенко. І.Д. Стрелков зустрічався з багатьма визначними артистами того часу, зокрема Ф.І. Шаляпіним, М.Г. Савіною, М.М. Єрмоловою та ін. Особливо дружні і творчі стосунки у нього склалися з актрисою Александринського театру В.В. Стрельською¹³, котра у 1905 р. врятувала його від арешту, який йому загрожував за участь у революційних подіях. Саме на знак поваги до неї і подяки за її вчинок своє прізвище Стрелков Ілля Дмитрович став спершу доповнювати псевдонімом «Стрельський», а згодом повністю перейшов на нього¹⁴.

В цей час (ймовірно у 1906 р.) він одружився з Тетяною Андріївною Сичовою (1880–1954), мати якої служила економкою у поміщика Кишкіна. Тетяна виховувалася у заможній міщанській родині і отримала гарну домашню освіту. Згодом у подружжя Стрельських народилося троє дітей: дві доньки — Тамара (1907–1977) та Моніка (1919–1996) і син В'ячеслав (1910–1983), про яких мова йтиме далі (Див.: Таблиця 2).

І.Д. Стрельський займався активною громадською роботою, брав участь у діяльності Курської губернської вченої архівної комісії, членом якої став 1912 р.¹⁵ Він також цікавився археологічними пошуками та етнографічними експедиціями, результати яких використовував у своїх статтях, опублікованих на сторінках «Трудов» Курської вченої архівної комісії. Здебільшого, І.Д. Стрельський писав під псевдонімом — «І.С.», «І. Тат'янін», «І.Д. Триєвич» та ін.¹⁶

У 1914 р. І.Д. Стрельський працював редактором журналу «Театрал», співробітником газети «Курские губернские ведомости», на сторінках якої висвітлювалися і питання театрального та музичного життя регіону¹⁷.

Саме за ініціативою І.Д. Стрельського у Курську 1915 р. було засновано журнал «Курский театр», єдине в Росії провінційне спеціалізоване видання. Цей журнал за невеликий період свого існування набув великої популярності і отримав безліч схвальних відгуків. Встановлено, що за 1915–1916 рр. вийшло 48 номерів журналу¹⁸. Слід зазначити, що у перші роки існування журналу до Курська приїздили видатні діячі культури і мистецтва, які гуртувалися навколо цього видання. На початку 1920-х рр. про нього писали: «Цей журнал був створений І.Д. Стрельським, який зумів залучити до участі в журналі багатьох осіб, які розуміли і вміли цінити різні галузі мистецтва... Журнал звернув на себе увагу широкої публіки і розпочата скромним місцевим журналістом справа почала кріпнути і зростати. Але імперіалістична бійня, яка спалахнула, розкидала більшу частину співробітників. Журналу не стало. Скромне, але гарне, чисте і чесне видання припинилося»¹⁹.

У 1917 р. І.Д. Стрельського було призначено редактором «Вестника Главного Военно-революционного комитета Московско-Киево-Воронежской железной дороги». У середині вересня 1918 р. у Курську проходив з'їзд паровозних бригад Московско-Киево-Воронежської залізниці, на якому було вирішено надіслати вітального листа В.І. Леніну з побажаннями швидкого одужання. У написанні листа брав участь і І.Д. Стрельський. Лист відправили 16 вересня 1918 р., а 20 вересня залізничники вже отримали відповідь. Звістка про цю подію швидко поширилася містом. Текст листа зачитували на зборах залізничників, у школах. Лист було надруковано у багатьох періодичних виданнях того часу, зокрема у «Вестнике Главного Военно-

революційного комітета Московско-Кієво-Воронежської залізничної дороги», журналі «Огонек»²⁰, газетах «За радянські кадри»²¹, «Вечірній Київ»²² та «Комсомольская правда»²³. Оригінал листа І.Д. Стрельського залишив у себе. 1919 р. над І.Д. Стрельським нависла загроза арешту за низку революційних статей, опублікованих у «Вестнике». За цих обставин, родина Стрельських була вимушена знищити майже усі документи, листи, рукописи, які могли б викрити діяльність І.Д. Стрельського. Проте лист В.І. Леніна І.Д. Стрельський хотів зберегти за будь-яких обставин і доручив своєму 9-річному сину В'ячеславу закопати його у землю біля будинку. Самого І.Д. Стрельського все ж таки заарештували, але за кілька місяців звільнили, а лист у 1923 р. було передано на зберігання до Інституту марксизму-ленінізму²⁴.

1921 р. І.Д. Стрельський став редактором щотижневого художнього літературного журналу «Культура мистецтва». У 1920-х рр. він був членом Курського губернського краєзнавчого товариства, членом президії української секції Курської літературно-наукової спілки. До 60-річчя від дня смерті українського поета Т.Г. Шевченка за участю І.Д. Стрельського у Курську було поставлено п'єси «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Безталанна» та ін.²⁵

У другій половині 1920-х рр. І.Д. Стрельський співпрацював з редакцією журналу «Кооператор». Він також відредагував книгу «1905 год в Курской губернии» та випустив власну невелику збірку творів під назвою «Мои миниатюры». Тоді ж вступив до Спілки селянських письменників²⁶. У 1930-х рр. І.Д. Стрельський обіймав посаду відповідального інструктора-організатора і літературного працівника на Курському радіовузлі (1933 р.), завідувача виробничою практикою Курського державного музичного технікуму (1934 р.), завідувача бібліотекою музичного технікуму (1935 р.) тощо²⁷.

15 грудня 1937 р. І.Д. Стрельського разом з музикантом В.М. Поповим було заарештовано органами НКВС. Їх було звинувачено у контрреволюційній діяльності, зокрема розповсюдженні анекдотів, які нібито дискредитували радянський устрій та закликали до об'єднання народних мас для боротьби з радянською владою. При арешті було вилучено дві статті І.Д. Стрельського «О Ленине» та «Революционное движение в Курской области»²⁸. Справу № 6283 І.Д. Стрельського та В.М. Попова було направлено на розгляд трійки УНКВС Курської області. 31 грудня 1937 р. було винесено вирок — І.Д. Стрельського розстріляти, а все його майно конфіскувати. Так закінчилося життя непересічної особистості — батька майбутнього вченого-історика В'ячеслава Стрельського. Однак пам'ять про нього живе у нащадках, які свято її бережуть і передають від покоління до покоління.

Принагідно зауважимо, що будучи вже відомим вченим і обіймаючи посаду заступника декана історико-філологічного факультету Миколаївського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Белінського, В.І. Стрельський 16 жовтня 1940 р. звернувся з проханням переглянути справу батька, однак йому відмовили. Ця подія вплинула на подальше життя В.І. Стрельського, оскільки після листа щодо перегляду справи наказом № 2 від 5 лютого 1941 р. його було звільнено «за скороченням штатів» з посади заступника начальника Архівного відділу УНКВС у Миколаївській області. І лише 22 червня 1956 р. справу І.Д. Стрельського було переглянуто. Президія Курського обласного суду посмертно реабілітувала його «за недоведеністю складу злочину»²⁹ та визнала, що справа велася з порушенням законодавства³⁰.

Про наступне покоління Стрельських — сестер Тамару і Моніку відомостей небагато.

Тамара Іллівна (за чоловіком Коценко) була домогосподаркою і мала п'ятьох синів: Миколу (1930 р. н.), Сергія (1933 р. н.), В'ячеслава (1936 р. н.), Григорія (1939 р. н.), Олександра (1946 р. н.). Згодом з'явилися онуки і правнуки (Див.: Таблиця 2).

У Моніки було двоє дітей: донька Тетяна (1947 р. н.) та син Ігор (1948 р. н.). 1974 р. народилася онука Євгенія.

Найбільш яскравий слід в історії залишив їх брат — вчений-історик професор В'ячеслав Ілліч Стрельський. За даними метричної книги він народився 17 вересня 1910 р. у м. Курськ. Охрещений 28 вересня у Покровській церкві протоієреєм І. Єршовим³¹. Хрещеною матір'ю В'ячеслава Ілліча Стрельського була відома виконавиця російських народних пісень і класичних романсів М.О. Каринська³². Відзначимо, що у всіх документах (автобіографіях, особових листках з обліку кадрів, характеристиках, паспорті тощо) зазначена дата народження — 28 вересня.

Восени 1923 р. В.І. Стрельський пішов до школи. Він навчався у Курській дослідно-зразковій школі із педагогічним ухилом, де в нього проявилася два захоплення: історія і геологія³³. Починаючи з 1924 р. В.І. Стрельський брав активну участь у роботі Курського губернського товариства краєзнавства, виступав з першими доповідями про фольклор курського краю та про завдання краєзнавчої роботи серед школярів. У віці п'ятнадцяти років, В.І. Стрельський організував губернське бюро юних краєзнавців³⁴ і почав самостійно досліджувати історію рідного краю та вивчати історичні пам'ятки.

Один із ранніх документів, що зберігається в Особовому архівному фонді вченого — посвідчення про навчання В.І. Стрельського у Курській школі № 5 у 1928–1930 рр. та її успішне закінчення³⁵. У цьому документі у графі «особливі здібності» було відзначено фізику та художню літературу.

Починаючи від 1925 р., В.І. Стрельський серйозно займається дослідженням історії Курського краю. Вже у 1927 р. на одній із краєзнавчих конференцій його обрали членом Губернської ради краєзнавства, а 1928 р. на Міжокружній конференції — членом Міжокружної краєзнавчої ради. З 1927 по 1930 рр. він був головою Округного бюро юних краєзнавців³⁶. В.І. Стрельський активно залучав шкільну молодь до наукової роботи у краєзнавчих організаціях. Вже на той час він опублікував свої перші статті на сторінках «Известий Курского губернского бюро краеведения»³⁷ та «Известий Центрального бюро краеведения»³⁸, в яких узагальнив увесь матеріал, зібраний археологічно-краєзнавчими експедиціями. Публікації були присвячені аналізу місцевих пам'яток історії та культури, зокрема фольклору, висвітленню його традицій та характерних особливостей.

1929 р. із повноваженнями делегата Міжокружної краєзнавчої ради В.І. Стрельського відрядили до Москви на засідання Центрального бюро краєзнавства, де він представляв курських краєзнавців та виступив із доповіддю³⁹. У своєму виступі В.І. Стрельський акцентував увагу на необхідності централізації юнацького краєзнавчого руху. З цього питання йому порадили звернутися до Н.К. Крупської та А.В. Луначарського, які, попри величезну наукову та громадську роботу, опікувалися і пошуково-краєзнавчою діяльністю. Після знайомства з В.І. Стрельським, Н.К. Крупська відзначила краєзнавчі розвідки молодого вченого⁴⁰.

У 1926–1930-х рр. як співробітник Курського краєзнавчого музею В.І. Стрельський брав безпосередню участь в археологічних експедиціях, які організовувало Курське товариство краєзнавства, зокрема у тижневій археологічній експедиції на «Ратське городище» (1927 р.), в експедиції, яка була споряджена на місце знахідки готського скарбу (1928 р.), у розкопках давньослов'янського кургану поблизу Курська (1929 р.), в обстеженні гончарних промислів с. Кожли (1929 р.) та ін. Під час цих експедицій і обстежень В.І. Стрельський познайомився з відомими на той час археологами та краєзнавцями⁴¹.

1930 р. після закінчення школи В.І. Стрельського направили на вчительську роботу до с. Тросна (Орловський округ)⁴².

У червні 1931 р. В.І. Стрельський разом з батьками переїхав до м. Грозного, де працював заступником відповідального секретаря та завідуючим науково-технічної бібліотеки заводу «Красный молот». Одночасно він був науковим співробітником Чеченського науково-дослідного інституту краєзнавства.

1932 р. В.І. Стрельський вступив до Московського історико-архівного інституту. Його викладачами були Є.В. Тарле, Ю.В. Готьє, М.В. Нечкіна та інші видатні вчені⁴³. У студентські роки В.І. Стрельський поєднував на-

вчання із громадською роботою. В березні 1932 р. на Московській міській конференції його обрали членом міського бюро пролетарського студентства, пізніше — членом президії цього ж бюро. В жовтні 1934 р. він був рекомендований у члени президії Московського обласного бюро студентства. З грудня того ж року В.І. Стрельський став членом президії Центрального бюро пролетарського студентства та заступником голови Всесоюзного бюро пролетарського студентства. Він неодноразово зустрічався з діячами революційного руху, зокрема В.М. Фігнер, М.Ф. Фроленком, Л.Г. Дейчем, М.С. Ольминським, а також з багатьма науковцями, освітянами і митцями, які значно вплинули на формування світогляду В.І. Стрельського. Майбутній вчений також певний час працював із О.В. Косаревим та О.М. Толстим. Останньому він допомагав збирати матеріал для написання роману «Хлеб»⁴⁴.

В.І. Стрельський закінчив Московський історико-архівний інститут у 1935 р. з чудовими оцінками: тринадцять предметів — «відмінно» і два — «добре». Він також захистив роботу «З історії колоніального режиму на Кавказі в 30-ті рр. XIX ст.» з оцінкою «добре»⁴⁵.

Після закінчення навчання у Московському історико-архівному інституті, у вересні 1935 р. В.І. Стрельський був направлений на роботу у місто Миколаїв. До початку Великої Вітчизняної війни він працював старшим науковим співробітником Миколаївського історичного архіву. Після нового адміністративно-територіального поділу і утворення Миколаївської області, В.І. Стрельський обіймав посаду директора Миколаївського обласного архіву, працював заступником начальника, а згодом і начальником Архівного відділу УНКВС у Миколаївській області.

З вересня 1937 р. по серпень 1941 р. вчений працював за сумісництвом завідувачем кафедрою історії Миколаївського педагогічного інституту ім. В.Г. Белінського та заступником декана історико-філологічного факультету. В ці роки він знайомиться, а згодом і одружується з Матільдою (за іншими джерелами — Мотроною, Майєю) Василівною Чібісовою (1915–1995), з якою вони прожили довге і щасливе життя та мали двох дітей: доньку Ларису (1940 р. н.) та сина Геннадія (1944 р. н.). Лариса В'ячеславівна працювала у відділі краєзнавства Інституту історії України НАН України, нині вона на пенсії. Геннадій В'ячеславович — професор кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Заслужений працівник освіти України (2009 р.). Сьогодні родовід Стрельських продовжується в трьох онуках та п'ятирічному правнуку (Див.: Таблиця 2).

За роки перебування у Миколаєві, В.І. Стрельський опублікував близько 50 статей у миколаївських обласних та місцевих газетах⁴⁶ та підготував

кандидатську дисертацію «Історія міста Миколаєва», яку він не зміг захистити, оскільки розпочалася Велика Вітчизняна війна. Захист відбувся у 1945 р.

Родина Стрельських була евакуйована до міста Омськ, де В.І. Стрельський працював заступником начальника Омського архівного відділу, старшим науковим співробітником державного архіву Омської області⁴⁷. Там він підготував дві брошури: «Сибирь в Отечественной войне 1812 г.»⁴⁸ та «Сибирь в Великой Отечественной войне»⁴⁹.

В січні 1944 р. за рішенням НКВС СРСР В.І. Стрельський прибув до України і був зарахований в оперативну групу Архівного управління НКВС УРСР для збирання та концентрації матеріалів німецького командування по лінії Куп'янськ–Харків–Київ–Рівне–Львів, а також для відновлення роботи архівних установ у прифронтових районах та у районах, які звільнялися від німецько-фашистських загарбників.

З лютого 1944 р. по серпень 1947 р. В.І. Стрельський працював начальником науково-методичного відділу Архівного управління НКВС УРСР, членом Наукової ради при Управлінні державними архівами НКВС УРСР і директором Центрального державного історичного архіву УРСР.

Згідно із постановою РНК УРСР № 1119 від 31 серпня 1944 р. «Про заходи до створення документальної бази з історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР» та на підставі наказу № 3597 Наркомату освіти УРСР від 29 вересня 1944 р. було засновано кафедру архівознавства на історичному факультеті Київського університету⁵⁰, яку В.І. Стрельський очолив у 1945 р.

З цього часу життя і творчість вченого пов'язані з Київським університетом, розбудовою кафедри, яку і донині колеги називають «кафедрою Стрельського». Це вже окрема, найбільш визначальна сторінка його життєдіяльності.

---

¹ Стрельський В'ячеслав Ілліч // Учені вузів Української РСР. — К., 1968. — С. 414; Кізченко А. У творчому розквіті: (До 60-річчя з дня народження) // Київський університет. — 1970, 23 вересня; *Базилівський М.* Вірність покликанню: Наші біографії // Прапор комунізму. — 1981, 11 березня; *Абаліхін Б.С.* Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. // Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 99–103; *Пушкарев Л.Н.* Новое в украинском источниковедении // Вопросы истории. — 1969. — № 5. — С. 146–149; *Гуржій І., Сарбей В.* Українська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України. — 1964. — № 1. — С. 46–57 та ін.

² *Ковальський Н.П.* Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И. Стрельского // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических*

дисциплін: Межвузовський збірник научних трудов. — Днепропетровск, 1985. — С. 8–14; *Табачник Д.В.* Краєзнавча діяльність В.І. Стрельського в Николаєві (1935–1941 рр.) // ІV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 84–85; *Калакура Я.С.* Будівничий історико-архівознавчої школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Проблеми архівознавства і джерелознавства: [Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського]. — К., 2001. — Вип. 4: Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. — С. 40–52 та ін.

³ *Стрельська Л.І.* Стрельський В'ячеслав Ілліч // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834–2004 рр.) / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. — К., 2004. — С. 297; *Шевченко Л.В.* Стрельський В'ячеслав Ілліч (1910–1983) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті. Довідково-біографічне видання. — К., 2005. — С. 211–212 та ін.

⁴ *Войцехівська І.Н.* Стрельський В'ячеслав Ілліч // Джерелознавство історії України: [Довідник]. — К., 1998. — С. 203–204; *Стрельський Г.В.* Стрельський В'ячеслав Ілліч // Українські архівісти: [Бібліографічний довідник]. — К., 2002. — Вип. 2: (1940–1960-ті рр.). — С. 206–210; *Його ж.* Стрельський В'ячеслав Ілліч // Українська архівна енциклопедія. — К., 2008. — С. 745–747 та ін.

⁵ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 40; Оп. 2. — Спр. 10, 87 та ін.

⁶ Проблеми архівознавства і джерелознавства: [Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського]. — К., 2001. — Вип. 4: Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. — 416 с.

⁷ Родинний архів Стрельських.

⁸ *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський — краєзнавець за покликом душі // Праці центру пам'яткознавства. — 2001. — Вип. 3. — С. 194; ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — 11 арк.

⁹ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1–2.

¹⁰ Родинний архів Стрельських.

¹¹ Там само.

¹² *Шевченко Л.В.* Краєзнавець за покликом душі // Проблеми архівознавства і джерелознавства: [Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського]. — К., 2001. — Вип. 4: Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. — С. 17.

¹³ Стрельська Варвара Василівна (4 (17) січня 1838 — 11 (24) 1915 грудня) — донька московського купця Василя Івановича Старова, який співав у місцевому церковному хорі, а згодом був запрошений в Большой театр, де прославився своїми сольними партіями. Щоб не «посрамить актерством свое имя», на вимогу батьків змінив своє прізвище на Стрельський і під ним виступав у театрі. Одружився з драматичною акторкою Серафімою Іванівною Виноградовою. У них у 1838 р. народилася донька Варвара Стрельська, яка наслідувала професію батьків і з трьох років виступала на сцені. Див: *Г.К. Крыжицкий.* Стрельская. — Л., 1970. — 147 с.

¹⁴ *Шевченко Л.В.* Батько і син // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.) / Л.Л. Бабенко, С.С. Бабенко, Г.П. Білоус та ін. — К., 1991. — С. 259.

¹⁵ *Йї ж.* В.І. Стрельський — вчений-історик-джерелознавець // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти: [Зб. статей] / П.Т. Тронько [відп. ред.]. — Вип. 11: До 85-річчя з дня народження П.Т. Тронька. — К., 2000. — С. 483.

¹⁶ *Йї ж.* Краєзнавець за покликом душі... — С. 17–18.

¹⁷ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 5.

¹⁸ *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський — вчений-історик-джерелознавець... — С. 484.

¹⁹ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.

²⁰ Письмо Ленина курским железнодорожникам // Огонек. — 1925. — № 4 (95).

²¹ *Марчук А.* Вогонь життя // За радянські кадри. — 1967, 23 грудня.

²² Лист Ілліча // Вечірній Київ. — 1969, 25 липня.

²³ *Брюханова Л.* То самое письмо // Комсомольская правда. — 1966, 27 дек.

²⁴ Там само.

²⁵ *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський — краєзнавець за покликом душі... — С. 195.

²⁶ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.

²⁷ Родинний архів Стрельських.

²⁸ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 4.

²⁹ *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський — краєзнавець за покликом душі... — С. 195–196.

³⁰ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 6.

³¹ Державний архів Курської області. — Ф. 217. — Оп. 3. — Спр. 449. — Арк. 89 зв.–90.

³² *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський — вчений-історик-джерелознавець... — С. 483.

³³ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 4.

³⁴ *Кізченко А.* В.І. Стрельському — 65 // Київський університет. — 1975, 3 жовтня.

³⁵ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 8.

³⁶ *Шевченко Л.В.* Краєзнавець за покликом душі... — С. 19.

³⁷ *Стрельський В.* Песни, частушки, заговоры и малопонятные слова крестьян деревни «Конево», Курского уезда // Известия Курского губернского общества краеведения. — 1927. — № 3. — С. 67–72; *Его же.* Приметы, предрассудки, пословицы и песни (протяжные) крестьян деревни «Конево», Курского уезда // Известия Курского губернского общества краеведения. — 1927. — № 6. — С. 88–92; *Его же.* Для чего нужны краеведческие объединения молодежи и их основная работа // Известия Курского губернского общества краеведения. — 1928. — № 4–6 (10–12). — С. 85–87; *Его же.* Еще о школьно-краеведческих кружках // Известия Курского губернского общества краеведения. — 1929. — № 1–2 (13–14). — С. 128–129.

³⁸ *Его же.* За Центральное бюро юных краеведов // Известия Центрального бюро краеведения. — 1929. — № 7–8. — С. 33–35.

³⁹ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 4.

⁴⁰ *Шевченко Л.В.* Батько і син... — С. 261.

⁴¹ ДАК. — Ф. Р-1535. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.

⁴² Долинський О., Іваненко А. Вітаємо ювіляра // Київський університет. — 1980, 27 жовтня.

⁴³ Врублевський В.Г., Стрельська Л.І. Служіння історії // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наук. доповіді Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. / Упор. В. Ляхоцький, І. Матяш. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 247.

⁴⁴ Снітко Л. Барви серця // За радянські кадри. — 1966, 22 червня.

⁴⁵ Войцехівська І.Н. Огляд особового архівного фонду професора В.І. Стрельського // Проблеми архівознавства і джерелознавства: [Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського]. — К., 2001. — Вип. 4: Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. — С. 72–81.

⁴⁶ Долинський О., Іваненко А. Вшанування професора В.І. Стрельського з нагоди його 70-річчя і 50-річчя науково-педагогічної діяльності // Український історичний журнал. — 1980. — № 12. — С. 145.

⁴⁷ Стрельський Г.В. Стрельський В.І. — вчений-історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип.6. — С. 325.

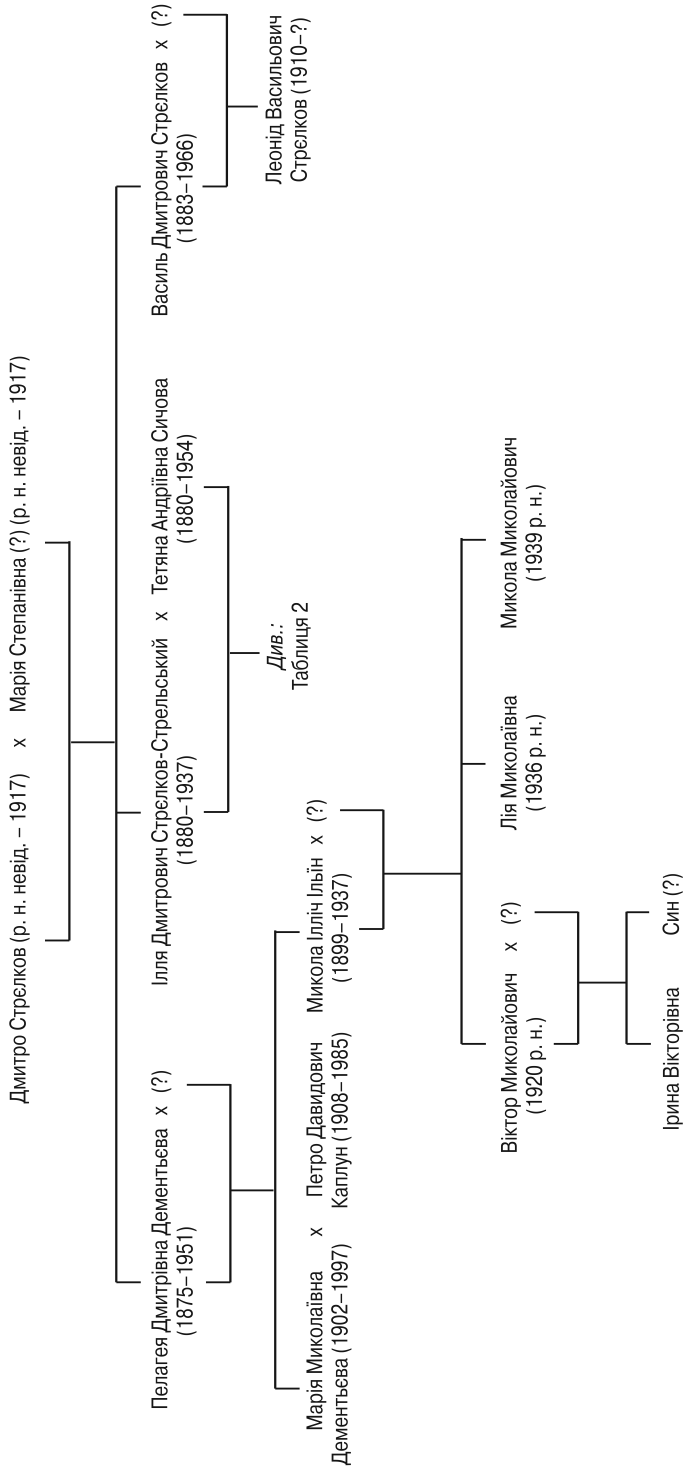
⁴⁸ Стрельський В.И. Сибирь в Отечественной войне 1812 года / Под ред. и с предисл. проф. Б.М. Волина. — Омск, 1942. — 48 с.

⁴⁹ Его же. Сибирь в Великой Отечественной войне. — Омск, 1943. — 50 с.

⁵⁰ Войцехівська І.Н. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Українська архівна енциклопедія. — К., 2008. — С. 495–496.

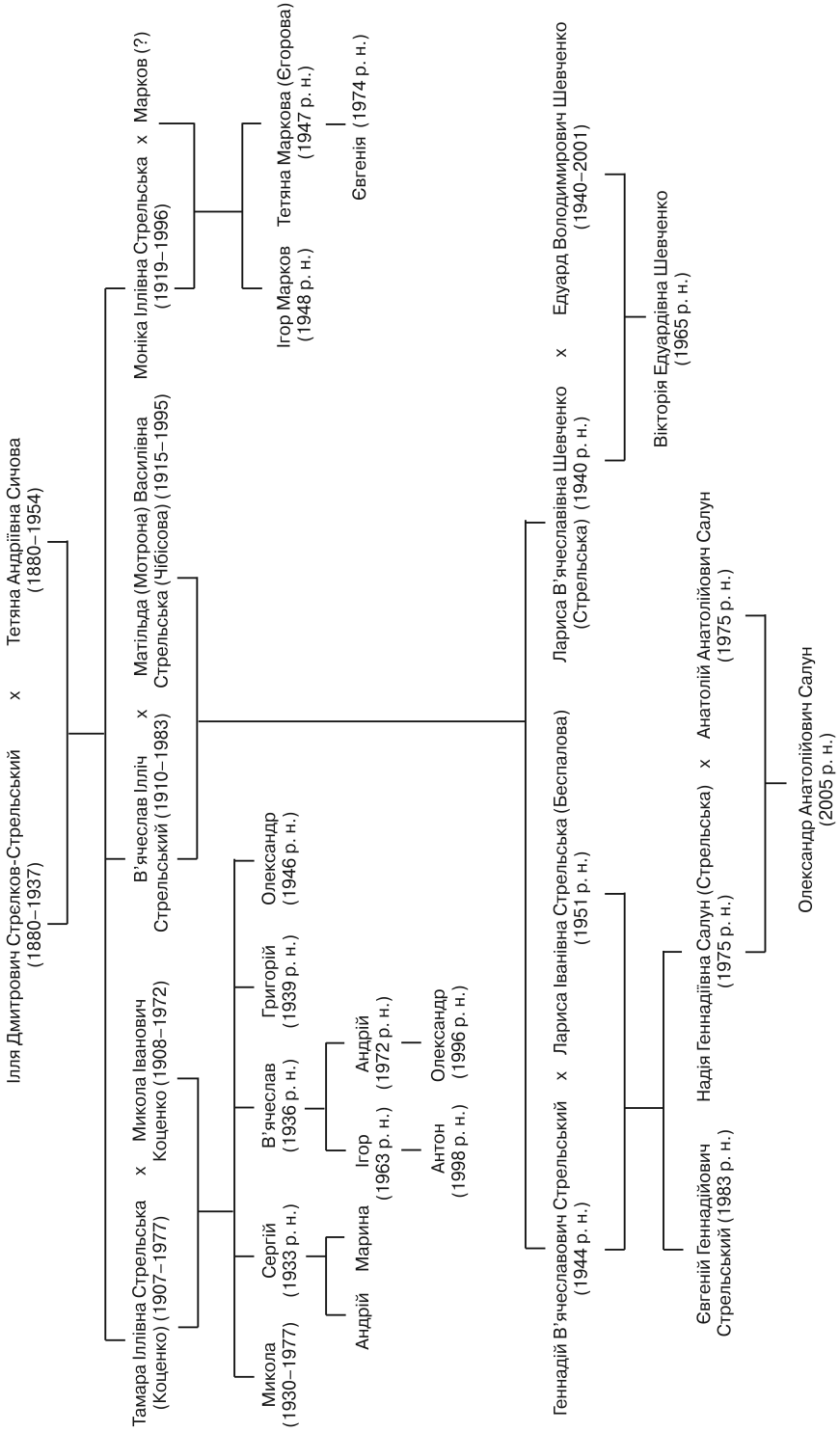
Таблиця 1

Родовід Стрельських

Таблиця 2

Родовід Стрельських

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ШЛЯХТИ: ГУРКОВСЬКІ ГЕРБА
СЛЕПОВРОН

Гурковські належать до тих дрібношляхетських родів, чия історія та генеалогія ще чекає на своїх дослідників, однак в роду Гурковських були окремі гілки, що сягнули рівня середньої шляхти, а також зробили помітну кар'єру у XVIII–XX ст.

Найвні відомості про давніше коріння Гурковських залишають суперечливі враження через плутанину в гербах. Гербівники XVI–XVIII ст. не згадують Гурковських, зокрема, вони не потрапили і до найбільш популярного свого часу гербівника К. Несецького, хоча Я.Н. Бобрович вніс до другого видання праці кілька згадок¹. Пізніші гербівники С. Уруського та А. Бонецького містять низку принагідних даних, які ми наводимо тут у скороченому вигляді (зазначаємо лише воєводство чи губернію з датами, оминаючи дані про осіб та обставини їх згадок):

1. Гурковські герба Леліва (Gurkowscy h. Leliwa): Волинська губернія, 1859 р.²

2. Гурковські герба Остоя придомку Сцибор (Gorkowscy Ściborowie h. Ostoja, Górkowscy p. Ścibor): Варшава, 1695 р.; Краківське воєводство, 1697 р.; Сандомирське воєводство, 1775 р.; Київське воєводство, 1775 р.³

3. Гурковські герба Прус I (Hurkowscy h. Prus I): Київське воєводство, 1696–1791 рр.⁴, 1696–1873 рр.⁵

4. Гурковські герба Прус (Hurkowscy h. Prus): Брацлавське воєводство, 1728 р.; Подільська губернія, 1835 р.⁶

5. Гурковські без зазначення герба: Бжесько-Куявське воєводство, 1688 р. (Horkowscy)⁷; Серадзьке воєводство, 1788 р. (Gurkowscy)⁸; Київське воєводство, 1790–1793 рр.⁹, 1791 р.¹⁰ (Horkowscy).

Згадуються також Гурковичі герба Лабендзь (Górkowiczowie h. Łabędź) у 1859 р. в Гродненській губернії¹¹.

З архівних джерел видно, що в XVII–XVIII ст. Гурковські належали до волинської шляхти. Про це свідчать найдавніші документи, що відклалися у справах про дворянське походження кількох родин з Волинської та Київської губерній. З них випливає, що різні родини Гурковських доводили наприкінці XVIII та на початку XIX ст. свою дворянську гідність з гербами Лабендзь, Остоя, Прус I, Прус II, Слеповрон, Ястжембець¹². Наступні дослідження напевно мають змінити перелік гербів Гурковських, адже вже зараз є очевидними деякі неточності в даних, що містяться в справах про

дворянське походження. Наприклад, Гурковські герба Прус II на початку XIX ст. успадкували маєток Нянівка в Радомишльському повіті Київської губернії від Гурковських герба Прус I (небіж від дядька).

Лишається нез'ясованою генеза самого прізвища Гурковських, хоча відомо, наприклад, що нащадки Семена Палія, який називався також Гурко, писалися згодом Гурковськими.

Серед згаданих Гурковських є й родина, яка легітимувалася в 1832 р. по Волинській губернії з гербом Слеповрон та належала в першій третині XIX ст. до офіціалістів Радомишльського повіту Київської губернії, а пізніше замешкала у Києві.

Найдавніший відомий їхній предок — Ян Гурковський — отримав 10 квітня 1711 р. у Варшаві привілей від короля Августа II на уряд звенигородського мечника¹³. Хоча цей уряд і належав до земської ієрархії Брацлавського воєводства, проте факт внесення тексту привілею до актових книг Луцького гродського суду свідчить про зв'язок цієї родини на той час з Луцьким повітом Волинського воєводства. Про це ж свідчать й пізніші джерела.

11 квітня 1743 р. шляхтич Шимон Гурковський, син Яна, і його дружина Гелена з Піскорських підписали у Луцьку обопільний довічний запис на своє рухоме і нерухоме майно. Цей запис тоді ж було внесено до актових книг Луцького гродського суду. До тих же актових книг був внесений 17 березня 1748 р. запис про миролюбну угоду між онуками звенигородського мечника Яна Гурковського — Павлом, сином Францишка, та Євстафієм, сином Шимона. Йшлося про поділ спадку по їхньому дідові, що становив 3000 польських злотих. Згаданий Євстафій Гурковський видав шляхтичу Бартоломію Модзелевському квитанцію про отримання від нього 1250 польських злотих, забезпечених на частині с. Смиків. Ця квитанція була внесена до актових книг все того ж Луцького гродського суду 12 червня 1779 р.¹⁴ Отже, у межах 1711–1779 рр. Гурковські герба Слеповрон були пов'язані з Луцьким повітом та належали, як свідчать наявні джерела, до дрібних землевласників.

Ще в ревізії 1795 р. Євстафій Гурковський з родиною був записаний у с. Монастирьок Острозького повіту Волинської губернії. Згодом його син Юзеф Гурковський фігурує серед офіціалістів Радомишльського повіту. 1 травня 1821 р. він обвінчався в Іванківському костьолі з Вікторією Бартошевською. Їхні сини були охрещені у Чорнобильському костьолі: Едвард — 28 грудня 1824 р., а Густав-Каєтан — 4 лютого 1827 р. Натомість, третій їхній син — Антон-Яромир — був охрещений 27 вересня 1827 р. в Іванківському костьолі¹⁵. Із записів про ці хрещення видно, що Юзеф Гурковський служив рахівником у місцевих закладах з управління маєтками, тобто належав до числа офіціалістів. До цього ж середовища належали

хрещені батьки та свідки, які згадуються в записах про хрещення (в Чорнобилі — Вітушинські, Глівінські, Далькевичі, Дановські, Екельти, Консенциуші, Коперніцькі, Лаурандти, Михалевські, Пантуси, Рубановичі, Шимборські, а в Іванкові — Закжевські, Рубановичі, Савичі)¹⁶. В ревізії 1834 р. родина Юзефа Гурковського була записана серед дворян 2-го розряду в с. Обуховичі Радомишльського повіту¹⁷. Пізніше Юзеф Гурковських та його нащадки замешкали у Києві¹⁸.

Таким чином, дані про родовід Гурковських герба Слеповрон засвідчують, що впродовж XVIII ст. вони мешкали в межах Луцького повіту Волинського воєводства, а потім Острозького повіту Волинської губернії та належали до тамтешніх дрібних землевласників. Один з нащадків цього роду — Юзеф Гурковський — в 1820–1830-х рр. належав до офіціалістів Чорнобильського маєтку графів Ходкевичів, Іванківського маєтку князів Любомирських та Обуховичському маєтку графів Браницьких¹⁹. Згодом він переїхав до Києва, де придбав будинок. Його старший син фіксується серед тамтешнього дрібного чиновництва, натомість молодший служив у війську²⁰. Нашадки Гурковських належать до київської інтелігенції.

Поколінний розпис (нащадки Євстафія Гурковського).

I покоління

1. Ян.

10 квітня 1711 р. отримав від короля Августа II у Варшаві привілей на уряд звенигородського мечника²¹.

Мав синів Шимона і Францишка²².

II покоління

2/1. Шимон.

Син звенигородського мечника Яна²³.

Був одружений з Геленою Піскорською²⁴.

III покоління

3/2. Євстафій.

Син Шимона і Гелени з Піскорських²⁵.

Був одружений з Маріанною²⁶. Згідно з родинним списком 1834 р. — з Аполлонією з Піскорських (народилася близько 1764 р.)²⁷. Мав сина Юзефа та доньок Цецилію і Діонісію²⁸.

IV покоління

4/3. Юзеф.

Син Євстафія і Маріанни. Народився близько 1783 р.²⁹

Помер 9 лютого 1862 р. у Києві у віці 68 (скоріш 78) років від тифу. Похований 11 лютого 1862 р. ксьондзом Лютосташ (?) на Київському римо-католицькому цвинтарі³⁰.

Був одружений з Вікторією Бартошевською (народилася близько 1800 р.)³¹, донькою Яна. Їхнє вінчання відбулося 1 травня 1821 р. в Іванківському римо-католицькому костьолі. Мав синів Едварда, Густава-Каетана і Антона-Яромира та доньок Генріку, Памелію, Юзефіну, Ванду, Меланію і Матильду.

5/3. Цецилія.

Донька Євстафія і Маріанни. Народилася близько 1812 р.³²

6/3. Діонісія.

Донька Євстафія і Маріанни. Народилася близько 1814 р.³³

V покоління

7/4. Генріка.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народилася близько 1823 р.³⁴

8/4. Памелія.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народилася близько 1824 р.³⁵

9/4. Едвард.

Син Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народився у 1824 р. Був охрещений 28 грудня 1824 р. у Чорнобильському римо-католицькому костьолі³⁶.

Помер 24 жовтня 1903 р. у Києві від старості у віці 90 років. Похований 26 жовтня 1903 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Юзефом Змигородським³⁷.

Був одружений з Вікторією Закжевською. Мав синів Пйотра і Едварда.

10/4. Густав-Каетан.

Син Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народився у 1825 р. або 1826 р. Був охрещений з води 9 квітня 1826 р., з церемоніями 4 лютого 1827 р. у Чорнобильському римо-католицькому костьолі³⁸.

11/4. Антон-Яромір.

Син Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народився у 1827 р. Був охрещений з води 13 червня 1827 р., з церемоніями 27 вересня 1827 р. в Іванківському римо-католицькому костьолі³⁹.

Був одружений з Анною Глембоцькою. Померла 17 лютого 1873 р. у віці 39 років від сухот. Була похована 19 лютого 1873 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Цирилієм Кжижановським⁴⁰.

Мав синів Юзефа, Цезарія, Гілярія і доньку Вікторію.

12/4. Юзефіна.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських.

Побралася з губернським секретарем Пйотром-Томашем Дідковським. З ним мала сина Цезарія (народився близько 1857 р.; був одружений з Софією Жмієвською)⁴¹ і доньок Антоніну (народилася близько 1852 р.; була дружиною Болеслава Грабовського)⁴² і Марію (народилася близько 1861; померла 12 квітня 1872 р. від тифу у віці 11 років)⁴³.

13/4. Ванда.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народилася близько 1832 р.⁴⁴

Побралася з Пйотрем Тустановським, сином Гжегожа і Марії з Червинських Тустановських. Їхнє вінчання відбулося 5 березня 1861 р. в Київському римо-католицькому костьолі. Свідками на їхньому вінчанні були Фердинанд Ритвянський, Якуб Волошинський⁴⁵.

14/4. Меланія.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народилася близько 1833 р.⁴⁶

Дружина Шалатського герба Топор.

15/4. Матильда.

Донька Юзефа і Вікторії з Бартошевських. Народилася близько 1850 р.⁴⁷

Незаміжня.

Померла 14 лютого 1918 р. у віці 68 років від «старческого истощения»⁴⁸.

VI покоління

16/9. Пйотр.

Син Едварда і Вікторії із Закжевських. Народився 17 жовтня 1860 р. в Києві. Був охрещений 3 грудня 1860 р. в костьолі св. Олександра в Києві ксьондзом Пухальським. Хрещеними батьками стали Якуб Неліховський і Юзефіна Дідковська⁴⁹.

На 1893 р. мешкав у Києві по Предславинській вул., в будинку № 21⁵⁰.

Був одружений з Ельжбетой Вишинською. Мав синів Юзефа⁵¹, Романа⁵², Домініка⁵³ та доньок Марію⁵⁴ і Катажину⁵⁵.

17/9. Едвард.

Син Едварда і Вікторії із Закжевських. Народився 3 липня 1863 р. в Києві. Був охрещений 13 жовтня 1863 р. в костьолі св. Олександра в Києві ксьондзом Воцаком. Хрещеними батьками стали Францишек Поціот (?) і Цецилія Волошинська⁵⁶.

Був одружений з Теклою Друкер. Мав синів Володимира, Аполлінарія⁵⁷, Адама⁵⁸, Казимира⁵⁹ та доньок Францишку⁶⁰, Вікторію⁶¹ і Кароліну⁶².

18/11. Юзеф.

Син Антона-Яромира і Анни з Глембоцьких. Народився 6 серпня 1854 р. Був охрещений 8 серпня 1854 р. в костьолі св. Олександра в Києві вікарієм ксьондзом Годлевським. Хрещеними батьками стали Фрідріх Ергерт і Меланія Гурковська. Свідками на хрещенні були Юзеф Гурковський і Бенедикт (?) Гурковський⁶³.

На 1888 р. мешкав у Києві по Фундуклеївській вулиці в будинку Дідковського⁶⁴. Згідно з переписом населення 1897 р. мешкав разом з родиною, кухаркою та покоївкою у Києві по вулиці Олександрівській, 41–43 (Палацова частина), служив при головному агентстві Товар. «Саламандра», займався будівельною практикою⁶⁵.

Був одружений з лютеранкою Софією-Ежені Штробіндер (народилася близько 1861 р.), донькою Роберта і Софії з Міллерів Штробіндерів. Їхнє вінчання відбулося 18 жовтня 1881 р. в костьолі св. Олександра в Києві. Вінчання здійснив вікарій ксьондз Людвик Модзелевський. Свідками на вінчанні були Конрад Заремба, Герман Кречмер, Зигмунд Заремба⁶⁶. Мав доньок Елеонору і Анну⁶⁷.

19/11. Вікторія.

Донька Антона-Яромира і Анни з Глембоцьких. Народилася близько 1858 р.

Після смерті чоловіка мешкала разом з братом Юзефом по вул. Олександрівській, 41–43 (Палацова частина) в Києві⁶⁸.

Побралася з Фердинандом Пілецьким (бл. 1832 — бл. 1896), сином Юзефа і Барбари з Єрличів Пілецьких. Їхнє вінчання відбулося 21 листопада 1882 р. в костьолі св. Олександра в Києві. Вінчання здійснив ксьондз Людвик Оженовський. Свідками на вінчанні були дворянин Болеслав Грабовський та Іполит Романовський⁶⁹. Мала сина Юзефа.

20/11. Цезарій.

Син Антона-Яромира і Анни з Глембоцьких. Народився 29 травня 1860 р. Був охрещений 2 лютого 1861 р. в костьолі св. Олександра в Києві ксьондзом Пухальським. Хрещеними батьками стали Цезарій Прушинський і Юзефа Духинська⁷⁰.

Помер 30 серпня 1861 р. від сухот у віці, як зазначено в метриці, 3 років (насправді 1 рік 3 місяці). Був похований 1 вересня 1861 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі ксьондзом Пухальським⁷¹.

21/11. Гилярій.

Син Антона-Яромира і Анни з Глембоцьких. Народився 14 лютого 1869 р. Був охрещений 21 вересня 1869 р. в костьолі св. Олександра в Києві

ксьондзом Аполлінарієм Боннером. Хрещеними батьками стали Олександр Старанчин (?) і Кароліна Умінська (?)⁷².

Помер 22 січня 1870 р. від сухот у віці 1 року. Був похований 24 січня 1870 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі ксьондзом Кжижановським⁷³.

VII покоління

22/16. Юзеф.

Син Пйотра і Ельжбети з Вишинських. Народився близько 1889 р.

Помер 19 серпня 1904 р. у Київській Олександрійській міській лікарні від скарлатини у віці 15 років. Був похований 21 серпня 1904 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Антонієм Келюсом⁷⁴.

23/16. Роман.

Син Пйотра і Ельжбети з Вишинських. Народився близько 1897 р.

Помер 17 квітня 1902 р. від бронхіту у віці 5 років. Був похований 19 квітня 1902 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Станіславом Помірським⁷⁵.

24/16. Марія.

Донька Пйотра і Ельжбети з Вишинських. Народилася 22 січня 1902 р. Була охрещена 3 лютого 1902 р. в костьолі св. Олександра в Києві вікарієм ксьондзом Євгенієм Фелінським. Хрещеними батьками були Едвард Гурковський і Марія Массальська⁷⁶.

25/16. Катажина.

Донька Пйотра і Ельжбети з Вишинських. Народилася 2 лютого 1904 р. Була охрещена 24 лютого 1904 р. в костьолі св. Олександра в Києві вікарієм ксьондзом Євгенієм Фелінським. Хрещеними батьками стали Едвард Гурковський і Марія Вишинська⁷⁷.

Померла 20 вересня 1904 р. від скарлатини у віці 7 місяців. Була похована 22 вересня 1904 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Євгенієм Фелінським⁷⁸.

26/16. Домінік.

Син Пйотра і Ельжбети з Вишинських. Народився близько вересня 1905 р.

Помер 3 червня 1906 р. від падучої хвороби у віці 11 місяців. Був похований 5 червня 1906 р. на Київському римо-католицькому цвинтарі вікарієм ксьондзом Тelifором Лещинським⁷⁹.

27/17. Володимир.

Син Едварда і Текли з Друкерів.

Був одружений з Анастасією Іванівною. Мав доньок Аліну та Світлану.

28/17. Аполлінарій.

Син Едварда і Текли з Друкерів. Народився 19 липня 1904 р. Був охрещений 8 серпня 1904 р. в костьолі св. Олександра в Києві ксьондзом Станіславом Завроцьким. Хрещеними батьками стали Пйотр Гурковський і Вікторія Питкевич⁸⁰.

Перед Другою світовою війною мешкав у Києві по Володимиро-Либідській вул. № 4, кв. 2. Під час війни був призваний до лав РСЧА Київським МВК у 1944 р. Служив рядовим у складі 571 стрілецького полку 317 стрілецької дивізії. Загинув 16 травня 1944 р. поблизу села Великий Ключів Коломийського району Станіславської області, де і був похований біля церкви, могила № 4. Згодом поховання було перенесене до селища Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області.

Був одружений з Надією Пилипівною Грдюшиною (?)⁸¹.

29/17. Адам.

Син Едварда і Текли з Друкерів. Народився 17 грудня 1906 р. Був охрещений 25 грудня 1906 р. в костьолі св. Олександра в Києві ксьондзом Болеславом Савицьким. Хрещеними батьками стали Люціан Піголовський (?) і Анеля Дроткевич⁸².

Помер 18 вересня 1910 р. в Київській Олександрівській міській лікарні від скарлатини у віці 4 років. Був похований на Київському римо-католицькому цвинтарі 20 вересня 1910 р.⁸³

30/17. Кароліна.

Донька Едварда і Текли з Друкерів. Народилася 19 червня 1912 р. Була охрещена 28 травня 1912 р. в костьолі св. Миколая в Києві вікарієм ксьондзом Людвиком Змигродським. Хрещеними батьками стали Люціан Піголовський (?) і Флорентіна Одальська (?)⁸⁴.

31/17. Казимир.

Син Едварда і Текли з Друкерів. Народився 19 червня 1916 р. Був охрещений 28 червня 1916 р. в костьолі св. Миколая в Києві вікарієм ксьондзом Домініком Вавжиновичем. Хрещеними батьками стали Міхал Штендель і Вероніка Друкер⁸⁵.

Помер 28 вересня 1990 р.

Був одружений з Оленою Іванівною Григор'євою. Народилася 28 травня 1921 р. Померла 22 лютого 2005 р. Діти: Леонід та Наталія.

32/17. Франциска.

Донька Едварда і Текли з Друкерів⁸⁶.

33/17. Вікторія.

Донька Едварда і Текли з Друкерів⁸⁷.

34/18. Елеонора.

Донька Юзефа і Софії-Ежені з Штробіндерів. Народилася близько 1884 р.⁸⁸

35/18. Анна.

Донька Юзефа і Софії-Ежені з Штробіндерів. Народилася близько 1888 р.⁸⁹

VIII покоління

36/27. Аліна.

Донька Володимира і Анастасії.

Побралася з Віталієм Олексійовичем Буримом. Діти: Андрій (одружений з Анною, має доньку Анастасію) і Сергій⁹⁰.

37/27. Світлана.

Донька Володимира і Анастасії.

Першим шлюбом побралася з Євгеном Мірошниковим. Від цього шлюбу донька Ірина (народилася 9 листопада 1945 р.; побралася з Валентином Скрипаком (народився 14 вересня 1942 р.); мають доньку Світлану).

Другим шлюбом — за Олександром Григоровичем. Від цього шлюбу доньки: Тетяна (народилася 15 лютого 1952 р.; побралася з В'ячеславом Юрченком (народився 27 листопада 1942 р.); мають доньку Юлію, народилася 27 вересня 1983 р.) та Ольга (народилася 15 лютого 1952 р.; дружина Ігоря Бризгалова; мають доньок Оксану та Альону)⁹¹.

38/31. Леонід.

Син Казимира і Олени з Григор'євих. Народився 9 березня 1942 р.

Одружений з Валентиною Павлівною Довбенко. Діти: Тетяна (народилася 30 серпня 1970 р.) і Ольга (народилася 26 грудня 1977 р.).

39/31. Наталія.

Донька Казимира і Олени з Григор'євих. Народилася 19 листопада 1946 р.

Була дружиною Григорія Усатенка. Розлучилися. Діти: Альона (народилася 11 березня 1977 р.) і Євген (народився 6 липня 1983 р.).

¹ Dodatek do Herbarza polskiego ks. Kaspra Niesieckiego ... zebrany i ułożony przez Jana Nep. Bobrowicza. — Lipsk, 1844. — S. 156, 176.

² Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opr. przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A.A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego. — Warszawa, 1908. — Tom V. — S. 66.

³ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki. — Warszawa, 1903. — Tom VI. — S. 254; Rodzina... — 1907. — Tom IV. — S. 276.

⁴ Herbarz polski... — 1905. — Tom VIII. — S. 17–18.

⁵ Rodzina... — Tom V. — S. 237.

⁶ Ibid — S. 66.

⁷ Ibid — S. 185.

⁸ Dodatek do Herbarza polskiego... — S. 156.

⁹ Rodzina... — Tom V. — S. 185.

¹⁰ Herbarz polski... — 1904. — Tom VII. — S. 339.

¹¹ Rodzina... — Tom IV. — S. 276.

¹² Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 1952–1954; Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 2977, 3028–3045, 3050.

¹³ ДАКО. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 3032. — Арк. 16.

¹⁴ Там само. — Арк. 16.

¹⁵ Там само. — Арк. 16–17.

¹⁶ ДАЖО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 1952. — Арк. 52–56 зв.

¹⁷ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII — початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. — Біла Церква, 2007. — С. 32–33.

¹⁸ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 29469; Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 34765.

¹⁹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2007. — С. 113, 121–123, 131.

²⁰ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 29469; Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 34765.

²¹ Там само. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 3032. — Арк. 15.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 646. — Арк. 189.

- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 73 зв.
- ³¹ ДАКО. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 646. — Арк. 189.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 3032. — Арк. 15.
- ³⁷ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 285 зв.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 3032. — Арк. 15.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 99 зв.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 115. — Арк. 94 зв.
- ⁴² Там само. — Арк. 112.
- ⁴³ Там само. — Спр. 102. — Арк. 108 зв.
- ⁴⁴ ДАКО. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 646. — Арк. 189.
- ⁴⁵ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 69.
- ⁴⁶ ДАКО. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 646. — Арк. 189.
- ⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1268. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 437 зв.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 58 зв.–59.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. 339. — Оп. 5. — Спр. 384. — Арк. 1.
- ⁵¹ Там само. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 266.
- ⁵² Там само. — Спр. 119. — Арк. 213 зв.
- ⁵³ Там само. — Спр. 122. — Арк. 308 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 119. — Арк. 12 зв.–13.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 121. — Арк. 21 зв.–22.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 83. — Арк. 33 зв.–34.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 121. — Арк. 102 зв.–103.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 122. — Арк. 181 зв.–182.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 109. — Арк. 47 зв.–48.
- ⁶⁰ За спогадами Олени Іванівни Григор'євої-Гурковської.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 15 зв.–16.

⁶³ ДАКО. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 3044. — Арк. 2.

⁶⁴ Там само. — Спр. 3037. — Арк. 1.

⁶⁵ Там само. — Ф. 384. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. б/н (переписний лист № 17).

⁶⁶ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 121.

⁶⁷ ДАКО. — Ф. 384. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. б/н (переписний лист № 17).

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 93.

⁷⁰ Там само. — Спр. 82. — Арк. 7 зв.–8.

⁷¹ Там само. — Арк. 98 зв.

⁷² Там само. — Спр. 97.

⁷³ Там само. — Спр. 99. — Арк. 78.

⁷⁴ Там само. — Спр. 121. — Арк. 266.

⁷⁵ Там само. — Спр. 119. — Арк. 213 зв.

⁷⁶ Там само. — Арк. 12 зв.–13.

⁷⁷ Там само. — Спр. 121. — Арк. 21 зв.–22.

⁷⁸ Там само. — Арк. 272.

⁷⁹ Там само. — Спр. 122. — Арк. 308 зв.

⁸⁰ Там само. — Спр. 121. — Арк. 102 зв.–103.

⁸¹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. — Ф. 58. — Оп. 18002. — Спр. 405. — Арк. 17 (Именной список безвозвратных потерь личного состава 571 стрелкового полка 317 стрелковой дивизии с 8 по 18 мая 1944 года). Опрацьовано за: <http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html>

⁸² ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 122. — Арк. 181 зв.–182.

⁸³ ЦДІАК України. — Ф. 1268. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 271 зв.

⁸⁴ ДАК. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 15 зв.–16.

⁸⁵ Там само. — Спр. 109. — Арк. 47 зв.–48.

⁸⁶ За спогадами Олени Іванівни Григор'євої-Гурковської.

⁸⁷ Там само.

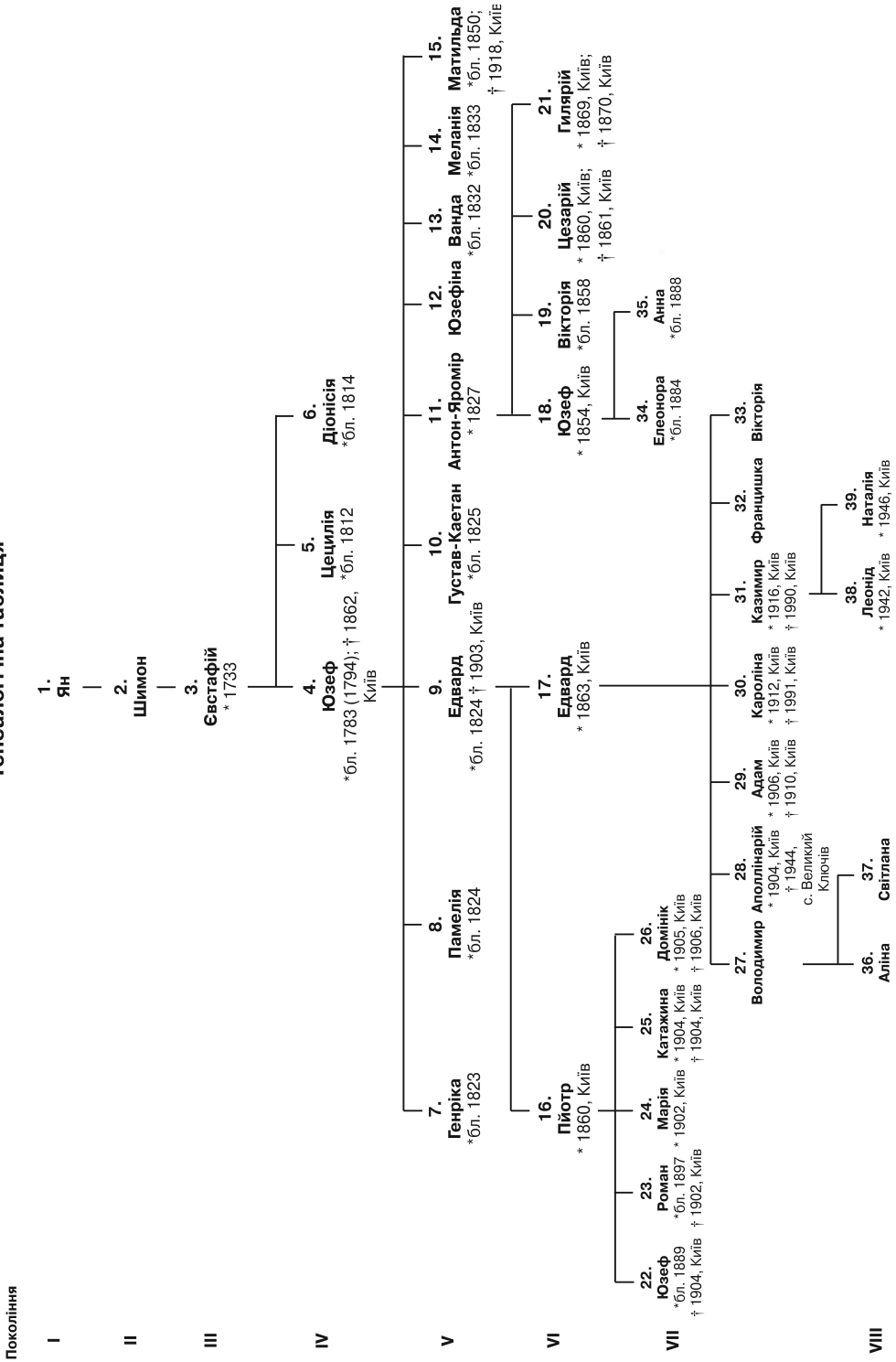
⁸⁸ ДАКО. — Ф. 384. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. б/н (переписний лист № 17).

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ За спогадами Тетяни Олександрівни Юрченко.

⁹¹ Там само.

Гурковські герба Слеповрон
Генеалогічна таблиця

ПОРТРЕТНИЙ ЖИВОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Вже минуло 175 років від дня народження видатного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902). Велика заслуга вченого полягає передусім у його розумінні необхідності комплексного дослідження історії, використанні різного виду історичних джерел, включаючи досить своєрідний пласт інформації іконографічних джерел, що стало запорукою адекватного відображення дійсності у його наукових працях. Високий професіоналізм вченого, послідовність, скрупульозне вивчення всіх фактів та подій історії, небайдужість до «української старовини» — роблять актуальними і сьогодні праці вченого, до яких науковці звертаються все частіше. В радянській та сучасній українській історіографії було доволі сказано про визначні здобутки О.М. Лазаревського у вітчизняній науці, відзначено його внесок як історика, генеалoga, краєзнавця. Крім того, його визнано видатним джерелознавцем, який чудово розумів значення документальних, письмових, речових та зображальних джерел. О.М. Лазаревський, як ніхто інший до нього, розумів значення достовірного портретного живопису в наукових визисках та робив все від нього залежне для розшуку таких зображень навіть у віддалених куточках України та за її межами.

Зацікавлення О.М. Лазаревського вітчизняною історією та, відтак, історичною літературою припадає ще на дитячі роки, коли він, мешкаючи в Петербурзі та Оренбурзі, разом зі старшим братом Василем Матвійовичем потрапив у коло української діаспори. Протягом всього життя Олександр Матвійович зберігав цю любов до історії України і всього, що з нею пов'язано. Будучи гімназистом і студентом університету, О.М. Лазаревський опрацював усю наявну на той час літературу з історії України, ретельно слідкував за появою кожного нового видання. Його сучасники відмічали, що важко було зустріти книжку, з якою б він не був знайомий, історичний документ, який він би не опрацював¹.

Значну увагу О.М. Лазаревський сконцентрував на студіях з проблеми козацько-старшинської генеалогії. Згодом саме вони стали фундаментом для формування вітчизняного родознавства. Це — «Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.», «Люди старой Малороссии», «Документальные сведения о Савве Туптало и его роде»². М.С. Грушевський, оцінюючи здобутки вченого, писав про нього так:

«...Він не історик-соціолог, а історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втілюється не в економічних і соціологічних схемах, а живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів»³. Ще за життя О.М. Лазаревський був визнаним видатним істориком, отримав численні нагороди від наукових та освітніх закладів. Так, після публікації першого тому «Описание старой Малоросии» йому було присуджено Уваровську премію⁴, за рецензію на працю Д.П. Міллера «Очерк на сочинение быта старой Малороссии» — золоту медаль від Харківського університету⁵.

У своїх дослідженнях вчений активно використовував портретний живопис. Саме портретний живопис, оригінальні парсуни, якими так цікавився вчений, створювалися і були особливо вшановані у XVII–XVIII ст. на всіх теренах України-Гетьманщини. Зацікавлення власними родовами у середовищі представників панівних верств суспільства сприяло виникненню цілих родинних галерей, що нині виявилися розпорошеними по сховищах різних музеїв, приватних колекціях або взагалі втрачені. Ці зображення мали виняткову джерельну інформацію: про зовнішній вигляд українців, особливості побуту та мистецькі смаки, рівень соціальної та майнової диференціації суспільства. Для О.М. Лазаревського родові портретні галереї XVII–XIX ст. неодноразово ставали важливим іконографічним джерелом, рівноцінним за інформативністю документальним.

О.М. Лазаревський при комплексному дослідженні історії малоросійських родів ставив собі за мету прослідкувати і соціально-політичні події у країні, в яких брали участь окремі представники роду. При співставленні інформації різного виду джерел — документальних, речових та зображальних, він простежував процес становлення еліти в Україні. Серед зображальних джерел при вивченні родоводів вчений особливо виділяв родинні портрети, що відтворювали зовнішність, неповторний образ людини, її соціальний стан, давали змогу прослідкувати процес розвитку одягу та інших побутових речей. Вони «оживляли» історичну дійсність. Ставлення О.М. Лазаревського до іконографії, зокрема портретного живопису, як до історичного джерела, сприяло значному просуванню у вивченні та використанні зображальних джерел, утвердженню їх не як другорядних, здебільшого — ілюстративних, а як інформативних, що дають змогу «зчитувати» необхідну науковцю інформацію безпосередньо з полотна.

Після переїзду О.М. Лазаревського з с. Підлипного Конотопського повіту у 1880 р. до Києва, де він оселився по вул. Малій Володимирській (нині — Олеся Гончара, 33), туди було перевезено і значну частину колекції вченого, що містила велику кількість письмових документів, представницьку добірку історичних та художніх книг, унікальних портретів та фотографій тощо. Перед вченим відкрилися нові можливості щодо реа-

лізації давно задуманих планів та виконання наукових проєктів, розширення кола однодумців на професійній ниві. Він активно включився в наукове та громадське життя міста. Разом з В.Б. Антоновичем О.М. Лазаревському у 1881–1882 рр. вдається здійснити їхню давню мрію, що виникла ще у 1861 р. під час супроводу домовини з тілом Т.Г. Шевченка до Канева, — відкрити науково-історичний журнал. Навколо журналу «Киевская старина» згрупувалися талановиті й освічені люди, серед яких був і Василь — старший брат О.М. Лазаревського, таємний радник, член Ради Міністерства внутрішніх справ і Ради Головного управління в справі друку, який допоміг отримати дозвіл на видання часопису⁶.

Автори «Киевской старины» ретельно підбирали портрети для ілюстрування цього видання та вивчали їхнє походження. Досвідчений вчений, О.М. Лазаревський вдало поєднував написані особисто біографічні нариси про відомих осіб минулого з їх портретними зображеннями, які вдавалося віднайти, атрибутувати і всебічно розглянути в якості історичного джерела.

У часописі О.М. Лазаревський вів відразу кілька рубрик, серед яких помітне місце посіли «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди старой Малороссии». Вчений присвячував наукові праці вивченню родин Милорадовичів, Свічок, Миклашевських, Лизогубів. Працюючи в часописі як редактор, Олександр Матвійович продовжував свої розвідки з генеалогії, писав праці з проблем краєзнавства та, що для нас цінно, досліджував історичний портрет як такий. О.М. Лазаревський став ініціатором оприлюднення в часописі «Киевская старина» ілюстративних матеріалів, що становили зразки достовірних портретних зображень⁷. Вчений активно проводив дослідження іконографічних пам'яток, якими він доповнював свої статті та наукові праці⁸. Особливо йому була не байдужа проблема достовірності джерела, будь то письмовий чи зображальний документ. Прискіпливо вивчаючи наявну іконографію видатних історичних постатей XVII — початку XIX ст., Олександр Матвійович намагався виявити найдостовірніші їх портретні зображення, а також виправити вже зроблені помилки, ліквідувати неточності, що траплялися в існуючій історіографії.

Повністю погоджуємося з твердженням Н.О. Герасименко, що О.М. Лазаревський розробив прийоми та методи спеціальних історичних дисциплін — іконографії, генеалогії та сфрагістики⁹, які використовував при атрибуції документальних та іконографічних джерел. Вивчаючи іконографію козацької старшини та ватажків народних повстань, вчений звернув увагу на зображення Максима Железняка, розміщене в газеті «Киевлянин» (1888. — № 240). Портрет вважали начебто намальованим під час служіння Железняка послушником в Мотронинському монастирі у 1765 р. Досвід та здобуті навички допомогли О.М. Лазаревському провести велику дослідницьку

роботу і встановити, що таке зображення існує і надруковане в «Живописной Украине» Л.М. Жемчужникова як «портрет одного селянина Полтавской губ.», саме якого, за словами О.М. Лазаревського, «обратили на Железняка»¹⁰. Такі розвідки особливо цінні при вивченні іконографії і засвідчують про уважне ставлення вченого до правдивості історичного зображення особи за життя і відтворенні у вигляді ілюстрацій.

Ідею вченого щодо використання портретних зображень в «Киевской старине» підтримали автори часопису — В.П. Горленко, В.Б. Антонович, М.В. Стороженко та інші на чолі з редактором Ф.Г. Лебединцевим. За 25 років видання журналу в ньому було надруковано 126 різних іконографічних матеріалів, серед яких домінували портретні публікації (57)¹¹. Колектив редакції та автори часопису прагнули проілюструвати біографічні нариси та окремі розвідки з генеалогії достовірними портретними зображеннями, вводячи до наукового обігу вперше досі невідомі твори та відомості про них, зокрема щодо місця перебування, зберігання та власників.

Працюючи в часописі, О.М. Лазаревський вперше зробив цікавий еккурс у вітчизняний історичний портретний живопис під кутом зору джерелознавства. У статті «Старинные малороссийские портреты» (1882) вчений здійснив загальний аналіз розвитку вітчизняного портретного живопису XVII–XVIII ст. й, одночасно, підготував на основі тільки йому відомих фактів існування на той час портретів, перелік творів з коротенькими анотаціями до них у вигляді біографічних даних про портретованих осіб та місцеперебування портретів. Він відмічав, що портретний живопис входить в Україну відчутно у вжиток починаючи з першої половини XVII ст. А у наступному столітті цей жанр набуває такої популярності, що стає неодмінним атрибутом побуту заможних родин¹². Цю статтю О.М. Лазаревського можна з певним правом зараховувати до числа одних з перших спроб висвітлити стан портретного живопису в Україні в період його розквіту. Автор статті закликав до збереження уцілілих творів, їх популяризації та наголошував на необхідності накопичення інформації про походження твору та про портретованого. Вчений звертався до науковців, авторів часопису із закликом й далі розкривати значення та величезну роль портретного живопису при вивченні біографій та родоводів. Серед оприлюднених вперше картин були зображення членів родин Безбородків, Галаганів, Гамаліїв, Кочубеїв тощо¹³.

Через кілька місяців потому вчений під цією ж рубрикою описує родинні портрети з садиби О.А. Войцеховича з с. Сулимівка Переяславського повіту¹⁴. Ці портрети були використанні Олександром Матвійовичем при публікації документів з сулимівського архіву, до якого він доклав портрети С.І. Сулими та його дружини П.В. Сулими (ур. Савич), Я.С. Сулими,

І.Ф. Сулими та П.І. Войцеховича¹⁵. В рецензії на цю працю В.Б. Антонович відмітив той факт, що О.М. Лазаревський вдало проілюстрував видання родинними портретами¹⁶. Всього в родинній збірці Войцеховичів перебувало сім портретів: І.Ф. Сулими, С.І. Сулими, П.В. Сулими, П.І. Войцеховича, П.Л. Полуботка (іл. 4), М.П. Сулими (іл. 2) та Я.С. Сулими (іл. 1). Усі портрети є чудовими зразками української лівобережної парсуни і нині є окрасою Національного художнього музею України¹⁷. Портрети родини Сулим складають разом представницьку добірку, що слугує ілюстративним матеріалом для створення родинного древа та дозволяє скласти уявлення про типові риси представників родини, відмітити при цьому індивідуальні особливості кожного з портретованих. Так, портрети подружжя С.І. Сулими та П.В. Сулими (ур. Савич) датуються серединою 1750-х рр. Портретовані зображені у вбранні, властивому козацькій старшині, поруч вміщено родовий герб. Значно різняться від них портрети їх сина — останнього генерального судді Я.С. Сулими та невістки М.П. Сулими (ур. Скорупи), що датуються кінцем XVIII ст. М.П. Сулима — з пишною зачіскою, одягнута за європейською модою в декольтовану сукню з прикрасами (іл. 2), а її чоловік — Я.С. Сулима — у військовому мундирі з орденом св. Анни I ст. (іл. 1). Парадний портрет П.Л. Полуботка (іл. 4) кінця XVIII ст. також потрапив до збірки не випадково — його донька Ганна була дружиною одного з Войцеховичів¹⁸. Портретна збірка Войцеховичів гармонійно доповнила текстову частину родоводу.

Започатковану О.М. Лазаревським практику оприлюднення історичних і побутових портретів в «Киевской старине» підтримали інші дослідники. У цьому ж 1882 р. з'явилася праця О.В. Стороженка, в якій він здійснив дослідження родинних портретів Стороженків — Івана та Григорія¹⁹. В.П. Горленко та Д.І. Сапожніков присвятили свої статті родинним портретам та біографічним студіям Полетик та Милорадовичів²⁰.

Саме родинні збірки найбільше тішили О.М. Лазаревського і давали йому натхнення та змогу продовжувати дослідження родоводів. Збираючи та упорядковуючи родинні архіви (Сулимівський, Любецький, Галаганівський та ін.) він обов'язково при нагоді наголошував на відомостях про портрети з цих збірок, надаючи у написаній ним передмові генеалогічні та біографічні дані зображених осіб. О.М. Лазаревський наголошував на важливості пошуку та збереження родинних архівів, багато з яких вже загинули від пожеж та поганих умов зберігання, а їх залишки, у кращому випадку, були розкуплені «любителами», які на той час не могли належним чином оцінити їх значення²¹.

У «Киевской старине» відтепер часто з'являються біографічні за жанром праці, до яких обов'язково додавалися портрети та відомості про

місцеперебування твору. Автори історичного журналу опублікували ряд оригінальних статей під рубрикою «К портрету», де подавалася інформація про портрет особи одночасно з маловідомими біографічними даними та влучною характеристикою щодо характеру та вдачі портретованого (за приклад наведемо матеріали про портрети з Вишневецького замку — К.В. Острозького та С.Я. Острозької)²². Аналогічна за змістом розвідка О.М. Лазаревського про генерального обозного В.К. Борковського. У статті стисло подано відомості про сам рід Борковських, а потім біографічні відомості про портретованого. Там знайшлося місце не тільки для підкреслення позитивних та негативних рис характеру та поведінки вказаної особи, а й для подання інформації про епітафію над могилою («на надгробоку») та про ктиторський портрет з Успенської церкви Єлецького монастиря²³. Вчений відмічав, що цей портрет потрапив до колекції В.В. Тарновського та становить один з кращих зразків подібних творів, що несуть інформацію про індивідуальні риси особи²⁴.

О.М. Лазаревський ретельно вивчав генеалогію та іконографію козацької старшини, здійснював порівняльний аналіз цілого ряду зображень, виконаних малярами в різні часи як за життя, так і по смерті окремої портретованої особи. Особливу увагу науковця привертала постать гетьмана І.С. Мазепи та його неоднозначна іконографія. О.М. Лазаревський зробив вдалу спробу розібратися в достовірності зображень гетьмана в статті «Заметки о портретах Мазепи». В ній він розглядає та аналізує усі відомі йому на той час живописні та гравіровані портрети Івана Мазепи (П.П. Бекетова, Ж.-П. Норблена, І.М. Нікітіна, Л.С. Тарасевича та ін.)²⁵, намагаючись з кількох його зображень віднайти найбільш достовірне, наближене до документальних свідчень про гетьмана, яке б найбільше відповідало реальному відтворенню образу та його біографічній характеристиці. Серед усіх розглянутих полотен Олександр Матвійович найбільш імпонував портрет роботи Ж.-П. Норблена і ці переконання він сподівався остаточно підтвердити, знайшовши портрет гетьмана в одній з приватних збірок у Польщі²⁶.

Саме дослідження іконографії певної особи давало змогу встановити індивідуальні риси портретованого, створити його соціальний, а також просопографічний образ, порівнявши описи, що існували у спогадах очевидців, із закарбованими рисами характеру на полотні, які вдалося вловити митцям.

Репродукування портретів до статей «Киевской старины» часто здійснювалося за рахунок коштів українського мецената В.В. Тарновського²⁷. Це сприяло введенню до наукового обігу нових зображень історичних діячів. Одночасно вчені проводили активну науково-пошукову роботу: вели лис-

тування в пошуках необхідного полотна та здійснювали експедиції в різні населенні пункти. Спільна робота науковців дала змогу врятувати та зібрати потужний пласт цінного іконографічного матеріалу, більшість якого нині перебуває у музейних сховищах України.

Для вченого та його однодумців важливим фактором була саме історична цінність портретів, і тому, як джерело, розглядали і досліджували часто копійні твори, які не представляли високої мистецької цінності. У статтях, поданих під рубрикою «Прежние изыскатели Малороссийской старины», О.М. Лазаревський дослідив праці своїх попередників, присвячені історії України, та окремо зупинився на використаних в них іконографічних творах. Так, зокрема, в праці О.І. Мартоса «История Малороссии» привернули його увагу портрети гетьманів І.С. Мазепи та Б.-З. Хмельницького, які, на його погляд, були найбільш достовірними зображеннями²⁸.

Отже, перебування О.М. Лазаревського у Києві сприятливо позначилося на його науковій роботі. З 1890 р. розпочалася також співпраця вченого з Історичним товариством Нестора-літописця, якому він жертвував книги та рукописи, а ставши на недовгий термін головою, значно активізував діяльність об'єднання, знаходив кошти на його утримування та організацію лекцій з історії рідного краю²⁹. Однак основні сили науковця, безперечно, віддавалися «Киевской старине» та дослідженню родинних архівів.

Важко сказати кому пощастило більше, О.М. Лазаревському, який переїхав до Києва, чи Києву — з Олександром Матвійовичем. Адже він, окрім плідної наукової діяльності, активно включився до культурного життя міста. Розуміння значення речових та зображальних джерел, їх збереження та подальше вивчення спонукало вченого активно брати участь у створенні та відкритті Київського історичного музею (Міського музею старожитностей та мистецтв)³⁰, у витоків якого стояли — київська професура, колекціонери та меценати, які цікавилися усіма складовими та аспектами розвитку української історії та культури³¹. У колі однодумців разом з О.М. Лазаревським були такі визначні постаті, як М.Ф. Біляшівський, В.Б. Антонович, В.Л. Модзолевський, М.І. Костомаров, Б.І. Ханенко, які розуміли значення створення музею в такому великому місті, як Київ, і були причетними до облаштування і насичення музейних колекцій різними за видами та походженням матеріалами, у тому числі іконографічними творами³². М.Ф. Біляшівський у своїй діяльності завжди знаходив підтримку О.М. Лазаревського і на його прохання розшукував експонати для майбутнього музею по букіністичних лавках³³. «Одна з особливостей Києва, як великого та стародавнього міста, полягає у тому, що він досі не має історичного музею, ... маса того матеріалу, який має знаходитися у вітринах київського історичного музею, безповоротно розходиться..., причому чимало його вивозиться

закордон...»³⁴. Такі смуток і біль відчуваються у цих рядках О.М. Лазаревського, який чудово розумів, що артефакти мають зберігатися в музеї для загального ознайомлення, а вчені — використовувати їх унікальну інформацію у своїх працях. Музей відкрили ще за життя О.М. Лазаревського у 1899 р. Туди він передав частину своєї колекції стародруків, оригінали історичних документів та портретів XVII–XIX ст., частина яких надійшла вже після смерті вченого.

Архівна спадщина О.М. Лазаревського досить представницька. Значна її кількість перебуває в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 1). Колекції О.М. Лазаревського є важливим джерелом для істориків, геральдистів, біографістів, мистецтвознаців, знавців генеалогії, тобто широкого кола вчених. Олександр Матвійович був відомим в Україні колекціонером родинних архівів, добірок різних актів та іконографічного матеріалу. Дочка вченого К.О. Лазаревська, яка старанно упорядкувала архів батька та вивчала його спадщину, зазначала, що «предметом на своє колекціонування він бере речі, потрібні йому для наукових праць, головні з них — це архівні матеріали, що торкалися історії України, книжки по цьому фаху і старі портрети українських діячів. О.М. Лазаревський обрав старі портрети українські предметом свого колекціонування тому, що мав їх за потрібний додаток до своїх робіт...»³⁵. Отже, він ставив зображальні джерела на один щабель з документальними. Репродукції з цих портретів Олександр Матвійович включав до своїх праць, вважаючи, що ілюстрації надають значну інформацію з історії одягу, побуту та, головне, — сприяють пізнанню характерних рис зовнішності та вдачі портретованого³⁶.

Діти О.М. Лазаревського у спогадах неодноразово будуть наголошувати на любові їх батька до «старовинного українського портрету». Гліб Олександрович ретельно досліджував наукову спадщину батька та залишив цікавий опис їх київського помешкання: «По стінам майже суцільно великі портрети на увесь зріст. Б. Хмельницький з булавою, біля ніг якого малесенькі козацькі полки, такі цікаві за часів мого дитинства. А. Кисель з розчепіреними вусами, як у kota, в червоному кунтуші, у жовтих чоботях (чи не перше, що я прочитав у житті, був напис на цьому портреті). Ярема Вишневецький, зовсім молодий, з невеликими руськими вусами, у панцирі, у червоній опанчі. Новгород-сіверський сотник, теж молодий, чорнявий Лук'ян Покорський-Жоравко у коричневому кунтуші, у зеленій опанчі. Поясні портрети: вродливої Раїни Могилянки-Вишневецької у чепурному фіолетовому береті з страусовим пір'ям, у темному вигаптуваному золотом кунтуші (це ж вона заповідала синові Яремі дотримуватися православної віри, православного люду, і це ж він, син українця і молдованки, зламавши дану матері присягу, з усією лютою пристрасстю ренегата катував укра-

їнців!), князів Острозьких, Сави Туптала. Овальний білий барельєф — профіль голови Шевченка — роботи В. Тарновського»³⁷.

Іконографія була невід'ємною частиною наукових пошуків та праць О.М. Лазаревського. Прагнення відтворити історичну дійсність у зорових джерелах підштовхнуло його до укладання «Живописной Украины», яка становила аж вісім томів, і складалася з гравюр, замальовок, фотографій та статей з вітчизняних та європейських журналів³⁸. Перші шість томів «Живописной Украины» містять широкий спектр зображень архітектурних споруд, портретів, селянських типів, матеріалів для писанкарства, сфрагістики, археології, знавців одягу, геортології, іконології та нумізматики, дослідників українського козацтва³⁹. Сьомий том містить зображення картин та малюнків з польських та російських журналів⁴⁰. Окремий том присвячений видатному поету, товаришу О.М. Лазаревського — Т.Г. Шевченку⁴¹. В один ряд з цією збіркою можна поставити й «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных» П.П. Бекетова (1884), до якої вчений додав ще з власної колекції 65 портретів представників козацької старшини, дворянства, церковних діячів⁴² — зображення гетьмана П.І. Тетері, гадяцького полковника М.А. Бороховича, лубенського полковника М.(?) Ілляшенка, письменників Г.А. Полетики та Є.П. Гребінки (іл. 5) та інших видатних діячів⁴³. Можна припустити, що його надихнула до такої збирацької діяльності саме «Живописная Украина» Т.Г. Шевченка (1844 р.) та Л.М. Жемчужнікова (1861 р.), а також невидана праця М.А. Маркевича «Живописные виды Малороссии»⁴⁴. На превеликий жаль вказана добірка О.М. Лазаревського надзвичайної наукової джерельної ваги залишається досі не опублікованою.

Т.Г. Шевченко, як відомо, при укладанні «Живописной Украины» у свій час звертався за допомогою до О.М. Лазаревського: «Текст історичний будете ви компанувати, бо треба, бачте, по нашому або так, як є в літописах. А ви як що-небудь починаєте таке, що можна намалювати, то зараз мені і розкажіть, а я й намалюю»⁴⁵. У цих рядках відчувається повага Кобзаря до Олександра Матвійовича, визнається величезний авторитет, яким він користувався у поета.

Одними з головних завдань своєї наукової діяльності О.М. Лазаревський вважав збирання і публікацію історичних джерел⁴⁶. Він об'їздив чимало місць, щоб накопичити достовірну іконографічну базу для своїх досліджень. У результаті таких пошуків були знайдені парсуни Євдокії Жоравко у родині Покорських у Петербурзі; Андрія та Євдокії Безбородьків — у Милорадовичів в Любичі; портрет С.В. Кочубея та Кирила Терлецького — в Козелецькому соборі на Чернігівщині; Осипа Борозни — у Ключевському монастирі на Рівненщині; І.М. Домонтовича — в Крупицькому монастирі в

Батурині; портрет І. Гонти — у містечку Володарка Сквирського повіту. Разом з ученим в експедиціях були задіяні друзі та добрі знайомі, що поділяли його захоплення. Особливо вагому допомогу вченому надавали Г.О. Милорадович, М.Ф. Біляшівський, В.П. Горленко, В.В. Тарновський, Я. Сваричевський⁴⁷. Останній був учителем малювання в прогімназії в Острозі і після виявлення чергового раритету вправно писав з нього копію (портрети І. Гонти, В. Кочубея, В.Борковського; представників родини Вишневецьких — Ієремії та Михайла; Костянтина та Софії Острозьких — з Вишневецького замку в Новомалинах; Януша Острозького — з костелу м. Заслав'є та Олександра Острозького — з костелу м. Острог⁴⁸).

Я. Сваричевський також часто подорожував, розшукуючи на прохання О.М. Лазаревського портрети в різних куточках України. Відомо, що одного разу в кінці серпня 1884 р. він взяв відпустку для поїздки у Вишневець, де у замку перебувала чудова колекція парсун, але там дізнався, що кращі портрети вже були розібрані та розкуплені Чарториськими, Четвертинськими та Корвицькими⁴⁹. За ініціативою Олександра Матвійовича Я. Сваричевським тоді було виконано копії портретів А.Г. Киселя та Р.І. Могилянки (Вишневецької)⁵⁰. В.П. Горленко допоміг О.М.Лазаревському знайти портрети з родинної збірки Полетик в с. Коровинцях на Роменщині⁵¹. Копію (Васько?), ім'я якого поки що не вдалося достеменно визначити, працюючи в садибі В.В. Тарновського, виготовив на замовлення О.М. Лазаревського копії портретів В.К. Дуніна-Борковського, І.І. Новицького, Л.А. та П.Л. Полуботків, І.Ф. Чарниша, П.І. Тетері, С.(?). Томари, А.С. Полуботок. Більшість цих копій, на жаль, загинула під час пожежі будинку в Підгірцях. Нами простежена доля оригінального портрета Анастасії Степанівни Полуботок з любецької садиби Милорадовичів, так званого портрета «бабусі А.С. Полуботок» (іл. 3), який О.М. Лазаревський включив до опису Любецького архіву разом з портретами Г.П. та А.П. Милорадовичів. Вчений відмітив високу освіченість та шляхетність жінки, що вдало представлено художником на полотні⁵². Портрет певний період знаходився в колекції О.М. Лазаревського (певно до його смерті), а потім був переданий до Музею старожитностей та мистецтв і нині зберігається в Національному музеї історії України⁵³. Про те, що справа йде про той самий портрет, свідчать написи на його зворотному боці, ідентичні тим, які описав О.М. Лазаревський: «1801 г., іюня 30 дня. Зри ся здесь Анастасію Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православленную; шістдесят девять лет веку истекает, шестерых внуков и двенадцать правнуков питает...»⁵⁴. У своїй родословній книзі Г.О. Милорадович вмістив репродукцію цього портрета з деякими неточностями та змінами⁵⁵. Даний художній твір виконано в найкращих традиціях портретного живопису Лівобережної України кінця XVIII — початок XIX ст.⁵⁶

Серед оригіналів портретів, які вдалося знайти О.М. Лазаревському на території Лівобережної України, слід назвати зображення І.А. Гамалії, А.М. Тризни, П.П. Забіли, парні портрети подружжя І.П. та Г.В. Забіл, які стали окрасою НХМУ⁵⁷.

Можна тепер з повним правом твердити, що пошуки картин велися не спонтанно, а за заздалегідь визначеним планом. Якщо траплялося натрапити на цікаві, не введені до наукового обігу портрети, О.М. Лазаревський усіма силами намагався врятувати їх від забуття. Досліджуючи Стародубський край у 1880-х рр., О.М. Лазаревський розшукав три парадних портрети Шираїв в Спиридоновій Буді на Новоизбківщині — стародубського войта С.Я. Ширая, його дружини та сина⁵⁸.

Безперечним є те, що вченому не завжди вдавалося придбати раритетний твір у власників або замовити відповідну якісну копію, тому альтернативою тут ставала фотографія. Вона хоча і не могла відтворити повною мірою усі тонкощі кольорової гами портретного зображення і просто розфарбовувалася майстром, однак вона виконувала все ж основну функцію зображального джерела. Це засвідчили фотографії з портретів О.М. Маркевича, Сулим, Войцеховичів, Скоруп, Л.Н. Свічки, М.О. Миклашевського, С.Г. Туптала. Усі ці фоторепродукції прикрашали кабінет О.М. Лазаревського, коли він ще мешкав у с. Підлипному⁵⁹.

Досвід колекціонера старовинних портретів дуже згодився О.М. Лазаревському у підготовці його біографічних та генеалогічних студій⁶⁰. Дані генеалогії дозволяли судити про зміни в соціальній стратифікації суспільства, а історичні портрети, що писалися для родинних збірок, стали підтвердженням генеалогічних матеріалів та чудовим джерелом для цієї історичної дисципліни.

Особливо тісні, дружні стосунки пов'язували О.М. Лазаревського з відомим колекціонером та меценатом В.В. Тарновським. Як сказано вище, Василь Васильович підтримував фінансово видання «Киевской старины». В той саме час О.М. Лазаревський допомагав В.В. Тарновському у поповненні творами мистецтва та іншими старовинними речами його родової збірки, брав активну участь у створенні «Каталога українських древностей» і влаштуванні Музею ім. В.В. Тарновського⁶¹.

О.М. Лазаревський нерідко допомагав у підборі іконографічного матеріалу іншим дослідникам старовини. Так, В.О. Бецу для студії «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1883) вчений запропонував зображення Б.-З. Хмельницького та П.Д. Дорошенка з власної колекції та всіляко сприяв виданню праці, за що автор висловлював О.М. Лазаревському щире вдячність⁶².

Олександра Матвійовича можна по праву вважати фундатором «лівобережної школи» в українській історіографії другої половини ХІХ — початку

XX ст., до якої належали також О.Я. Єфименко, М.П. Василенко, В.О. Барвінський, В.Л. Модзалевський та ін.⁶³ О.М. Лазаревський мав значний вплив на послідовників, зокрема на В.Л. Модзалевського, котрий також неодноразово звертався до іконографічного матеріалу, цікавився походженням портретів, які «кочували по різних місцях, змінюючи хазяїв». Готуючи «Малороссийский родословник»⁶⁴, В.Л. Модзалевський ретельно дослідив існуючі портрети історичних діячів, які можна було б докласти до біографій. Серед них значну частку складала зображення з колекції О.М. Лазаревського. Вони ж планувалися також В.Л. Модзалевским для публікації у книзі «Старовинний український портрет»⁶⁵, яка, на жаль, не побачила світ.

Вчені кінця XIX — початку XX ст., які почали активно вивчати іконографію та використовувати її при написанні історичних творів, завжди з великою повагою ставилися до подвижницької роботи О.М. Лазаревського. Такі його відомі сучасники, як М.І. Костомаров, М.С. Грушевський, В.Л. Модзалевський, Г.О. Милорадович, А.В. Стороженко та В.Б. Антонович цілеспрямовано збирали та вивчали портрети, залучали їх інформацію до наукового обігу. Досліджуючи архівні матеріали, спогади, літописи тощо, вони зверталися до іконографії постійно, оскільки вона давала чимало рідкісних відомостей, для інших спецдисциплін, розширюючи їх джерельну базу. Так, зображення гербів містили численні донаторські, епітафіальні, камерні та парадні світські портрети XVII–XVIII ст. Герб допомагав у ідентифікації особи портретованого, визначенні його соціальної приналежності, походження тощо. Науковці звертали увагу на попереднє місце зберігання портрета, його оригінальність, портретну схожість різних представників роду, їхні родинні зв'язки. Але на той час вчені все ж мало акцентували увагу на тому, що перед ними — копія чи оригінал, однак їм була не байдужа достовірність портретного зображення.

Праці О.М. Лазаревського є своєрідним довідником для сучасних істориків, літературо- та мовознавців з біографістики та генеалогії козацької старшини. Вчений був «суворим документалістом», який завжди ретельно перевіряв документи, підтверджуючи їх достовірність⁶⁶.

О.М. Лазаревський, як патріот, визначний джерелознавець, генеалог, зробив величезний внесок у розвиток вітчизняної науки, а праці його і на сьогодні відіграють значну роль при дослідженні питань українських родоводів. Він був одним з перших, хто так широко та плідно використовував іконографічний матеріал у своїх дослідженнях з історії України. Олександр Матвійович комплексно використовував для своїх досліджень джерела різного виду. Саме це допомагало йому адекватно підходити до предмету та об'єкту дослідження. Він ретельно вивчав події та факти перед тим, як використовувати їх у науковому обігу, а іконографія XVII–XVIII ст. зба-

гачувала джерельну базу його генеалогічних та соціально-економічних студій.

¹ *Бутич І.Л.* До питання про археографічну діяльність О. Лазаревського // М. Пляв'юк: Україна — життя моє. — К., 2002. — Т. 3. — С. 901.

² *Кривошия В.В.* Генеалогія Українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 41.

³ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті О.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — № 4. — С. 6.

⁴ *Ринсевич В.П.* Колекція О.М. Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII ст.: дис...канд. іст. наук: 07.00.06. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2000. — 331 арк.: табл.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 68466. — Арк. 1.

⁶ *Кучинський М.В.* Журнал «Киевская старина» та О.М. Лазаревський // О.М. Лазаревський (1834–1902 рр.). Зб. доповідей та матеріалів наук.-практичн. конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвячені 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. — К., 2003. — Вип. 1. — С. 42–43.

⁷ *Палієнко М.Г.* Проблеми іконографії на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 207–211.

⁸ *Василенко М.П.* Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. — № 4. — К., 1927. — С. 61.

⁹ *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський (до 170-річчя від дня народження // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 24.

¹⁰ *Лазаревський А.М.* Псевдо-Железняк // Киевская старина (далі — КС). — 1889. — № 1. — С. 221–222.

¹¹ *Палієнко М.Г.* Вказ. пр. — С. 208–209.

¹² *Лазаревський А.М.* Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — № 5. — С. 337–339.

¹³ Там само. — С. 338.

¹⁴ Там само. — № 10. — С. 173–175.

¹⁵ *Антонович В.Б.* Сулимовский архив — фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. Киев, 1884. Изд. А.М. Лазаревский // КС. — 1884. — № 10. — С. 332–336.

¹⁶ Там само. — С. 336.

¹⁷ Національний художній музей України (ділі — НХМУ). — Інв. № Ж–174, 175, 720, 754, 787, 796, 1141.

¹⁸ Український портрет XVI–XVIII ст.: каталог-альбом / Авт.-упор. Г.О. Белікова. — К., 2006. — С. 221.

¹⁹ *Стороженко А.В.* Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — № 9. — С. 577–579.

²⁰ *Палиєнко М.Г.* Вказ. пр. — С. 211.

²¹ Сулимовский фамильный архив / Упор. А.М. Лзаревский // КС. — 1882. — № 11 — С. 292.

²² К портрету кн. Константина Острожского // КС. — 1883. — № 11. — С. 523–528; К портрету кн. Софии Острожской // КС. — 1883. — № 12. — С. 714–716.

²³ *Лазаревский А.М.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // КС. — 1894. — № 3. — С. 530–536.

²⁴ Там само. — С. 536.

²⁵ *Его же.* Заметки о портретах Мазепы // КС. — 1899. — Т. 64. — № 3. — С. 454–462.

²⁶ Там само. — С. 462.

²⁷ *Василенко М.П.* Вказ. пр. — С. 62.

²⁸ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малороссийской старины. А.И. Мартос // КС. — 1895. — № 2. — С. 179.

²⁹ *Бутич І.Л.* Олександр Лазаревський // О.М.Лазаревський (1834–1902). Матеріали до бібліографії. — К., 1994. — Вип. 37. — С. 14.

³⁰ *Василенко М.П.* Вказ. пр. — С. 63; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68460. — Арк. 1.

³¹ *Ернст Ф.Л.* Українське малярство. — К., 1929. — С. 5.

³² *Походяща О.Б.* Родинні портрети Лівобережної України з колекції Національного музею історії України // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ — початку ХХ століття: Матеріали міжнар. наук. конф. 6–7 вересня 2007 р. — Прилуки, 2008. — С. 102.

³³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 67884–67901.

³⁴ *Лазаревский А.М.* К истории Киевского музея // КС. — 1893. — № 1. — С. 170.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 17617. — Арк. 1–2.

³⁶ *Лазаревский А.М.* Старинные малороссийские портреты... — С. 339.

³⁷ *Сарбей В.Г.* Наснага на все життя. Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // Вітчизна. — 1989. — № 3. — С. 168.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 70254–70259, 70260; Ф. 208. — Спр. 37.

³⁹ Там само. — Ф. 1. — Спр. 70254–70259.

⁴⁰ Там само — Спр. 70260. — Арк. 80.

⁴¹ Там само. — Ф. 208. — Спр. 37. — Арк. 6

⁴² Там само. — Ф. 1. — Спр. 70260. — Арк. 163

⁴³ Там само. — Арк. 62, 70, 71.

⁴⁴ *Шугуров Н.В.* Неосуществившееся издание малороссийского альбома // КС. — 1893. — № 2. — С. 367–371.

⁴⁵ *Сарбей В.Г.* Вказ. пр. — С. 168.

⁴⁶ Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський. — К., 1958. — С. 28.

⁴⁷ Лазаревська К.О. О.М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. — № 4. — К., 1907. — С. 84–85

⁴⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68264–68268.

⁴⁹ Там само. — Спр. 68268. — Арк. 2.

⁵⁰ Гарцман Ш.М. Портрет Раїни Могилянки — княгині Вишневецької в збірці НМІУ // До 100-річчя Національного музею історії України: Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 53–55.

⁵¹ Частная переписка Г.А. Полетики (1750–1784) / Упор. А.М. Лазаревский // КС. — 1893. — № 3. — С. 493–527; Горленко В.П. Из истории южно-русского общества начала XIX века // КС. — 1893. — № 1. — С. 41–76.

⁵² Лазаревский А.М. Любецкий архив гр. Милорадовича. — К., 1898. — Вып. 1. — С. 2–3.

⁵³ Національний музей історії України. — Кн. 1. — Інв. № М–74.

⁵⁴ Лазаревский А.М. Любецкий архив... — С. 2.

⁵⁵ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — С. 313.

⁵⁶ Суховарова-Жорнова О.Б. Портрет Анастасії Полуботок із Національного музею історії України // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: Наук. зб. за матеріалами наук.-практ. конф. до 135-річчя від дня народження М. Біляшівського та 125 річчя від дня народження Д.М. Щербаківського. — К., 2004. — Вып. XLV. — С. 176–189.

⁵⁷ НХМУ. — Інв. № Ж–176, 177, 455, 181.

⁵⁸ Денисенко А. Істориками, як і поетами народжуються // Пам'ять століть. — 2004. — № 5. — С. 93.

⁵⁹ Лазаревська К.О. Вказ. пр. — С. 96.

⁶⁰ Грушевський М.С. Вказ. пр. — С. 7.

⁶¹ Памяти В.В. Тарновского, А.М. Лазаревского и Н.В. Шугурова // КС. — 1902. — № 6. — С. 282–284.

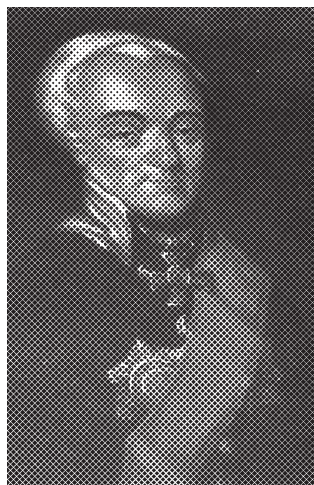
⁶² Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1883. — С. V–VI.

⁶³ Коваленко О.Б. О. Лазаревський та «Лівобережна школа» в українській історіографії другої половини XIX — початку ХХ ст. // О.М. Лазаревський. 1834–1902. Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. — К., 2003. — Вып. 1. — С. 33.

⁶⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1; 1910. — Т. 2; 1912. — Т. 3; 1914. — Т. 4.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 12. — Спр. 36. — Арк. 73.

⁶⁶ Марченко М.І., Полухін Л.К. Вказ. пр. — С. 27.

Іл. 1. Невідомий художник.
Портрет Яким
Семеновича Сулими.
Після 1799 р.
П., о. 66x52. НХМУ.
Інв. № Ж-720.
З родинної збірки Сулим.

Іл. 2. Невідомий художник.
Портрет
Марії Павлівни Сулими.
Після 1790 р.
П., о. 65,5x51. НХМУ.
Інв. № Ж-1141.
З родинної збірки Сулим.

Іл. 3. Худ. А.С. Полуботок.
[Автопортрет?]. Портрет
Анастасії Степанівни Полуботок.
1802 р. П., о. 50x48. НМІУ.
Інв № М-74.
З родинної збірки
Милорадовичів.

Іл. 4. Невідомий художник.
Портрет Павла Леонтієвича Полуботка.
XVIII ст. П., о. 122,5x93,5.
Інв. № НХМУ Ж-796. З кінця XVIII ст.
потрапив до Сулимівської родинної збірки.

Іл. 5. Худ. А.М. Мокрицький.
Гравер П. Борель.
Портрет Євгена Гребінки.
ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 70260. — Арк. 70.

ЗАБУТА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ РОДУ КОРНЯКТІВ

Історія грецького роду Корняктів належить до найцікавіших сторінок минулого Львова. Історіографія з цього питання доволі значна, а постать засновника сім'ї — купця, мецената та громадського діяча, значного представника православної громади Львова Константина Корнякта — є фігурантом як низки ґрунтовних праць, так і ще більший кількості популярних оповідей чи, навіть, міфів¹. Але попри це, окремі аспекти історії роду й надалі продовжують залишатися невідомими широкому загалу дослідників.

Константин Корнякт прибув до Львова для отримання спадку після свого старшого брата Михайла, котрий помер у 1563 р.² Константин доволі швидко зміцнив своє соціальне становище. Заробивши значні статки на спекуляціях землею у Волощині³, у Львові він подвоїв свій капітал торгівлею вином. Збагаченню сприяла і посада митника всіх руських земель, яку він обіймав, починаючи з 1571 р.

Як повідомляє В. Лозінський, в 1575 р. він одружився з Анною Дзедушицькою († 1616 р.), представницею одного з найславетніших родів Речі Посполитої⁴. Цей нерівний, на перший погляд, шлюб насправді був вигідний обом сторонам. Ще в 1571 р. король Сигізмунд II Август надав К. Корняктові шляхетську гідність та герб⁵, долучивши його таким чином до польської шляхти⁶. Це відкривало греку доступ в середовище польського істеблішменту, а одруження з панянкою з благородного, хоча фінансово й підупалого роду значно посилювала його позиції. Проте під час скріплення шлюбної угоди К. Корнякт був змушений піти на поступки, обіцявши нареченій відмовитися від занять торгівлею⁷. Шлюб цей в певному сенсі можна вважати з одного боку доволі характерним для польсько-українського прикордоння, оскільки в ньому було збережено конфесійний паритет. З іншого — в ньому існувала цікава інтрига, бо Константин до кінця життя залишиться ревно відданим православ'ю, а його дружина — римо-като-

лицькій церкві. Зрештою про певну життєву «універсальність» Константина Корнякта свідчить факт, що він фігурує серед фундаторів представництва ордену Єзуїтів у Львові⁸.

Проте предметом нашої студії є нащадки цього відомого діяча. Вивчаючи історію родини, більшість дослідників часто подавали суперечливі факти, які опираються переважно на доволі сумнівні джерела. Відомо, що у шлюбі Константин Корнякт мав трьох дочок, а також трьох синів — Михайла, Константина та Олександра. Батьки виявляли значну прагматичність у вихованні дітей. Попри те, що портрет самого Константина Корнякта та його сина Олександра висіли в Руській церкві як чільних меценатів храму⁹, усі діти грека були виховані у римо-католицькій традиції. Це поміж іншим надало їм доступ до суспільних преференцій, зокрема можливість навчання у кращих університетах Західної Європи. А. Бонецький зазначає, що 1593 р. імена братів Корняктів зустрічаються серед студентів університету в Падуї. Цей навчальний заклад довгий час користувався особливою популярністю серед молодих львів'ян із заможних родин. У старовинних міських документах доволі часто згадуються прізвища тих, хто здобував там освіту. Популярними також були і познавальні подорожі шляхетської молоді країнами Західної Європи. Ці мандрівки склали важливу частину освітньої програми. З впевненістю можна стверджувати, що їх відбули усі сини Константина Корнякта. Проте в літературі певний час існувало доволі багато розбіжностей та неточностей щодо долі одного з них — Михайла.

Вперше відомості про синів Константина впровадив до наукового обігу польський генеалог А. Бонецький¹⁰. У подальшому майже всі дослідники Львова, торкаючись історії родини Корняктів, так чи інакше посилалися на його висновки. З праці А. Бонецького дізнаємось, що після завершення навчання в Італії Константин-молодший та Олександр Корнякти щасливо повернулись до дому. Про Михайла автор побіжно згадує як про такого, що помер у молодому віці. Де? За яких обставин? І чому про цей факт майже нічого не повідомляють родинні документи?

Наполегливі пошуки в бібліотеках та архівах кількох країн дозволили нам встановити, що Михайло Корнякт народився у Львові в 1575 р. Імовірно, він був названий на честь померлого раніше дядька. Після досягнення повноліття синами, батьки вирішили відправити їх у навчальну подорож до Італії. На жаль, саме ця мандрівка стала для Михайла фатальною та призвела до смерті.

В одному з найстаріших храмів Риму — костелі Санта Марія Аракоелі (S. Maria in Aracoeli) — знайдено епітафійний напис, який вказує, що в 1594 р. під час перебування у «вічному місті» Михайло Корнякт помер.

Текст на таблиці повідомляє, що її було встановлено вже після його смерті братами Константином та Олександром. Тут же міститься характеристика Михайла як талановитого та поштивого юнака. З напису не можна зробити висновок про причини смерті Михайла, однак припускаємо, що це могла бути якась хвороба чи нещасливий випадок. Ця інформація вносить корективи в до сього часу відоме генеалогічне дерево Корняктів. Якщо виходити із того, що Михайло народився в другій половині 1575 р., тобто незабаром після весілля Константина Корнякта та Анни Дзедушицької, то Михайло є найстаршим сином відомого грека, а не наймолодшим, як вважалось досі.

Вельми промовистим є й місце його поховання. Костел Санта Марія Аракоелі належить до числа найвідоміших у Римі. Заснування храму відносять до XIII ст. і він належить до так званих титулярних. Тут зберігаються мощі св. Олени, надгробок папи Гонорія IV, містяться усипальниці впливових аристократичних родин Риму роботи видатних майстрів, в тому числі таких як Донателло та Мікеланджело. Інтер'єр храму оздоблює цикл фресок пензля Пінтуріччо. Очевидно, що таке місце поховання Михайла Корнякта може свідчити про фінансовий та соціальний статус родини Корняктів не лише у Львові, але й в межах Західної Європи.

ДОДАТОК

DOM Michaeli Corniact Nobili polono magnae spei adolescenti generis amplivdine animi eximio candore et morvm elegantia praecellenti qvi parentvm monitv ad perdiscendas bonas artes lvstrandaqve florentissima regna peregre profectvs Romae qve immatvra morte interceptvs in caelestem pro terrena rediit patriam Constantinvs et Alexander Corniacti frathres germani nimivm maerentes posvere vixit annos XIX obiit anno dni M D XCIV die XVIII martii.

Deo Optimo Maximo

Михайлові Корнякту шляхтичеві польському, що з великого сподівання юності знатного роду душею виняткової краси і звичаями незіпсованими вирізнявся, що за настановою батьків докладним вивченням добра мистецтв і подорожуванням найквітучішими королівствами на чужині досягнув успіху і в Римі був передчасною смертю захоплений і, як смертний, на небесну повернувся Батьківщину, Константин і Олександр Корнякти рідні брати безмірно опечалені встановили. Прожив 19 років, відійшов року Божого 1594 дня 18 березня.

¹ Грецьку історіографію щодо постаті Корнякта див.: *Bakalopoulou A.E.* Istoria tou Neou Ellinismou. — Fessaloniki, 1976. — Т. В. — С. 478; *Свешнікова І.О.* Будинок Корнякта. Фотонарис. — Львів, 1972.

² *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии с западноукраинскими землями во второй половине XVI вв. // Известия АН МССР. Серия общественных наук. — 1962. — № 11. — С. 203.

³ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (AGZ). — Lwów, 1884. — Т. X. — Nr. 1459. — S. 97.

⁴ *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1907. — Т. XI. — Cz. 1. — S. 158.

⁵ К. Корнякт отримав герба «Крусупа», який є різновидом гербу «Krzyz». На думку польського дослідника А. Папроцького, його іконографія виводилася з традиції гербів, що мали середньовічне походження. Наприкінці XVI ст., зазнавши змін, цей герб мав подібності з гербами родів Ісіорів та Скоробогацьких. Найімовірнішим є герб, в якому на червоному тлі у верхній частині зображено золотий рівносторонній хрест, а на долі срібну шестикутну зірку. На портретах Олександра та Константина-молодшого Корняктів (30-ті рр. XVII ст.) в гербі залишився лише хрест. Див. про це: *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego... — Kraków, 1858. — S. 605; *Mieroszowski S.* Kilka słów o heraldyce polskiej. — Kraków, 1887. — Tab. 7. — Nr. 5; *Niesiecki K.* Herbarz Polski... — Lipsk, 1839. — Т. 1. — S. 424.

⁶ AGZ. — Lwów, 1884. — Т. X. — Nr. 1752. — S. 117.

⁷ Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1992–1993. — Т. XI. — S. 83. Дослідник Львова В. Лозінський у монографії про львівське міщанство опублікував фрагмент цієї шлюбної угоди. Оригінал документа на той час перебував у його приватній власності та у міських актах не зберігся. Див.: *Łoziński W.* Patrusyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. — Lwów, 1902. — S. 317.

⁸ Енциклопедія Львова. — Львів, 2008. — Т. 2. — С. 274.

⁹ *Кос Г., Федина Р.* Вулиця Руська у Львові. — Львів, 1996. — С. 53.

¹⁰ *Boniecki A.* Op. cit. — S. 158.

**ПОТІЇВСЬКО-ГОРБУЛІВСЬКА ПІДЛІНІЯ РАДОМИШЛЬСЬКОЇ
ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ЛІНІЇ РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)**

Радомишльська генеалогічна лінія Незабитовських¹ придомку Троян є молодшим відгалуженням волинської гілки² того ж придомку дрібношляхетського клану³ Незабитовських герба Любич. Джерелами для реконструкції генеалогії цієї лінії стали документи з державних архівів Житомира, Києва, Санкт-Петербурга та Варшави, а також з приватних збірок представників роду та їхніх родичів⁴.

Перший з радомишльських Незабитовських — Томаш (середина ХVІІІ ст.) — син черського підстарости Якуба Трояна Незабитовського з Мазовецького воєводства, діди́ча частини села Детинець у Житомирському повіті Київського воєводства⁵ та частини села Свиняхи, що у Сандомірському воєводстві⁶.

В генеалогічній лінії можна виділити три зовсім різні за соціальним становищем підлінії: потіївська або горбулівська (кінець ХVІІІ — перша половина ХХ ст.), кутаїська (друга половина ХІХ — ХХ ст.) і житомирська (друга половина ХІХ — ХХ ст.).

Потіївська або горбулівська підлінія (ІІ–VІ генерації), що іде від економа маєтку уніатських митрополитів у с. Потіївка Якуба, сина Томаша Трояна Незабитовського, дала цілу низку науковців, викладачів і службовців у другій половині ХІХ — першій половині ХХ ст. Ця підлінія, здається, загасла у середині ХХ ст. Її представники були офіційно православними ще у першій третині ХІХ ст. Згодом вони породичалися з чиновницькими сім'ями німецького та російського походження. Їхня ментальність, судячи за невеликим, нині доступним, масивом джерел, більш схожа на ментальність загальноімперської російської інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст., тобто виражена в російсько-центричних мотиваціях духовності і культури.

**Фрагмент генеалогічного розпису
1 генерація**

1. Якуб (Яків).

Син Томаша. Жив у другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Очевидно, це він — «Якуб Незабитовский в Житомире», внесений у

«Алфавитный список присяги, учиненной 1793 года», присяги на вірність імператриці Катерині II у 1793 р. з тільки-но захоплених територій Правобережної України російськими військами після другого поділу Речі Посполитої⁷. У ревізії про чиншову шляхту Радомишльського повіту, а саме — складеній 20 вересня 1795 р. про «города Радомысля владения митрополита Киевского Феодосия Каземировича Ростоцкого», в розділі «Служат при господском дворе» читаємо: «Якуб Томаша Незабитовскі 40, жона его Розалія Стефанова 26» років⁸.

У 1795–1796 рр. брав участь в ревізії оподаткованого населення частини сіл радомишльських маєтків уніатського митрополита Теодозія Ростоцького. Він це здійснює як представник митрополичої служби, точніше як вповноважений митрополита. Так його підпис стоїть під ревізькою сказкою від 7 серпня 1795 р. сіл Рудня Буковська, Слобода Буків, Стара Буда, Буда Потіївська та ін.⁹ У 1798 р. величезна родина зубожілих шляхтичів Осецьких з с. Потіївка подала скаргу до повітового суду на «економа потіївського ключа» Незабитовського, який під час ревізького перепису 7 серпня 1795 р. до списку підданих митрополичого маєтку (записані у оподатковане населення) вніс представників роду Осецьких, споконвічних шляхтичів, окрім того було забрано у них 30 голів волів і корів, а Івана Осецького віддано в рекрути¹⁰. 6 червня 1800 р. називається «urodzonum» в актах Радомишльського земського суду в справі з шляхтичем Якубом Ждановичем, який подав позив «o zapłacenie Rubli Karbowanych Dwadziescia Pienc z Prowizya, rowgucenie Poszlin, y o innie Pretensye». Було винесено вирок, щоб Незабитовський тих 25 крб. повернув до 20 вересня того ж року, але здається тим не закінчилось і питання вирішувалось про цю суму з частини села Горбулів ще 23 лютого 1801 р.¹¹ 9 червня 1801 р. родина Осецьких подала позов за «przyszpieszenie smierci» Петрові Кіселенкові Осецькому під час заворушення мешканців Потіївки у березні 1794 р., начебто з вини Незабитовського, коли він як представник митрополичої адміністрації «порядок там наводив»¹².

1811 р. Київське губерніальне правління розглядувало справу про купівлю у 1809 р. з торгів казенної кавалерійської конюшні у Горбулеві шляхтичем Яковом Незабитовським за 523 рублів, які він ще у 1810 р. не заплатив Радомишльському повітовому казначейству. З'ясувалось, що гроші з відсотками заплатив замість, ніби економічно неспроможного, Незабитовського, але вже від себе, шляхтич Пеньковський, який тимчасово виконував обов'язки повітового маршалка дворянства, коли дійсний маршалок перебував у Санкт-Петербурзі¹³.

З ревізької сказки «селения Горбулева» Радомишльського повіту від 30 березня 1816 р. видно, що дружині Незабитовського Розалії 36 років, а окремо записаному синові Андрію Незабитовському — 16. Очевидно, коли

вже Якова не було в живих, вони продовжували проживати в Горбулеві, рахуючись серед шляхти¹⁴.

Діти: син Андрій (1790-і — 1830-і).

2 генерація

2/1. Андрій.

Син Якуба і Розалії. В свідоцтві, виданому повітовим маршалком Глембоцьким 8 лютого 1822 р. «дворянину Андрею Яковлеву Незабитовському», зазначено, що «в том, что он по ведомостям 1816 года в числе той шляхты, которая в оныя внесена по представленным несомнительным доказательством о записке по ревизии 1795 года записанным состоит в селении Горбулеве»¹⁵. За ревізією у 1816 р. «Андрей, Якова сын Незабитовский, 16 лет» дійсно приписаний з матір'ю Розалією, «Якуба жена», у селі Горбулеві Радомишльського повіту серед чиншової шляхти¹⁶. У формулярному списку, складеному на 15 квітня 1822 р., зазначено, що йому 25 років, він — «из польской шляхты», маєтностей не має, «принят к письменным делам Радомысльского городского магистрата 1817 года февраля 20 дня», не одружений¹⁷. У клопотанні від 13 квітня 1822 р. на посаду канцеляриста того ж магістрату він писав: «я изобучен старательством родителей моих на российском и польском диалектах грамоты читать и писать». В рапорті магістрату до начальства писалось: «что тот Незабытовский принят для перевода с польского на российский диалект письменных дел и документов с начала 1817 года и занимаясь чрез шесть лет таковое порученностию под наблюдением секретаря познал канцелярский порядок, поручаемые дела исполняет прилежно, с охотой и понятием, ведет себя честно и добросовестно; и потому, прилагая означенное прошение со свидетельством и формулярным списком, просить о определении его в число канцелярских служителей, так как в оном и имеется порожних две вакансии»¹⁸. З пізніших документів видно, що на державній службі вважався з 20 лютого 1817 р. і помер канцеляристом магістрату¹⁹.

Очевидно, що це він згадується серед прихожан Коростишівської римокатолицької парафії: у 1825 р. — 26 років, мешканець Миргорода, передмістя Радомишля, проживаючий у родині Шліхерта (Szlichert); у 1827 р. — 28 років, з дружиною Терезою, 21 року, мешканці Рудні, передмістя Радомишля; у 1828 р. — 28 років, мешканець Радомишля²⁰.

В метричному записі про хрещення сина Василя від 1 січня 1826 р. про нього записано: мешканець «деревни Царовки», в Радомишльському магістраті «приказнослужитель»²¹.

На одному з документів Радомишльського магістрату від 26 червня 1828 р. польською мовою зафіксовано підпис «Andrzej Niezabitowski»²².

В іншому магістратському документі від 10 січня 1832 р. — «Регистр документам на вызиченние разными лицами у дворянина Незабитовского ссужены его деньгах» — зафіксовано ім'я вдови Андрія: «Параскевия с Гриневичей Незабитовска»²³. З «Регистра» випливає, що Андрій Незабитовський помер між 23 вересня 1831 р. і 10 січня 1832 р.

Дружина — Параска Іванівна Гриневич. У сповідному розписі парафії Соборної Троїцької церкви повітового міста Радомишля за 1831 р. у розділі «Приказные и их домашние» вона записана як «канцеляриста Андрея Незабитовского жена Параскева Иванова», 27 років, з синами: Василем — 6 і Степаном — 2 років²⁴.

Вдова Незабитовського народила 16 листопада 1833 р. сина Матвія²⁵, а потім вийшла заміж вдруге за мешканця Радомишля римо-католика дворянина Ігнатія Антоновича Цедровського, котрий народився 20 липня 1809 р. і був хрещений в костелі містечка Коростишева²⁶.

З метричного запису про народження 14 вересня 1835 р. у Радомишлі їхнього спільного сина — Івана Ігнатовича Цедровського (тут шляхетське прізвище його батька записано перекрученим — Сюдоровський) видно, що хрещення Івана Цедровського відбувалося разом з рідним братом Матвієм 22 вересня 1835 р. у «города Радомисля Соборной Троицкой церкви»²⁷. Вінчання вдови Параски з Гриневичів Незабитовської з Ігнатієм Антоновичем Цедровським відбулося 22 лютого 1834 р. у тій же церкві. Обом було по 30 років. Про нареченого записано, що він «служащий в радомиском уездном суде при письменных делах дворянин Игнатий Антонов Седровский, холост»²⁸.

У сповідному розписі парафіян Соборної Троїцької церкви повітового міста Радомишля за 1840 р. у розділі «Разночинцы и их домашние» записана «Игнатия Цидровского жена Параскева Иванова», 35 років²⁹. На початку 1850-х рр. Параска з Ігнатієм Цедровським проживали в містечку Брусиліві, де він був дрібним чиновником. Сповідний розпис Вознесенської церкви показує на 1854 р. у Брусиліві єдину родину в розділі «Статские и их домашние»: «Письмоводителя жена 1-го стана Параскевия Цедровская — 41, дети ея: Екатерина — 13, Евдокия — 10, Александра — 6, сестра ея: Серафима — 29, мать ея: Татияна Иванова — 72»³⁰. У 1854 р. колезький регістратор Цедровський згадується в Брусиліві³¹ вже вдівцем з трьома дочками³², а у 1862 р. — як «писмоводитель 1-го стана Радмысльского уезда»³³. Ігнатій Цедровський помер у Києві 23 березня 1869 р. і залишив дітей: Івана, Катерину, Євдокію і Олександрю³⁴.

Діти: сини Василь (1826–1883), Степан (1829–1902).

3 генерація

3/2. Василь.

Син Андрія і Параски Іванівни Гриневич. Народився і охрещений 1 січня 1826 р. у Покровській церкві села Кочерова Радомишльського повіту, хрещеним батьком був «радомисльський житель Дионисий Новицкий», таїнство хрещення здійснив священник Федір Битачевський³⁵. У сповідному розписі 1831 р. парафії соборної церкви повітового міста Радомишля у розділі «Приказные и их домашние» Василь записаний разом з матір'ю Параскою Іванівною і молодшим братом Степаном, якому було 6 років³⁶. Після смерті батька, у 1833 р. був прийнятий казеннокоштным учнем до 2-ї Київської гімназії, по закінченні якої в 1842 р. зарахований на перший курс юридичного факультету Київського імператорського університету св. Володимира на казенний кошт. По закінченні університету 1846 р. вступив на службу «столоначальником» Київської палати цивільного суду. 20 жовтня 1848 р. — колезький секретар³⁷. У квітні 1849 р. переходить на службу вчителем «законоведения» до 2-ї Київської гімназії³⁸. З початку 1850 р. активно співробітничав з Київською археографічною комісією. 1851 р. склав іспит на «магистра государственного права», про що отримав диплом 15 березня 1852 р.³⁹ У липні 1852 р. призначений професором на одну із кафедр Ніжинського ліцею князя Безбородька, а влітку 1853 р. переведений в Київський університет ад'юнктом на кафедру «Общепародного правоведения»⁴⁰. В січні 1858 р. стає виконуючим обов'язки екстраординарного професора («с жалованием по 860 р. плюс квартирные 120 р. = 980 р.»)⁴¹. Влітку того ж року від'їздить у закордонне наукове відрядження, під час якого відвідує університети Німеччини, Франції, Бельгії та Англії. Повернувшись у грудні 1859 р., працює над рядом статей, а головне — над докторською дисертацією: «Учение публицистов о международном владении». Дякуючи цій роботі фактично стає засновником сучасного міжнародного права. Після захисту дисертації у січні 1863 р. обраний деканом юридичного факультету, а у жовтні 1865 р. — проректором. У 1865–1866 рр. — декан юридичного факультету і професор «общепародного права», статський радник⁴². Виховав цілу плеяду талановитих юристів. Його учнями можна вважати О.О. Ейхельмана, Р.І. Базінера, О.Ф. Кістяківського та ін. У 1870 р. знов обраний деканом юридичного факультету.

1873 р. йому присвоєно звання дійсного статського радника. За станом здоров'я у 1879 р. залишає обов'язки декана, але продовжує викладацьку роботу. Нагороджений орденами: св. Станіслава 1-го ст., св. Володимира 3-го ст., св. Анни 2-го ст.

Помер раптово 14 червня 1883 р., похований на Байковому кладовищі у Києві.

Дружина — Анна Олександрівна (9.01.1843–31.11.1891, Київ), дочка помічника інспектора казеннокоштных студентів Університету св. Володимира Олександра Ілліча Герасимова та Анни Валентинівни Еберлейн, дочки інспектора лікарської управи м. Києва⁴³. Валентин Карлович Еберлейн, німець за походженням, 1807 р. поступив у Санкт-Петербурзі на російську службу «медиком», з 1810 р. у Києві, де до 1828 р. служив інспектором Київської лікарської управи, був статським радником та кавалером орденів, 1817 р. був визнаний у російському дворянстві та внесений до 3-ї частини Родовідної книги Київської губернії. Його дружиною була Анна Григорівна Соловійова. Подружжя мало дочок Марію (1808 р. н.) і Анну та синів Петра (1814 р. н.), Миколу (1818 р. н.) і Івана (1819 р. н.). Анна Валентинівна Еберлейн народилася у Києві і була охрещена 19 січня 1814 р. у Свято-Преображенській на Берестові церкві⁴⁴.

За інформацією канцелярії генерал-губернаторства від 25 березня 1885 р. на хуторі Березівка Київського повіту з невідомої причини згорів будинок дружини дійсного статського радника Анни Незабитовської, збитки оцінено в 4 тис. руб.⁴⁵ Анна Олександрівна Незабитовська померла у Києві 31 серпня 1891 р., залишивши майно: нерухоме — «деревянный одноэтажный старый дом, служба и усадебной земли 600 кв. саженой», ділянка ця на вулиці Тарасівській, 4 дісталась «по крепости 12 марта 1849 г. и 10 марта 1872 г.»; рухоме — «мебель, посуда и другое на сумму 570 р. 80 коп.». За «домашнім» духовним заповітом, затвердженим Київським окружним судом 4 жовтня 1891 р., вона заповідала дочкам Анні і Вірі по 1/3 всього спадку та двом синам Ігорю і Олександрю 1/3 частину пополам. «Душеприкащиком и опекуном по сему завещанию» мав бути статський радник Іван Ігнатович Цедровський. Майно померлої було оцінено в 18 тис. руб., але нерухоме майно було у закладі в Київському міському товаристві взаємного кредитування на суму 9 тис. руб. Цей борг указом Сенату від 17 лютого 1892 р. було переведено на спадкоємців Незабитовської. Після відмови І. Цедровського від функцій опікуна таким над неповнолітнім Олександром Незабитовським став професор О.О. Ейхельман. Садибу на Тарасівській було продано за 23900 руб.⁴⁶

Діти: Анна (нар. 1861), Віра (нар. 1868), Ігор (1863–1917), Олександр (нар. 1876).

4/2. Степан.

Син Андрія і Параски Іванівни Гриневич. Народився у Радомишлі 1 січня 1829 р. і охрещений того ж дня у Троїцькій соборній церкві, «молитвовал и крестил и святым миром помазал священник и депутат Кодрат Завадский». Хрещеним батьком був «радомислского нижняго земскаго суда

повитчик коллегский регистратор Афанасий Вутинович»⁴⁷. У сповідному розписі соборної церкви м. Радомишля у розділі «Приказные и их домашние» дворічний Степан записаний разом з матір'ю Параскою Іванівною і старшим братом Василем⁴⁸. Список випускників 2-ї Київської гімназії за 1848–1849 навчальний рік містить таку інформацію: 20 років, православний, з Київської губернії, на безкоштовному утриманні, 5 років знаходився в гімназії, талантів особливих не має, у вільний час любить читати, користується в розмові російською мовою, слухняний, тихого і скритного характеру, самолюбивий, достатньо несміливий, без вільнодумства, вірний Росії, дуже доброї поведінки, був репетитором⁴⁹. Як і брат Василь закінчив 2-у Київську гімназію і у 1850 р. вступив до медичного факультету Київського університету, де навчався разом з майбутнім істориком Володимиром Антоновичем. По закінченні університету служив морським лікарем. Брав участь у Кримській війні як лікар Севастопольського військового шпиталю. З вересня 1854 р. серед оборонців Севастополя, лікував бійців на Костянтинівському бастіоні. За це нагороджений золотим годинником та орденом св. Станіслава 3-го ст. з мечами. Пізніше служив морським лікарем на різних базах Каспійського моря⁵⁰.

За порятунок персидських моряків нагороджений персидським шахом орденом Лева і Сонця. 1859 р. приписаний лікарем до військових кораблів у Баку, а в 1860 р. — флотський лікар в Астрабадському укріпленні⁵¹. У 1861–1862 рр. — головний лікар кораблів, що обмірювали береги Каспію. В червні 1863 р. відряджений до Харківського університету для вдосконалення. Навчання у Харкові спонукало до написання наукової статті, опублікованої 1865 р. у Москві. У листопаді 1864 р. повернувся до Астрахані на посаду головного лікаря портового екіпажу. За багаторічну працю у березні 1866 р. нагороджується орденом св. Станіслава 2-го ст. з мечами. 4 січня 1867 р. призначається до Каспійського флотського екіпажу старшим запасним судовим лікарем. У червні 1869 р. переведений на ту ж посаду до Астрабадської станції. У 1872 р. нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ст. з імператорською короною. 4 червня 1875 р. призначається начальником Ащурадиського морського лазарету. Через рік знову старший лікар загону кораблів в Астрабаді. В жовтні того ж року керував набором бранців до флоту в одному з повітів Астраханської губернії. 19 квітня 1877 р. одружився з вдовою друга, що загинув на флоті — Софією Михайлівною Борисовою, усиновивши двох її синів: Миколу (нар. 10.11.1865) і Віктора (нар. 25.08.1874)⁵². У 1883 р. Степан перебував в Україні і Болгарії. Відомо, що у наступні роки Степан пішов у відставку і проживав зі своєю сім'єю в Баку. Тут він приватно практикував до останніх днів свого життя. 1902 р. помер в Баку, де був похований на православному цвинтарі.

У серпні 1857 р. в Астрахані познайомився з Тарасом Шевченком. Поет подарував Степанові автограф віршу «Полякам (Ще як були ми козаками)». Йому ж належить власноручний запис у щоденнику Тараса Шевченка⁵³. 12 лютого 1861 р. Т. Шевченко подарував йому примірник «Кобзаря» з написом⁵⁴. Його спадкоємці зберегли цінну реліквію. 1935 р. «Кобзар» і кілька листів Степана були передані в Інститут української літератури, де зберігаються і нині⁵⁵.

5 генерація

5/3. Анна.

Дочка Василя і Анни Олександрівни Герасимової. Народилася 4 квітня 1861 р. у Києві, охрещена 18 травня 1861 р. в університетській церкві св. Володимира. Хрещеними батьками були поручик батальйону резервного саперного полку Ігор Олександрович Герасимов і дочка надвірного радника дівиця Єлизавета Павлівна Каменська, обряд виконали настоятель отець Назарій Фаворов, дякон Яків Романовський і дячок Стефан Карабінович⁵⁶. Побралася з штабс-ротмістром прикордонної стражі Іваном Михайловичем Романовим (нар. 25.09.1856), який мав сина Василя від попереднього шлюбу. 1906 р. І.М. Романов вийшов у відставку з чином підполковника. 16 березня 1915 р. зарахований до 52-го Сибірського стрілецького полку, помер від бойових ран після 27 червня 1915 р.

А.О. Романова 19 серпня 1895 р. вступила разом з братами і сестрою у права спільного володіння садибою по вул. Тарасівській, 4 у м. Києві, що залишилася після смерті матері⁵⁷. З вересня 1904 р. постійно проживала на хуторі Соснівка поблизу містечка Фастова Васильківського повіту⁵⁸, а 1915 р. разом з дочкою Оленою у Петрограді на Літейному проспекті, 108⁵⁹.

Діти: Сергій (нар. 1897), Михайло (нар. 1899), Володимир (нар. 1901) та Олена (нар. 1902)⁶⁰.

6/3. Ігор.

Син Василя і Анни Олександрівни Герасимової. Народився 19 березня 1863 р. у Києві⁶¹. У 1881 р. закінчив 1-у Київську гімназію⁶², а потім фізико-математичний факультет Київського імператорського університету св. Володимира зі ступенем дійсного студента⁶³ та правом захищатися на звання кандидата математичних наук. У державну службу вступив 15 липня 1887 р. вчителем до Феодосійської чоловічої гімназії. У вересні того ж року переведений до Златопільської чоловічої гімназії на посаду вчителя математики. З 1 лютого 1888 р. — вчитель Олександрівської гімназії у м. Ризи⁶⁴, а з 23 серпня — вчитель математики і фізики Прилуцької гімназії⁶⁵. 30 жовтня 1890 р. звільнився за власним бажанням⁶⁶.

Проживаючи у Києві у квартирі родича своєї дружини О.П. Гешвенда на Великій Житомирській, він 3 червня 1894 р. звертався до попечителя Київського учбового округу з клопотанням про працевлаштування вчителем математики в одному з середніх навчальних закладів. З цього документу зрозуміло, що він невдало склав іспити на магістра «чистої» математики. Виснажений фінансово, він звертався до міністра освіти з проханням призначити його на 1894–1895 навчальний рік вчителем в тільки що створене ташкентське реальне училище, а якщо це не можливо, то хоча б дозволити йому числитися по відомству Міністерства народної освіти для складання іспитів на магістра «чистої» математики⁶⁷.

12 червня 1894 р. він призначений податковим інспектором⁶⁸ 2-ої дільниці Ізмаїльського повіту⁶⁹ і згадується податковим інспектором Казенної палати Бессарабської губернії⁷⁰. З дозволу міністра фінансів з 16 червня 1896 р. переміщений на таку ж посаду у 1-й дільниці Ізмаїльського повіту⁷¹. У 1896–1897 рр. він — податковий інспектор Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії, колезький асесор⁷². У 1899–1902 рр. згадується як податковий інспектор 1-ї дільниці Нижнього Новгорода⁷³.

26 січня 1904 р. він разом з Кароліною Яківною Півовонською був хрещеним батьком Олексія, сина надвірного радника Якова Івановича Півовонського та його дружини Марії Федорівни. Таїнство відбулося у містечку Рокитному Васильківського повіту у церкві Різдва Богородиці⁷⁴.

У 1904–1907 рр. він — колезький секретар і податковий інспектор 5-ї дільниці м. Варшава⁷⁵. 1908 р. нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ст., статський радник, податковий інспектор Казенної палати у Варшаві⁷⁶. 1910 р. мешкав у Варшаві на вул. Кошикова, 43⁷⁷. 1910–1911 рр. — податковий інспектор Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії. 1911–1912 рр. — статський радник у відставці, мешкав разом з дружиною Катериною Федорівною у Царському Селі на вул. Мала, 16⁷⁸.

«Коллежский советник Игорь Васильевич Незабытовский, 53 лет» помер через туберкульоз легенів 3 листопада 1917 р., а 5 листопада похований на парафіяльному кладовищі с. Будаївка, поблизу залізничної станції Боярка⁷⁹.

Його дружина Катерина Федорівна Гешвенд згадується 7 березня 1923 р. як мешканка місцевості Китаєве у Києві⁸⁰.

Діти: Анна (нар. 9 січня 1890⁸¹), Ніна (нар. 9.01.1892, Київ) та Олександр (нар. 1898).

7/3. Віра.

Дочка Василя і Анни Олександрівни Герасимової. Народилася 5 червня 1868 р. у Києві⁸². 19 серпня 1895 р. вступила разом з братами і сестрою у

права спільного володіння садибою по вул. Тарасівській, 4 у Києві, що залишилася по смерті їх матері⁸³.

8/3. Олександр.

Син Василя і Анни Олександрівни Герасимової. Народився 6 березня 1876 р. у Києві⁸⁴. По смерті батька у 1883 р. як неповнолітній отримав пенсію батька і 1000 руб. з коштів, зібраних на сім'ю батька⁸⁵.

Закінчив Київський імператорський університет св. Володимира. 19 серпня 1895 р. разом з братом та сестрами вступив у права спільного володіння садибою по вул. Тарасівській, 4 у м. Києві, що залишилася після померлої матері, згадується дворянином, що проживає у Києві на вул. Паньківська, 5⁸⁶. 19 квітня 1904 р. проживав у Києві за адресою: Маложи-томирська, 4⁸⁷. 1905–1906 рр. він згадується хіміком на Ертільському цукровому заводі Бобровицького повіту Воронізької губернії⁸⁸. У червні 1906 р. поживав у Варшаві на вул. Каллінській, 18⁸⁹. У 1906–07 рр. він — хімік на Бобровицькому цукровому заводі Козелецького повіту Чернігівської губернії⁹⁰, а 1909–1910 рр. — хімік на Трубетчинському цукровому заводі у Лебединському повіті Тамбовської губернії⁹¹. Вінницький нотаріус О.В. Чагін засвідчив 3 червня 1909 р. підпис дворянина Олександра Васильовича Незабитовського, тимчасово проживаючого у 1-ї частині м. Вінниці у власному будинку. Процедура відбувалася у зв'язку з видачею поліцейським управлінням Вінницького повіту паспорту терміном на рік, починаючи з 19 серпня 1909 р., дружині Олександра — Ніні Незабитовській⁹². 1910–1911 рр. він згадується як хімік Григорівського цукрового заводу у Київському повіті Київської губернії⁹³. 1914–1915 рр. працював хіміком на рафінадному заводі Кеніга у Петрограді, на Виборзькій стороні⁹⁴. Згадується у 1916–1917 рр. як дворянин, кандидат математичних наук, що мешкає у Петрограді за адресою: Самсоніївська набережна, 5⁹⁵.

6 генерація

9/6. Анна.

Дочка Ігоря і Катерини Федорівни Гешвенд. Народилася 9 січня 1890 р.⁹⁶ У 1923 р. проживала у м. Києві з двома маленькими дітьми на утриманні у сестри Ніні⁹⁷.

10/6. Ніна.

Дочка Ігоря і Катерини Федорівни Гешвенд. Народилася 9 січня 1892 р. у Києві. По закінченні гімназії вступила на інженерно-будівельне відділення Вищих жіночих політехнічних курсів у Петрограді, які не закінчила через тяжку хворобу. Переїхавши до Москви у 1915 р., навчалася в Університеті

Шанявського, де слухала курс бібліотечної справи. Працювала секретарем у Головному комітеті «Союзу міст». З 25 жовтня 1917 р. працювала помічником у Публічній бібліотеці. 1918 р. отримала місце у Київській міській публічній бібліотеці, а у 1919 р. одночасно завідувала бібліотекою Губернського земельного відділу, згодом переведена у бібліотеку Губернського статистичного відділу. Через матеріальні складнощі виїхала у провінцію. 1923 р., намагаючись влаштуватися на роботу у Політехнічний інститут, повідомляла про володіння англійською, німецькою, українською і частково французькою мовами, проживала у м. Києві на вул. Круглоуніверситетській, 7а, кв. 29, не одружена. Підробляла приватними уроками англійської мови. З 14 березня 1923 р. по 13 вересня 1925 р. працює на посаді бібліотекаря, а згодом завідуючою бібліотекою Політехнічного інституту. Після звільнення 14 вересня 1925 р. переїхала до Москви, де працювала у редакторському відділі Центральної книжкової палати⁹⁸. У травні 1937 р. проживала у Ленінграді на Василівському острові за адресою: 16 лінія, 27, кв. 6⁹⁹.

11/6. Олександр.

Син Ігоря і Катерини Федорівни Гешвенд. Народився 22 лютого 1898 р. Закінчив реальне училище. 1916 р. вступив до Московського сільсько-господарського інституту, але через півроку призваний на військову службу. 23 червня 1918 р. влаштувався вільним слухачем на агрономічний факультет Політехнічного інституту. Мешкав у Києві на вул. Круглоуніверситетській, 7а, кв. 10¹⁰⁰.

¹ Назву «Радомишльська генеалогічна лінія Незабитовських» автор почав вживати ще у 1996 р. (Лисенко С.М. «Радомишльська» лінія роду Незабитовських сер. XVIII — сер. XX ст.: генеалого-біографічне дослідження // Житомирщина крізь призму століть. — Житомир, 1997. — С. 126–131).

² Старшою генеалогічною лінією волинської гілки Незабитовських придомку Троян є острозька лінія, про певні результати дослідження якої автор писав: «Острозька» лінія роду Незабитовських (пер. пол. XVIII–XX ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Біла Церква, 2001. — Вип. 2. — С. 147–154.

³ Клан чи рід? Питання ще не урегульоване в генеалогічних дослідженнях про походження і генезу дрібної шляхти на теренах України, Польщі, Білорусі і Литви. Під родом розуміють нащадків за чоловічим коліном однієї постаті — родоначальника. Але історична наука з'ясувала, що нерідко шляхетське прізвище і його герб приймали адаптовані до родини через споріднення чи з інших причин постаті, а вже у XVI ст. розповсюдилася традиція приймати прізвища на «-ський», які походили від назви населеного пункту, де представники однокровного клану тримали різні дідові частини. Тому автор у випадку з Незабитовськими з Незабитова схильний вживати термін «клан»,

оскільки історичні документи не зберегли інформацію про спільного і єдиного пращура роду. Див.: *Лисенко С.М.* Початки та генезис роду Незабитовських в Люблінському воєводстві (XV–XVIII ст.): з студій над генеалогією дрібношляхетського роду // Вісник Київського інституту «Слов'янський Університет». — К., 2001. — Вип. 11. — С. 225–231.

⁴ Раїса Шмідт-Щипанська (Київ), Людмила Незабитовська-Горбаченко (Київ), Марина Троян-Незабитовська (Тбілісі), Геннадій Незабитовський (Київ), Марія Незабитовська (Москва).

⁵ Успадкував частину с. Дитинець за тестаментом від брата Якуба Трояна Незабитовського у 1740 р. (*Лисенко С.* Тестамент Павла Незабитовського з 1740 р. як генеалогічне джерело // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2003. — Вип. VII. — С. 539–545).

⁶ Центральний Державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 481. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 628.

⁷ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 185 зв.

⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 9 зв.–10.

⁹ Там само. — Арк. 197–202, 203–226, 227–299, 632–638.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1а. — Спр. 16. — Арк. 3–11 зв.

¹¹ ДАЖО. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 48 зв., 180.

¹² Там само. — Арк. 58 зв.–60.

¹³ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 3349. — Арк. 2–2 зв., 5.

¹⁴ Там само. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 355. — Арк. 280 зв., 286.

¹⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 7087. — Арк. 3.

¹⁶ Там само. — Ф. 280. — Оп. 2. — Спр. 355. — Арк. 280, 286.

¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 7087. — Арк. 4, 4 зв., 7.

¹⁸ Там само. — Арк. 2, 5–5 зв.

¹⁹ Там само. — Спр. 39476. — Арк. 1 зв.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1040. — Оп. 2. — Спр. 459. — Арк. 26, 36 зв., 94.

²¹ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1568. — Арк. 278.

²² Там само. — Ф. 793. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 45–45 зв.

²³ Там само. — Спр. 20. — Арк. 303–303 зв.

²⁴ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1015. — Спр. 437. — Арк. 8.

²⁵ Народився 16 листопада 1833 р. у Радомишлі. Хрещений тут же у Троїцькій соборній церкві лише через два роки — 22 вересня 1835 р. під іменем Матвія (ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1779. — Арк. 11).

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 481. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 307.

²⁷ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1779. — Арк. 9–9 зв. Про те, що Матвій і Іван рідні брати і сини Цедровського, свідчить такий факт: 7 жовтня 1838 р. до Київської

православної консисторії звернувся з письмовим проханням чоловік матері — дворянин Ігнатій Антонович Цедровський — з проханням надати йому копії метричних записів про хрещення у Радомишльській соборній церкві його синів Матвія і Івана. Документи були потрібні для предствалення до повітового училища, в яке він влаштував синів на навчання (ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1059. — Спр. 11. — Арк. 1).

²⁸ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1746. — Арк. 15 зв.

²⁹ Там само. — Оп. 1015. — Спр. 593. — Арк. 1, 5–5 зв.

³⁰ Там само. — Спр. 814. — Арк. 682.

³¹ «Список студентов Университета св. Владимира, уволенных в отпуск на вакационное время в разных местах Радомысльского уезда. № 1–7», складений в канцелярії університету для радомишльського земського ісправника з метою «иметь бдительный надзор» і датований 30 липня 1854 р., містить під № 7: «Матвей Цедровский, в м. Брусилов к отцу» (ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 20. — Спр. 52. — Арк. 133, 135).

³² ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1015. — Спр. 866. — 701–701 зв.

³³ Там само. — Ф. 1040. — Оп. 2. — Спр. 393. — Арк. 2 зв.

³⁴ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 107 зв.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1568 — Арк. 278.

³⁶ Там само. — Оп. 1015. — Спр. 437. — Арк. 8.

³⁷ Там само. — Ф. 707. — Оп. 40. — Спр. 96. — Арк. 3 зв.; ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 39476. — Арк. 5.

³⁸ Адрес-календарь. Общий штат Российской империи за 1851 р. — СПб., 1851. — Ч. II. — С. 189.

³⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 292. — Спр. 45. — Арк. 3 зв.

⁴⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 292. — Спр. 45. — Арк. 2.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 24. — Спр. 41. — Арк. 32.

⁴² Адрес-календарь ... за 1865/66 г. — СПб., 1856 — Ч. I. — С. 365.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 22. — Спр. 393. — Арк. 7–7 зв.

⁴⁴ ДАКО. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 13481. — Арк. 1, 4, 7, 8, 13, 27, 31, 40.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 538. — Спр. 2. — Арк. 48.

⁴⁶ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 517. — Арк. 1–2 зв., 8.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 1625. — Арк. 3.

⁴⁸ Там само. — Оп. 1015. — Спр. 437. — Арк. 8.

⁴⁹ Там само. — Ф. 707. — Оп. 261. — Спр. 29. — Арк. 55 зв.–56.

⁵⁰ Російський державний архів Военно-Морського флоту (далі — РДА ВМФ). — Ф. 406. — Оп. 6. — Спр. 266. — Арк. 345–346.

⁵¹ Там само. — Спр. 832-б. — Арк. 156–166.

⁵² Там само. — Ф. 432. — Оп. 3. — Спр. 832. — Арк. 167–171.

⁵³ *Большаков А.Н.* Їхав поет із заслання. — К., 1977. — С. 20–21.

⁵⁴ Анісов В., Середа Є. Літопис життя творчості Т.Г. Шевченко. — К., 1976. — С. 216–299.

⁵⁵ Інститут української літератури НАН України. Відділ рукопису. — Ф. 1. — Спр. 138, 316, 520.

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Спр. 3360. — Арк. 595–596.

⁵⁷ ДАК. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 74–74 зв.

⁵⁸ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 61. — Арк. 31.

⁵⁹ Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 400. — Оп. 17. — Спр. 25989. — Арк. 2–23.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 40. — Спр. 96. — Арк. 38.

⁶² Список учеников, окончивших курс в Киевской 1-й гимназии и получивших аттестат зрелости с 1836 по 1893 г. — К., 1893. — С. 30.

⁶³ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 1409. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 11.

⁶⁴ Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. — 1888. — № 3. — С. 71.

⁶⁵ Там же. — № 9. — С. 228; Адрес-календарь чиновников по старшинству ... на 1890 г. — СПб., 1889. — Ч. I. — С. 98.

⁶⁶ Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. — 1890. — № 11. — С. 329.

⁶⁷ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 165. — Спр. 1118. — Арк. 92–92 зв.

⁶⁸ Там само. — Арк. 92.

⁶⁹ Там само. — Ф. 1409. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 11.

⁷⁰ Адрес-календарь. Общая роспись начальников и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи за 1895 г. — СПб., 1895. — Ч. II. — С. 12.

⁷¹ РДІА. — Ф. 1409. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 11.

⁷² Адрес-календарь. Общая роспись начальников и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи за 1897 г. — СПб., 1897. — Ч. II. — С. 18.

⁷³ Адрес-календарь. Общий штат Российской империи за 1902 г. — СПб., 1902. — Ч. II. — С. 177.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1078. — Спр. 1340. — Арк. 306 зв.–307.

⁷⁵ Адрес-календарь. Общая роспись начальников и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи за 1908 г. — Ч. II. — С. 377.

⁷⁶ Він на цій посаді з 1894 р., а до відомства вступив у тому ж році (Список личного состава Министерства финансов на 1908 г. — СПб., 1908. — С. 545).

⁷⁷ Adresy Warszawy. Rok 1910 / Opr. A. Żwaga. — Warszawa, 1910. — S. 232.

⁷⁸ Весь Петербург на 1911 г. — СПб., 1911. — С. 622; Весь Петербург на 1912 г. — СПб., 1912. — С. 627.

⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1079. — Спр. 282. — Арк. 175 зв.–176.

⁸⁰ ДАК. — Ф. Р.–308. — Оп. 3. — Спр. 234. — Арк. 5.

- ⁸¹ РДА. — Ф. 1349. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 85–88.
- ⁸² ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 40. — Спр. 96. — Арк. 38.
- ⁸³ ДАК. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 74–74 зв.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 40. — Спр. 96. — Арк. 38.
- ⁸⁵ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 61. — Арк. 2–2 зв.
- ⁸⁶ ДАК. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 74–74 зв.
- ⁸⁷ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 61. — Арк. 5.
- ⁸⁸ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1905–06 гг. / Сост. Толпыгиным М.А. — К., 1907. — Вып. 2. — С. 82
- ⁸⁹ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 61. — Арк. 19–20.
- ⁹⁰ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–07 гг. / Сост. Толпыгиным М.А. — К., 1908. — Вып. 2. — С. 5–6, 648.
- ⁹¹ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1909–10 гг. / Сост. Толпыгиным М.А. — К., 1911. — Вып. 2. — С. 74.
- ⁹² Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 47. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 2.
- ⁹³ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1910–11 гг. / Сост. М.А. Толпыгиным. — К., 1912. — Вып. 2. — С. 18, 422.
- ⁹⁴ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914–15 гг. / Сост. М.А. Толпыгиным. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 84.
- ⁹⁵ Весь Петроград на 1916 г. — Пг., 1916. — С. 476; Весь Петроград на 1917 г. — Пг., 1917. — С. 476.
- ⁹⁶ РДА. — Ф. 1349. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 8588.
- ⁹⁷ ДАК. — Ф. Р.-308. — Оп. 3. — Спр. 234. — Арк. 3.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 1–2, 4–5, 8–9.
- ⁹⁹ Російська державна бібліотека у Москві. Відділ рукопису. — Ф. 369. — Оп. 308. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ¹⁰⁰ ДАК. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 3563. — Арк. 1–4.

**СКАРЛАТ СТЕФАНОВИЧ МАВРОКОРДАТО,
КНЯЗЬ МОЛДАВСЬКИЙ**

Князівська гілка роду Маврокордато бере початок від хіоського купця Лаурентоса Маврогордато (1547, Хіос — ?) та Елені Массімо¹. Один з синів цього подружжя — Ніколаос Маврогордато (1599, Хіос — 1652, Константинополь) — переселився з острова Хіос до Константинополя, тоді столиці Османської імперії та найкрупнішого торговельного центру Середземномор'я. Займаючись торгівлею шовком, він значно збільшив свої статки та увійшов до кола фанаріотів, котрі, спираючись на значні політичні та комерційні зв'язки як при султанському дворі, так і за межами Османської імперії, були активними гравцями на міжнародній арені. Вони користувалися значними привілеями та обіймали ключові посади в османській державній ієрархії. Наприклад, практично спадковими для кількох родин греків-фанаріотів — Маврокордато, Суццо, Караджа, Стурдза, Іпсіланті, Ханджері, Мурузі — стали посади великого драгомана Порти, драгомана адміралтейства, господарів Молдови і Валахії.

Становище Ніколаоса Маврогордато серед впливових родів Фанара і при султанському дворі зміцнив шлюб з Роксаною Скарлатівною (1610, Константинополь — 1684, Константинополь), правнучкою господаря Валахії Раду Міхні, відомого своїм покровительством грекам-фанаріотам. Саме від імені тестя Ніколаоса — багатія Скарлата, поставщика худоби при османському дворі — і вся ця гілка роду отримала прізвище Скарлаті².

Один з синів Ніколаоса та Роксани — Олександр (1641, Константинополь — 1709, Константинополь), відомий вчений у галузі теології, історії, медицини, цивільного права — зробив карколомну кар'єру: був великим драгоманом Порти у 1673–1709 рр. та відігравав найважливішу роль у зовнішній політиці Оттоманської імперії. Практично всі міжнародні зв'язки з європейськими країнами знаходилися в руках Олександра Маврокордато*.

За родовими документами саме Олександр Маврокордато 1698 р. султаном Мустафою II було надано титул князя молдавського³.

Сини та онуки Олександра неодноразово посідали престולי Придунайських князівств. З них найбільш відомі Микола Олександрович (1680,

---

* Нащадки Ніколаоса засвоїли прізвище «Маврокордато», що, імовірно, пов'язано з невірним написанням латиницею літери “G” як “C”.

Константинополь — 1730, Бухарест) та його син Костянтин Миколайович (1711, Бухарест — 1769, Ясси). Обидва були фігурами неоднозначними, але зробили величезний внесок в економічний та культурний розвиток Молдови і Валахії. За плідну діяльність на ниві освіти сучасники прозвали князів Маврокордато «грецькими Медичі».

Історичні події XVIII — першої половини XIX ст. мали визначальний вплив на долю роду Маврокордато. Різні відгалуження роду опинилися у різних державах: в Російській імперії, де ховалися від турецького гніву чи мешкали на території окупованої Бессарабії; в Румунії, де стали невід'ємною частиною національної еліти; в Греції, де Маврокордато стояли у витоків звільнення та формування незалежної держави. У різні часи представники роду проживали в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції.

Одним з перших Маврокордато, що оселився в Росії, був колишній молдавський господар Олександр II Іванович Фіраріс (Утікач). Протягом тривалого часу він підтримував таємні зв'язки з царським урядом, надавав йому неоціненні послуги та «з великої відданості Престолу Російському сприяв підкоренню та приєднанню Криму і через це накликав на всю свою родину незадоволення Оттоманської Порти»⁴.

Слід за ним у Російській імперії оселився його двоюрідний племінник Стефан (1789, Константинополь — 1850, Коміс (Бессарабія)), син великого лагофета Скарлата Олександровича Маврокордато від шлюбу з Анною Раковіцею, що належала до роду молдавських господарів. Після російсько-турецьких воєн Стефан Скарлатович залишився в Бессарабії, яка відійшла до Російської імперії. Йому, як і представникам інших «закордонних грецьких боярських» родів — Мавроді, Гика, Мавроєні, Суццо, Схіна, Власто, котрі виявило лояльність до Російської імперії, царський уряд встановив щомісячну пенсію. Причому потрібно відзначити, що найбільш значну суму — 210 рублів — з 29 персон, внесених до списку, одержали лише двоє — зазначений Стефан Маврокордато і сімейство князя Гики⁵.

Одружився Стефан 9 травня 1805 р. в Константинополі з Катериною Дмитрівною Схіна (1785, Константинополь — 1869, Афіни), дочкою великого драгомана адміралтейства і посла Оттоманської Порти у Франції Дмитра Васильовича Схіна (1750–1842, Кишинів). Обрання нареченої, звичайно, не було випадковим. По-перше, рід Схіна належав до найбільш впливових фанаріотських родів як у Константинополі, так і в Придунайських князівствах. По-друге, роди Маврокордато та Схіна були неодноразово спорідненні. Так рідний брат Катерини Схіна — Іван Дмитрович (1794, Константинополь — 1855, Спа (Франція)) — та рідний дядько Стефана — Георгій Олександрович Маврокордато (? — 1821, Константинополь) — були одружені на рідних сестрах Севастії та Олені Суццо, а племінниця

Катерини — Марія Іванівна Схіна (1819 — 1900, Мірсолава (Бессарабія)) — побралася з Георгієм Олександровичем Маврокордато (1802, Константинополь — 1858, Афіни), двоюрідним племінником Стефана⁶.

Згаданий брат Катерини — постельник Іван Дмитрович Схіна — був одним з найавторитетніших людей у тодішньому бессарабському суспільстві. Відомий мемуарист Ф.Ф. Вігель дає йому таку характеристику: «... з козлиною борідкою маленький Схіна, головний радник Катаказі (бессарабського губернатора Костянтина Антоновича Катаказі, його двоюрідного брата. — *В.Т.*). Він був люб'язний, освічений, з ним значно ближче, ніж з іншими, познайомився я, і я скоріше любив його лисячий розум, ніж лякався його»⁷.

Родина Івана Дмитровича Схіна після окупації частини Молдови російськими військами та створення Бессарабії залишалася на підросійських землях. Російський уряд доброзичливо поставився до Івана Схіна, призначивши йому грошову допомогу у розмірі 175 рублів щомісячно⁸. 13 вересня 1829 р. Іван Дмитрович звернувся до Кишинівської грецької допоміжної комісії, через яку надавалася допомога, з проханням виплатити йому наперед піврічний пенсіон, оскільки він остаточно від'їжджає разом із сім'єю за кордон. Генерал-губернатор новоросійський і бессарабський граф М.С. Воронцов дозволив це лише за умови, що родина Схіна відмовиться від подальших грошових претензій до Допоміжної комісії⁹. 7 грудня 1829 р. комісія повідомила, що Іван Схіна пристав на ці умови, отримав суму у розмірі 1050 російських рублів та разом з родиною, що складалася з дев'яти осіб, виїхав до Греції через Молдову і Валахію¹⁰.

1822 року князь Стефан Маврокордато звернувся до великого князя Костянтина Павловича з клопотанням взяти його сина Скарлата під своє високе заступництво. Великий князь виявив надзвичайну увагу, особисто прийняв прохача у Варшаві, де знаходилася його резиденція як виконуючого обов'язки головнокомандувача польської армії, а фактично намісника нещодавно приєднаного до Російської імперії Царства Польського¹¹.

Звернення Стефана Маврокордато саме до Костянтина Павловича цілком зрозуміло, оскільки другий онук імператриці Катерини II готувався нею до ролі імператора відродженої Візантійської імперії. Він дістав відповідну освіту, його годувальницею була грекinya, цесаревич вивчав грецьку мову, особистим секретарем при ньому був грек Курута, вивезений до Росії під час російсько-турецької війни. Навіть ім'я імператорів Візантійської імперії «Костянтин», до того часу нехарактерне для династії Романових, було обрано імператрицею Катериною для онука з політичних міркувань.

Зусиллями великого князя юний Скарлат Стефанович Маврокордато, в Росії нерідко званий Карлом Стефановичем, 1822 року був влаштований для

отримання освіти до польської аплікаційної школи. 1827 року за клопотанням великого князя Костянтина Павловича Скарлат Стефанович одержав російське підданство¹². Служив князь Маврокордато в російській армії в лейб-гвардії кінній артилерії та вийшов у відставку в чині полковника. 1830 року він брав участь у придушенні так званого польського заколоту у Варшаві¹³.

1848 року він розпочав справу з визнання за ним князівського титулу. Потрібно відзначити, що згідно із законодавством Російської імперії іноземці, котрі вїхали на територію Росії і мали шляхетне походження, а також дворянські титули, не визнавалися в дворянстві автоматично. Вони повинні були звертатися до відповідної російської державної інституції — Департаменту Герольдії Урядового Сенату — з клопотанням про дозвіл на користування дворянськими привілеями і аристократичними титулами на території Російської імперії. Для успішного вирішення питання треба було надати неспростовні докази своїх прав — документи, що підтверджували отримання родом дворянства й титулів та законне походження від аристократичних предків, універсали на володіння маєтками, затверджені родови тощо.

Скарлат Стефанович спочатку надіслав клопотання на ім'я великого князя Михайла Павловича, молодшого брата свого покровителя Костянтина**, з проханням допомогти з визнанням за ним князівської гідності. Такий обхідний маневр полковник С. Маврокордато обрав через відсутність у нього відповідних документів на носіння цього високого титулу. До зусиль Скарлата Стефановича долучилися Військове міністерство і Міністерство юстиції, які звернулися до Департаменту Герольдії Урядового Сенату. Незважаючи на високий рівень заступництва, герольдмейстер Д.М. Замятнін наголосив на відсутності доказів для позитивного рішення у справі Скарлата Стефановича, не визнавав як аргумент використання ним де-факто князівського титулу та констатував, що «в ситуації, яка склалася у цій справі, визнання полковника Маврокордато у князівській гідності буде залежати від «Всемилоствейшого воззрення» на наведені у листі його (С.С. Маврокордато — *В.Т.*) обставини»¹⁴.

Проте зацікавленість у позитивному рішенні цього питання, судячи з усього, була велика. Тому незабаром статс-секретар Міністерства юстиції граф В.М. Панін надіслав до Урядового Сенату висновок найвищого законодавчого органу Російської імперії — Державної Ради — від 20 травня 1851 р., скріплений резолюцією імператора Миколи I: «Быть по сему».

** Великий князь Костянтин Павлович на той час вже помер. Це сталося 1831 р.

За цим документом Скарлату Стефановичу Маврокордато дозволялося іменуватися в Росії князем молдавським, беручи до уваги: «1) що походження його у прямій низхідній лінії від Олександра Маврокордато, який одержав від Оттоманської Порти у 1698 р. титул молдавського князя, підтверджується родоводом, засвідченим архієпископом Константинопольським і Вселенським патріархом; 2) що оригінальної грамоти на титул він не міг надати тому, що у Туреччині зазвичай не видавали подібного роду актів, а інших доказів, підтверджуючих його походження, він позбувся, знаходячись у російських військах під час збурення 1830 р. у Варшаві; 3) що правнук зазначеного Олександра Маврокордато, так само Олександр, який управляв князівствами Молдавія і Валахія, сприяючи із відданості до Росії підкоренню та приєднанню до неї Криму, накликав через це на всю свою родину таку підозру Порти, що вимушений був переселитися до Росії, де покійна імператриця Катерина II і прийняла його з милістю, і 4) що сам прохач, правнук останнього Олександра***, вивезений з Константинополя батьком своїм, вступив 1827 р. у підданство Росії та зберігав з того часу постійно князівський титул і з ним був прийнятий на службу»¹⁵.

Помер князь 11 серпня 1851 р. і був похований на Виноградівському кладовищі при Свято-Покровській церкві міста Новомиргорода Херсонської губернії¹⁶.

Побрався Скарлат Стефанович з Аглаєю-Катериною Костянтинівною Катаказі (бл. 1819 — ?), яка належала до відомого і славного роду¹⁷.

Дідом дружини Скарлата Маврокордато був князь Костянтин Олександрович Іпсіланті (1760–1816), великий драгоман Порти (1796–1799), господар Молдови (1799–1802) і Валахії (1802–1806, 1806–1807) — фігура, без сумніву, знакова для грецького національно-визвольного руху. Перебуваючи на османській службі, Костянтин Іпсіланті надавав значні політичні послуги російському урядові, сподіваючись, що у майбутньому Російська імперія допоможе у звільненні Греції від турецького гноблення. Уряд Порти, котрий давно підозрював сім'ю Іпсіланті в антитурецьких настроях, мав нагоду переконатися у цьому під час сербського повстання, яке волоський господар підтримував як морально, так і матеріально. Костянтин був засуджений до страти, тому у серпні 1807 р. разом з родиною втік до Росії. Через помсту османський уряд стратив у Константинополі старого князя Олександра Іпсіланті (1736–1807), батька Костянтина. У Російській імперії місцем

*** У документі помилка: Скарлат Стефанович був правнуком іншого Олександра — Олександра Миколайович Маврокордато, а Олександр Іванович Маврокордато, про якого іде мова вище, доводився Скарлату Стефановичу двоюрідним дідом.

перебування родини Іпсіланті був визначений Київ¹⁸. Довгий час в топоніміці Києва зберігалось ім'я бунтівних греків. В одному з центральних і старовинних районів міста — Печерську — розташований будинок князів Іпсіланті, так зване «Іпсілантьєве подвір'я» (нині вулиця Івана Мазепи, 6). Провулок же з тильної сторони садиби носив назву Іпсілантьєва¹⁹.

У Києві служили сини колишнього господаря Молдови і Валахії. Вони були приязно прийняті у домі славного генерала, київського військового губернатора М.М. Раєвського-старшого, дружина якого Софія Олександрівна Константинова, онука видатного російського ученого і письменника М.В. Ломоносова, також мала грецьке походження. Тут брати Іпсіланті зустрічалися з найвідомішими і найцікавішими людьми XIX ст. — графом І. Каподістрією, російськими генералами князями Кантакузенами, російським державним діячем князем В.П. Кочубеєм, великими російськими поетами Д.В. Давидовим і О.С. Пушкіним²⁰.

Тут, у Києві, закінчився життєвий шлях старого князя Костянтина. Його поховали в київському Георгіївському соборі. На могилі Іпсіланті встановили пам'ятник, створений відомим російським скульптором С. Піменовим-старшим. Цей шедевр некрополістичного мистецтва пережив чимало трагічних подій: його переносили, руйнували, проте він і сьогодні прикрашає наше давнє місто²¹.

Дядьки княгині Аглаї-Катерини Маврокордато — брати Іпсіланті, котрі стояли у витоків боротьби за незалежність Греції, починали свою службу в найпрестижніших армійських частинах Російської імперії. Старший з братів — Олександр (1792–1828) — генерал-майор російської армії, ад'ютант імператора Олександра I, учасник російсько-французької війни 1812–1814 рр.; Дмитро (1793–1832) — штабс-ротмістр лейб-гвардії Гусарського полку, ад'ютант М.М. Раєвського-старшого; Георгій (1795–1846) — штабс-ротмістр Кавалергардського полку; Микола (1796–1833) — штабс-ротмістр Кавалергардського полку, ад'ютант М.М. Раєвського-старшого²².

Разом зі свитою князя К. Іпсіланті в Російську імперію виїхали і представники інших фанаріотських родів, пов'язаних з ним родинними зв'язками.

Старша з дочок князя Костянтина — Олена (1787/88–1837) — стала дружиною Олександра Федоровича Негрі (1786–1854), відомого російського дипломата і вченого. Останні роки його життя пройшли в Одесі, де він активно співробітничав в Одеському товаристві історії та старожитностей, створеному одеськими любителями історії й археології. Перу О. Негрі належать праці з історії Греції, Османської імперії та Кримського ханства, які друкувалися в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» і популярному російському часопису «Вісник Європи». Це под-

ружжя не залишило нащадків, і після смерті Олександра Негрі російська гілка роду загасла²³.

Інша дочка Костянтина Іпсиланті — Катерина (1792–1835, Кишинів) — була дружиною Костянтина Антоновича Катаказі (1785 — ?), сина медика султанського двору. Саме їхня дочка Аглая-Катерина і стала дружиною князя Скарлата Маврокордато. Цей шлюб був типовим для фанаріотських родів, оскільки сім'ї обох наречених були неодноразово пов'язані узами родичання. Скарлат та Аглая-Катерина були між собою троюрідними братом та сестрою: бабця з материнського боку Скарлата — Марія Гаврилівна Схіна (бл. 1765 — ?) та бабця Аглаї-Катерини — Олена Гаврилівна Катаказі (бл. 1867–1835, Кишинів) — були рідними сестрами та дочками митрополита Мілетського і Нікомедійського Гаврила Фетала²⁴. До того ж рідний брат матері Скарлата — Олександр Схіна (1799, Константинополь — ?) — одружився з тіткою Аглаї-Катерини — Марією Іпсиланті (1802–1862)²⁵.

Катаказі, використовуючи доброзичливе ставлення російського уряду до греків-фанаріотів і, зокрема, до свого славного родича князя Костянтина Іпсиланті, змогли посісти значні позиції в державній і суспільній ієрархії Російської імперії. Вони одержали російське дворянство, породичалися з багатьма російськими аристократичними родами — Енгельгардтами, Неклюдовими, Дараганами, Гудим-Левковичами.

Тесть Скарлата Стефановича — Костянтин Антонович Катаказі — був десять років губернатором Бессарабії (1817–1827). Відомий російський мемуарист Ф.Ф. Вігель, що довгий час служив у Бессарабії, залишив такі спогади про К.А. Катаказі: «Молоденьким греченям з Константинополя до Молдавії вивіз його господар Іпсиланті, потім одружив на одній з дочок своїх і по незрілості тоді розуму його (і з тих пір мало дозрілого) дав йому тільки звання камінара, як би сказати — титулярного радника. Після втечі з Ясс привіз він його з собою до Петербурга. В нагороду за відданість Іпсиланті і за втрати, що він зазнав, на його прохання, два зятя його, Негрі і Катаказі, прийняті в російську службу з чином дійсного статського радника, начебто відповідного їхньому молдавському званню»²⁶. Потрібно відзначити, що цей відгук може носити дещо суб'єктивний характер, оскільки Ф.Ф. Вігель був відомий своїми антигрецькими настроями.

Один з синів Костянтина Антоновича Катаказі, старший брат княгині Маврокордато — Костянтин (1817–1887) — обрав придворну службу і був шталмейстером російського імператорського двору, інший — Михайло (1822–1891) — дійсним статським радником і київським цивільним губернатором.

На російській державній службі залишився і дядько Аглаї-Катерини Маврокордато — Гаврило Антонович Катаказі (1793–1867, Харків), відомий дипломат, посол Російської імперії в Греції (1832–1843), сенатор²⁷.

Шлюб Скарлата Стефановича з Агласю-Катериною був бездітним, і з їх смертю ця гілка роду Маврокордато загасла. Але в Росії мешкали інші представники роду, що продовжували носити титул князів молдавських, начебто пожалований їм пращуру турецьким султаном.

---

¹ *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. — London, 1955. — V. 2. — P. 79; *Stourdza M.D.* Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique. — Paris, 1983. — P. 320.

² *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 79.

³ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 1412. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 11; Ф. 1343. — Оп. 46. — Спр. 520. — Арк. 10; Дворянские роды Российской империи / Под ред. С.В. Думина. — М., 1996. — Т. 3: Князья. — С. 228.

⁴ РДІА. — Ф. 1412. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 2.

⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 200. — Спр. 71. — Арк. 99–99 зв.

⁶ *Stourdza M.D.* Op. cit. — P. 325, 408.

⁷ *Вигель Ф.Ф.* Записки: В 2-х кн. — М., 2003. — Кн. 2. — С. 1066–1067.

⁸ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 200. — Спр. 71. — Арк. 99.

⁹ Там само. — Арк. 50–51 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 66–66 зв.

¹¹ РДІА. — Ф. 1343. — Оп. 46. — Спр. 520. — Арк. 5–6.

¹² Там само.

¹³ Там само. — Ф. 1412. — Оп. 12. — Спр. 9. — Арк. 2 зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Арк. 9–11 зв.

¹⁶ Там само. — Ф. 549. — Оп. 2. — Спр. 43. — Арк. 3.

¹⁷ *Stourdza M.D.* Op. cit. — P. 265.

¹⁸ Більш детально про князя Костянтина Іпсиланті див.: *Mischevca V., Zavitsanos P.* Principele Constantin Țrșilanti. 1760–1816. — Chișinău, 1999.

¹⁹ *Щербина В.* Спомин у Києві про рід Іпсиланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 336–340.

²⁰ Греки на українських тернах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.В. Томазов, Л.В. Яковлева, О.В. Ясь. — К., 2000. — С. 146.

²¹ Про историю памятника см.: *Мазарати С.* Судьба надгробного памятника Константина Ипсиланти // Україна–Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва:

Тези міжнародної науково-практичної конференції. — Маріуполь, 1996. — С. 225–256; Аврамов И. «С кем милость и любовь, закон и правота...» // Независимость. — 1997, 4 июня. — № 101–102. — С. 15; Его же. И горсть земли из Акрополя // Независимость. — 1997, 4 июля. — № 121–122. — С. 5; Томазов В. Повідомлення // Записки історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 131–132.

²² Мазарати С.Н., Томазов В.В. Род Ипсиланти: (Историко-генеалогический очерк) // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. Записки Українського генеалогічного товариства. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 92–102.

²³ Греки на українських тернах... — С. 146.

²⁴ Stourdza M.D. Op. cit. — P. 265, 408.

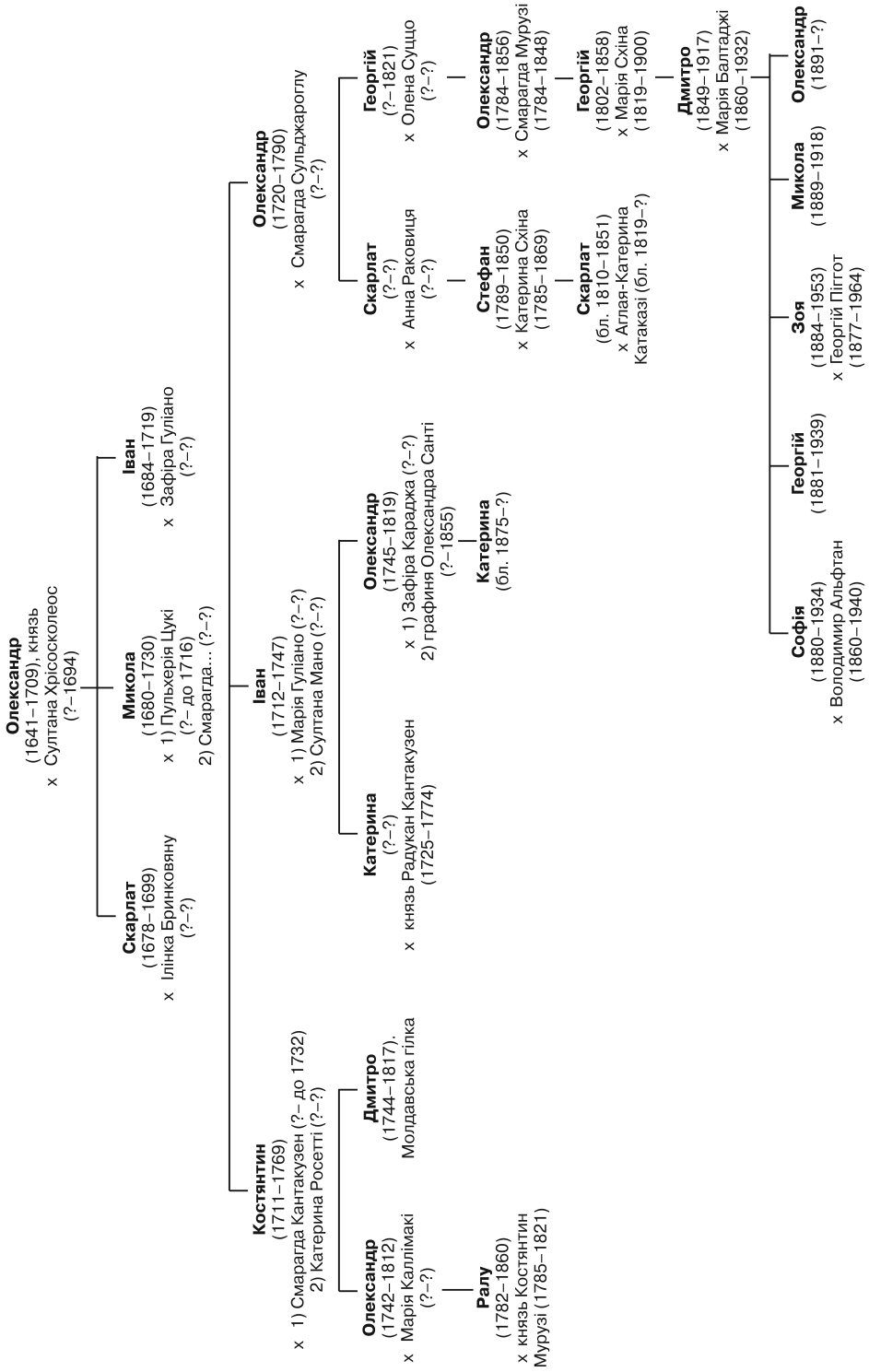
²⁵ Ibid. — P. 408.

²⁶ Вигель Ф.Ф. Указ. соч. — Кн. 2. — С. 1065.

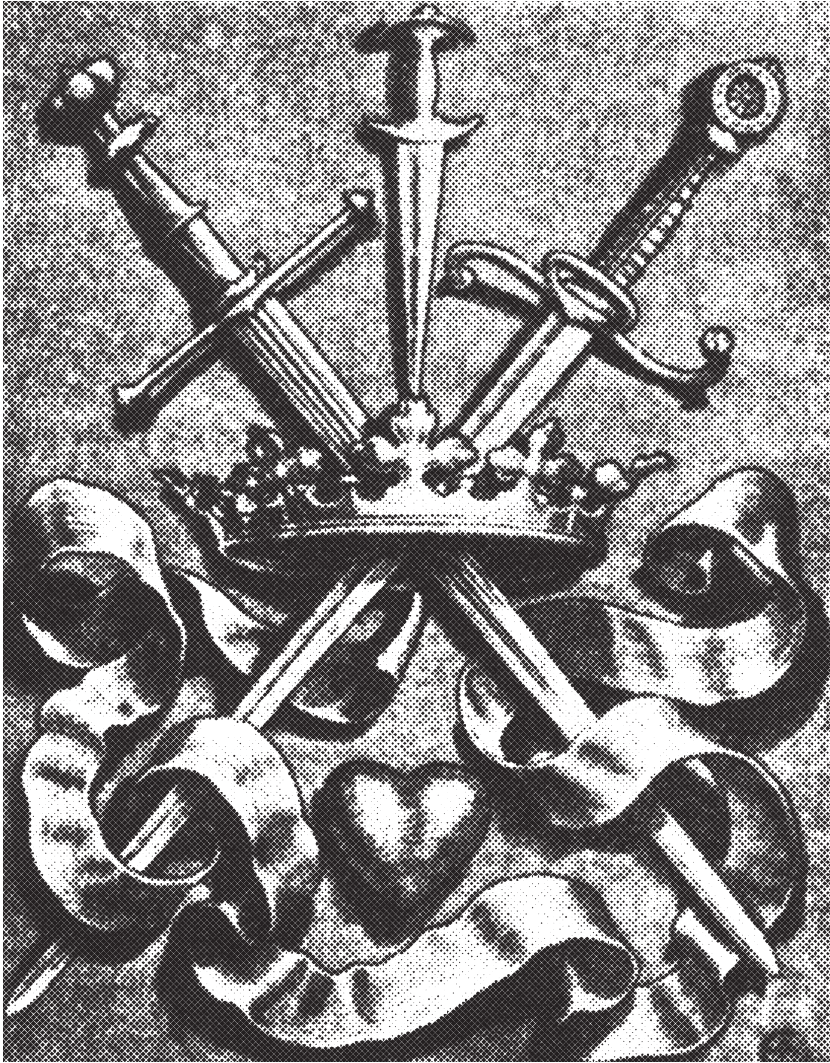
²⁷ РДА. — Ф. 1343. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 2175–2178; Stourdza M.D. Op. cit. — P. 265.

**Маврокордато.
Фрагмент родовідної таблиці**

ГЕРАЛЬДИКА,
СИМВОЛІКА,
ЕМБЛЕМАТИКА

**РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
XVIII ст.**

На відміну від сусідньої Гетьманщини, запорозька родова геральдика представлена порівняно невеликою кількістю пам'яток, що і не дивно з огляду на доволі незначне соціальне розшарування в запорозькому суспільстві¹. Втім, і на Запоріжжі прагнення військово-політичного проводу (старшини) виокремити себе з-посеред маси місцевого населення знайшло своє відображення в геральдиці. Характерно, що запорозька старшина, користуючись гербами, зовсім не апелювала до шляхетських традицій — руських, польських чи українських. Серед запорозьких родових гербів не бачимо геральдичних знаків руського чи польського походження, що особливо контрастує з геральдикою сусідньої Слобідської України та пізнім герботворенням Гетьманщини.

На родових гербах низового козацтва містяться звичні для козацького герботворення зображення зброї, серця, зірки та ін. Так, на печатці військового осавула Сидора Білого від 1768 р., восьмикутної форми, розміром 17х16 мм, зображено серце, на якому перехрещено шаблю і стрілу, що лежать вістрями дотолу, над зображенням вміщено князівську корону з наметом². Перевізький полковник Яким Лелека 1756 р. використовував як герб зображення підкови кінцями догори, під шестипроменевою зіркою, в щиті італійської геральдичної форми, під короною та у супроводі двох пальмових галузок³. Військовий старшина Андрій Порохня мав дві печатки, на першій з яких від 1739–1768 рр. в італійському щиті було зображено вершника-козака, а над щитом розміщено забороло з наметом під шоломовою короною⁴, натомість, на другій печатці від 1769 р. — знаходилися перехрещені шабля та стріла вістрями дотолу під короною⁵.

На печатках запорозької старшини зустрічаємо також інші сюжети. Найоригінальнішим є зображення на печатці протовчанського полковника Осипа Рубана від 1769 р. В її полі вміщено стилізований малюнок паростка під короною⁶. Військовий старшина Макар Ногай 1768 р. користувався печаткою із зображенням чотиридільного півкруглого барокового щита, першу та четверту частини якого графічно позначено чорним кольором⁷. Печатка перевізького полковника Дмитра Стягайла від 11 травня 1754 р. містить в своєму полі зображення двох галузок під заборолом, трьома страусовими перами в нашоломнику та короною⁸. Ще на двох запорозьких приватно-посадових печатках від 1768 р. бачимо зображення вензеля в

овальному щиті. В першому випадку, на печатці полковника Івана Кулика, над щитом вміщено шоломову корону⁹, в іншому — на печатці інгульського полковника Тараса Чорного — щит супроводжує мантія під князівською короною¹⁰.

Чи не єдиним відомим на сьогодні гербом запорозького кошового отамана є герб Костя Гордієнка, який зображено на його намогильному хресті¹¹. Оформлено герб в бароковому стилі, з характерним для козацької геральдики бароковим картушем, який супроводжують клейноди та зброя: булава, пірначі, шаблі, списи, прапори та гармати. Певні питання викликає зображення в щиті, яке інтерпретують як видозміну польського герба Несоба (Niesobia — на перетятому полі в срібній горішній частині золоте вістря стріли, яке з'єднано золотим перснем із золотим орлиним хвостом, який знаходиться в чорній долішній частині)¹².

Очевидно, зображення на гербі кошового є мало подібним до герба Несоба, оскільки на відміну від останнього не має поземого перетину щита. Сумнівною є також наявність в гербі Гордієнка малюнку стріли, і врешті — головна фігура мало чим нагадує орлиний хвіст, радше вона є подібною до зображення паростку, який як архаїчний символ вічного життя та переродження часто зустрічається на запорозьких гербах, як родових, так і паланкових (зокрема Інгульської та Самарської). На подібне символічне значення фігури у щиті може вказувати також зображене здолу концентричне коло (універсальний символ вічності). Показовим є також те, що герб Несоба є порівняно мало поширеним у Польщі. Ним користувалося всього кілька десятків великопольських родин, а поза межами Північно-Західної Польщі він майже не зустрічається¹³. Крім того, герб Несоба не мав жодної зафіксованої джерелами видозміни свого основного варіанту, що робить малоймовірним припущення про зображення такої, не відомої з інших джерел, видозміни в гербі Костя Гордієнка.

¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці Комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права. — К., 1927. — Т. III.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 205 зв.; Спр. 228. — Арк. 30 зв., 31 зв., 35 зв., 51 зв.

³ Там само. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 153 зв., 159 зв. (печатка, на якій зображено герб, має овальну форму розміром 19x16 мм та літери над зображенням герба: LI).

⁴ Там само. — Спр. 228. — Арк. 21 зв. (восьмикутна, 15x14 мм; здолу дата: 1739 р.).

⁵ Там само. — Спр. 248. — Арк. 12 зв., 86 зв., 98 зв., 100 зв. (кругла, 23 мм; навколо літери: АІІ).

⁶ Там само. — Спр. 236. — Арк. 12 зв., 14 зв.; Спр. 238. — Арк. 18 зв., 72 зв., 84 зв. (кругла, 24 мм; навколо літери: РИП).

⁷ Там само. — Спр. 227. — Арк. 194 зв. (овальна, 14x12 мм).

⁸ Там само. — Спр. 17. — Арк. 76 зв. (восьмикутна, 17x15 мм).

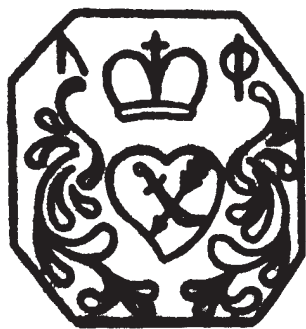
⁹ Там само. — Спр. 227. — Арк. 41 зв., 42 зв., 84 зв., 102 зв., 103 зв. (восьмикутна, 14x12 мм; згори літери: ПК).

¹⁰ Там само. — Арк. 17 зв., 77 зв.; Спр. 228. — Арк. 65 зв. (овальна, 20x18 мм).

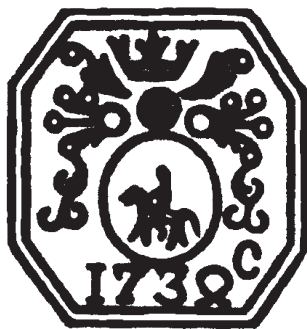
¹¹ Паталах О. До питання про герб Костя Гордієнка // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 59–60.

¹² Znamierowski A. Herbarz rodowy. Kompendium. — Warszawa, 2004. — С. 136.

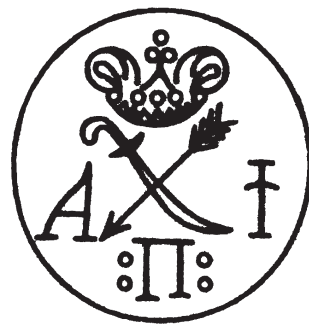
¹³ Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1841. — Т. VI. — С. 559.

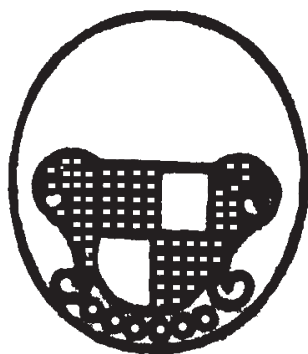
Печатка Сидора Білого.
1768 р.

Печатка Андрія Порохні.
1739 р.

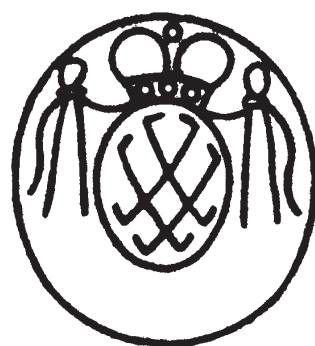
Печатка Андрія Порохні.
1769 р.

Печатка Макара Нога.
1768 р.

Печатка Івана Кулика.
1768 р.

Печатка Тараса Чорного.
1768 р.

ШТЕМПЕЛЬ РЖЕВУСЬКИХ З ПІДГОРЕЦЬКОГО ЗАМКУ ЯК ГЕРАЛЬДИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Волинь, Поділля, Галичина багаті на старовинні замки. Однією з «перлин» палацового та фортифікаційного будівництва є архітектурний комплекс XVII–XVIII ст. у с. Підгірці (нині Бродівського р-ну Львівської обл.).

У одній з київських приватних колекційних збірок перебуває цікава реліквія, пов'язана з історією Підгорецького замку. Це — штемпель з зображенням герба графів Ржевуських (Жевуських), що володіли замком у 1719–1865 рр.

З 1441 р. с. Підгірці перебували у складі Олеського маєтку (з резиденцією в Олеському замку), тоді Львівської землі Руського воєводства. З кінця XVIII ст., після трьох поділів Польщі, с. Підгірці увійшли до складу Російської імперії. Палац у Підгірцях був збудований у 1635–1640 рр. у стилі пізнього ренесансу тодішнім власником Олеського маєтку — великим коронним гетьманом Польщі Станіславом Конєцпольським.

Один з власників Підгорецького замку — Станіслав Ржевуський, син Михайла-Флоріана (полковника польської армії, героя війни з Туреччиною, у 1674 р. нагородженого королем Яном III Собеським орденом «Великого серця») у 1719 р. зробив його центром Олеського маєтку. Сестра Станіслава — Єлизавета, була дружиною Я. Конєцпольського. Сам він був великим коронним гетьманом і разом з батьком воював проти Туреччини та очолював посольство Польщі до Оттоманської імперії. Того ж 1719 р. Станіслав Ржевуський придбав у сина покійного короля Яна III Собеського — Якова Олеський замок разом з королівським зібранням живопису, 1755 р. перевезеним до Підгорецького замку.

Після смерті Станіслава 1728 р. Підгорецький маєток успадкував його син Вацлав, польний гетьман, коронний писар і староста новоселицький, який не лише відреставрував палац, а й у 1752–1756 рр. збудував у Підгірцях новий костел за власним проектом.

Після смерті Вацлава маєток 1779 р. перейшов до його сина Северина, коронного польного гетьмана, учасника сейму 1789 р. та Торговицької конфедерації 1792 р. Новий власник заснував у Підгірцях алхімічну лабораторію, де намагався добути «філософський камінь». За Северина Ржевуського у Підгірцях значного розмаху набуло фільваркове господарство. За участь в антиурядових повстаннях, викликаних поділами Польщі, російсь-

кий уряд засудив Северина Ржевуського до заслання: спочатку він мешкав у Смоленську, потім — у Калузі.

1833 р. маєток у с. Підгірці успадкував граф Леон Ржевуський (1812–1865(?)) — внучатий племінник Северина Ржевуського. Леон Ржевуський став останнім представником роду Ржевуських, який володів Підгірцями. На базі фільварку він заснував нове прогресивне сільськогосподарське господарство «Маленцин».

Леон Ржевуський був двоюрідним братом Евеліни Ганської (уродженої Ржевуської) — дружини Оноре де Бальзака, з яким вона обвінчалась 1850 р. у Бердичеві. Евеліна Ржевуська народилась 1800 р. у с. Погребище, розташованому на р. Рось у 70 км від Бердичева у родовому маєтку діда — Вацлава-Станіслава (1737–1786 рр.) та батька Адама (1760–1825 рр.) Ржевуських.

З 1865 р. Підгірці перейшли до нового власника — князя Сангушка. Певно, це сталося після смерті Леона за відсутності прямих спадкоємців або, можливо, внаслідок конфіскації його маєтностей російським урядом через участь у польському повстанні. Документальні пояснення причини зміни власника поки що не виявлено.

Після підписання 1923 р. угоди про розмежування кордонів між Польщею та Україною землі Львівщини увійшли до складу Польщі. Після нового переділу кордонів 1939 р. с. Підгірці опинились на території УРСР. Ймовірно, саме тоді власники були змушені залишити свій палац і виїхати за межі України.

Штемпель з гербом Ржевуських (за свідченням його нинішнього власника) потрапив до нього після Другої світової війни як дарунок колишнього військовослужбовця. Останній, 1944 р. у складі частин Радянської Армії беручи участь у звільненні Підгорецького замку, знайшов цей штемпель на камінній полиці. І хоча на той час родина Ржевуських вже майже вісімдесят років не мешкала у палаці, не виключено, що штемпель з їх гербом міг зберігатись у Підгорецькому замку як історична реліквія.

Нами було здійснено ідентифікацію герба та загальне дослідження штемпеля. За формою та стилем виконання підгорецький штемпель подібний до аналогічних виробів першої половини ХІХ ст., що зберігаються у музейних збірках України та Російської Федерації. На цій підставі ми датуємо його 1840–1850-ми роками. Отже, власником цього штемпеля міг бути Леон Ржевуський або члени його родини. Цю ж дату опосередковано підтверджує і технологія виготовлення штемпеля, для з'ясування особливостей якої ми звернулись до реставраторів виробів з металу Центральних реставраційних майстерень (м. Київ). Металева частина штемпеля виготовлена вручну (ковка, гравірування різцем), без використання сучасних методів обробки сталі, які з'явились не раніше другої половини ХІХ ст.

Штемпель представляє собою сталеву восьмикутну пластину, за допомогою металевої втулки з'єднану з дерев'яним фігурним руків'ям, виточеним на токарному верстаті. На чільному боці у техніці гравірування нанесене зображення родового герба графів Ржевуських. Загальна висота штемпеля разом з ручкою дорівнює 78 мм, висота руків'я — 50 мм, розміри площини сталеві матриці для виготовлення відбитку на сургучі — 24 x 21 мм.

Штемпель є взірцем так званої канцелярської печатки, яка використовувалась для опечатування приватних листів. Ржевуські користувались гербом Крживда (Krzywda), до якого належали ще близька десяти різних шляхетських фамілій. Зображення цього герба відповідно до «Польського гербовника» К. Несецького наступне: геральдичний щит французького типу, у блакитному полі якого розташована срібна підкова «рогами» донизу. Усередині підкови — хрест мальтійського типу. Такий же хрест, але без нижньої перекладки, розміщений на склепінні підкови¹. Над щитом зображено князівську корону з дев'ятьма зубцями, увінчану трьома пір'їнами. Поки що ми не маємо вагомих пояснень, чому графи Ржевуські на своєму поштовому штемпелі замість графської корони (яка, за геральдичними канонами, має сім зубців) зобразили корону більш «високого рангу» — князівську. Можливо, це було зроблено через сподівання на покращення свого соціального статусу чи з якихось інших міркувань.

Література:

1. *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — К., 1977. — С. 25, 100. — Табл. 1.
2. *Журавська Л.* Україна в життєвій і творчій долі Бальзака // Бердичівська земля в контексті історії України. — Житомир, 1999. — С. 6.
3. *История городов и сел Украины. Львовская область.* — К., 1978. — С. 173–182.
4. *Кенін Д.* Приватне колекціонування в Україні XVII–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — С. 66.
5. *Козельський Я.* Бальзак у Верхівні. — Стара Синява, 1992. — С. 30–33.
6. *Лакиєр А.* Русская геральдика. — М., 1990. — С. 275.
7. *Niesiecki K.* Herbar z polski. — Warszawa, 1889. — Vol. V. — S. 419–420.
8. *Ibid.* — Vol. VIII. — S. 221–225.
9. *Орловський К., Козельський І.* До питання про родовід Ржевуських // Бердичівська земля у контексті історії України. Наук. зб. «Велика

Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир, 1999. — С. 21–24.

10. *Покорна А.* Печати с гербами українського дворянства // Нумизматика и сфрагістика. — К., 1971. — Т. IV. — С. 68.

---

¹ Автор «Польського гербовника» пояснює виникнення такого зображення хреста тим, що у давнину один з власників гербу Любич (Lubicz) скривдив (вбив?) свого кривного родича. На згадку нащадкам про цей злочин начебто був створений герб «Крживда».

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ЗМІСТ СИМВОЛІКИ НА КЛИНКОВІЙ ЗБРОЇ XV–XIX ст. В УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЯХ: ГЕРАЛЬДИКА, ЕПІГРАФІКА, ОРНАМЕНТИКА

Серед характерних ознак, за якими атрибутують зброю, символіці належить чільне місце. Знаки, нанесені на клинки та ефеси, нерідко є найяскравішою та найприкметнішою відзнакою в художньому оформленні зразків. Саме на зміст, форму та техніку нанесення символів першочергово звертають увагу у процесі аналізу різноманітного озброєння — від простих до найкоштовніших екземплярів.

Проведемо характеристику нанесених на зброю знаків за типами, відповідно до форми джерельної інформації, яку вони містять. Також на основі аналізу реальних символів атрибуємо кілька зразків клинкової зброї XV–XVIII ст., що зберігаються в українських музеях.

До першої групи символів на зброї належать *зображення*. За формою вони можуть відтворювати геометричні фігури, природні явища, рослини, справжніх та міфічних істот.

Всі зображення можна також класифікувати за змістовим навантаженням, поділивши їх на клейма, емблеми, герби чи окремі гербові фігури, а також інші знаки.

Зауважимо, що вивчаючи зображення, окрему увагу приділяють дослідженню декоративного стилю, в якому оформлена зброя. При цьому зосереджують увагу на орнаментальних мотивах та окремих декоративних елементах, адже кожний географічний регіон та хронологічний період характеризуються оригінальними художніми стилістичними, зазвичай дослідженими у мистецтвознавстві.

До другої великої групи символів, нанесених на зброю, відносяться *написи*. За змістом поділимо їх на підписи майстрів та відповідальних осіб, знаки власної чи корпоративної приналежності, дарчі, уславлюючі, релігійні та повчальні сентенції, а також знаки, що імітують літери, проте не відповідають знакам відомих мов — їхній зміст часто так й залишається нерозкритим.

Спосіб виконання написів та малюнків на клинках безпосередньо пов'язаний з традиційними ремісничими техніками, що, хоча й були єдиними для всіх людських спільнот, все ж мали певні особливості, пов'язані з місцевими традиціями та періодами поширення певних тенденцій у різних географічних регіонах.

До основних таких технік відносяться: гравірування, таушування, насічка, протравлення (для клинка); карбування та всі похідні від нього техніки створення рельєфних зображень на м'якому металі, емалювання, інкрустація, лиття, штампування й тиснення (для ефесу). Аналіз цих технік дозволяє точніше датувати вироби, іноді навіть встановити місце їх виготовлення.

Продемонструємо наскільки джерельна інформація, пов'язана з символікою та епіграфікою, може внести корективи в атрибуцію зразків клинкової зброї.

У Харківському історичному музеї (далі — ХІМ) зберігаються кілька шабель, результати дослідження яких оприлюднені нами у попередніх публікаціях¹.

Інтерпретація геральдичних знаків на першому ж розглянутому нами зразку дозволяє не тільки провести датування, але й встановити можливого власника зброї.

Шабля у стилі ординка (фото 1). Литва–Україна. Клинок від кінця XV ст., ефес — друга половина XVIII ст. Місце зберігання ХІМ, інв. № ОС–217. Довжина шаблі (далі L) — 970 мм, довжина клинка (далі K) — 830 мм, ширина клинка при п'яті (далі С) — 32 мм. Техніки оформлення: карбування, золочення, емалювання.

Однією з найважливіших ознак, що дозволяють атрибутувати ефес зброї, безперечно є карбоване зображення — герб, виконаний на округлій платівці, якою закінчується верхів'я (фото 2). Центральна фігура, зафіксована у класичних гербовниках під назвою «Трабу» («Тромби»), має вельми давньою історією і була надзвичайно поширеною у шляхетській геральдиці — за різними даними гербами з цією фігурою володіли кілька десятків родів у Речі Посполитій². Втім вирішальне значення має той факт, що до складу досліджуваного гербу входить також корона. За типом вона класифікується як князівська (королівська) й до того ж характерно оформлена. Серед шляхетських родин поєднання зазначених геральдичних елементів зустрічається тільки в символіці однієї з найвпливовіших у Великому Князівстві Литовському князівської родини Радзівілів. Відомо, що герб «Трабу» Радзівіли отримали на Городельському сеймі 1413 р. У різний час нащадки цього славетного литовського роду використовували десять різновидів гербів, але тільки у трьох з них форма корони повністю відповідає нашому зображенню³. Перший варіант — найдавніший, який Радзівіли прийняли разом з князівським титулом у 1515 р., належав одному із засновників роду — Миколаю Радзівіловичу III (третє покоління; ?–1509). Другий варіант у 1547 р. отримали Миколай V (1512–1584) та Миколай VI (1515–1565), нащадки якого згодом проживали у Волині, Галичині та Пруссії. Нарешті,

найбільш пізній варіант належав Богуславу I (1620–1669) та Юрію VIII Йозефу (1668–1689)⁴.

Отже, зважаючи на давність роду та велику кількість нащадків Радзівілів, що розглядаються нами як потенційні замовники шаблі, навряд чи можливо встановити її конкретного власника. Можемо говорити тільки про період функціонування герба — від 1515 р. Суттєві хронологічні корективи у цьому випадку може внести аналіз художньої стилістики декору оправи та ремісничої техніки її виконання.

На ефесі та оправі піхв увагу дослідника привертають овальні дробниці в картушах з емалевим розписом у вигляді вишуканого рослинного орнаменту, виконаного у техніці живописного емалювання непроникними емалями двох кольорів по емалевому ґрунту. У Європі ця техніка отримала широку популярність після XVI ст. Окрім того, ефес суцільно вкрито пишним карбованим рослинно-геометричним орнаментом у стилі пізнього бароко. На думку мистецтвознавців, основні елементи цієї композиції (фото 3) мають німецьке походження й утверджуються в декоративному мистецтві Східної Європи від другої половини XVII ст. Орнаментальні мотиви наконечника піхов (фото 4) вже притаманні мистецькій традиції XVIII ст.⁵ Отже, маємо підняти нижню хронологічну межу датування ефесу вище — до XVIII ст.

Морфологічний аналіз підтверджує датування: аналогічні розширені, плоско зрізані, повернуті під кутом верхів'я з карбованою символікою поширювались у Європі від кінця XVII ст.⁶

Окремо слід розглянути символ, нанесений із зовнішнього боку клинка (фото 5). На відстані 8 см від п'яти золотом таушовано власницький знак — «гмерк» (від нім. *gemärcke*⁷), утворений комбінацією геральдичних фігур. У цьому зображенні основною фігурою є куля з хрестом над нею. У класичному вигляді її описано у гербовнику Каспара Несецького як «*Slizien*». Автор виводить назву від родового символу династії Шлізиньовичів з Великого Князівства Литовського, що володіла цим знаком ще за часів короля Александра Ягеллончика⁸. Джерела свідчать, що пізніше «Шлізинь» переважно використовувався у родовій геральдиці Правобережної України та Великого Князівства Литовського. Так його зафіксовано на печатках волинських князів Михайла Михайловича та Юрія Михайловича Чарторийських (1595)⁹. У зміненому вигляді «Шлізинь» фігурує також на гербах нащадків князів Четвертинських та Сокольських — Солтана та Юрія Михайловича Сокольських (на печатках 1528 р.)¹⁰. І хоча тут він має своєрідне походження, трансформувавшись зі старого династичного знаку князів Сокольських, втім його поява безумовно свідчить про популярність «Шлізиня» на західних руських землях ще у XVI ст.

У внутрішній частині кулі знаходиться ще один геометричний знак складної форми, що являє собою два з'єднані раменами хрестика. Найближчим до такої композиції є відомий герб «Szaława», що має чимало різновидів або «відмін». Цей руський за походженням герб, відомий з XIV ст.¹¹, вживався шляхтою Волинського (роди Галки, Ледуховські), Брацлавського (рід Якушевських) та Руського (роди Швірських, Стржижів) воєводств¹². Зустрічається цей елемент й у гербі князя Михайла Олександровича Чарторийського (на печатці 1576 р.)¹³.

Так, проаналізувавши численні комбінації основних гербових елементів, приходимо до висновку, що фігуру слід вважати похідною від «Шлізиня» та «Шалави» й називати «Шалавою» з відмінами.

Як бачимо, геральдичні фігури, що творять знак мають поважну історію і використовувались насамперед в гербах шляхти руського походження. Втім, сам знак у відомих нам джерелах не зафіксований як герб, його функції обмежуються позначенням майнової приналежності. Нам вдалося документально підтвердити тільки одного власника цього гмерка. Це — львівський купець італійського (флорентійського) походження Антоній де Валетаріс (за іншими даними Валаторіс), на печатці якого від 1470 р. і був зображений цей знак¹⁴. Справді купець Anthonius de Valateriis Ianuansis Ytalicis et Iudeis (лат.) та його родина згадуються у списку мешканців Львова кілька разів — у 1453 р. та пізніше — 1460–70-х рр.¹⁵

Отже, формально знак на клинку може вказувати на приналежність його членам одного з львівських купецьких чи руських шляхетських родів другої половини XV ст. Звичайно, цей факт не надає остаточних підстав для датування клинка цим періодом, адже гмерк могли нанести й пізніше. З іншого боку, екзотичність знаку (вперше гмерк виявлений та опублікований у польському виданні кінця XIX ст.) мала свідчити про автентичність виробу. Основні сумніви в можливості датувати клинок таким раннім періодом пов'язані із зовнішнім виглядом поверхні клинкової сталі, що схожа на литу¹⁶, тобто отриману в результаті тигельної плавки, пудлінгування, а можливо й пізнішого бесемерування¹⁷. В останньому випадку період виробництва шаблі має бути перенесеним в кінець XIX ст. — час розквіту індустрії підробок та реплік. Появу ж рідкісного гмерка на клинку тоді можна буде пояснити виходом відповідної публікації, звідки його скопіювали заради надання зброї «стародавнього» вигляду.

На жаль, аналіз морфології клинка, на нашу думку, не може остаточно підтвердити чи спростувати датування. Зауважимо, що серед польсько-угорських та османських типів шабель така форма клинка все ж більш відповідає пізнішим різновидам (від кінця XVI ст.). Однак й для шабель XV ст. також надзвичайно характерні елмань (щоправда зазвичай більшого розміру) та широкі доли.

Отже, останнє слово у питанні датування клинка залишається за металографічним аналізом (принаймні макроскопічним), а також більш детальним вивченням самої техніки виконання гмерку. Поки ж, за фактичної відсутності інших точно встановлених даних, за нижню хронологічну межу виробництва клинка все ж варто прийняти період першої документальної згадки дослідженого гмерка, а саме 1470 р., при цьому для атрибуції виробу слід використовувати зручний «окшотівський» термін «від».

Таким чином, аналіз символіки надає підстави атрибутувати шаблю як парадну (костюмну) зброю, ефес якої ймовірно виготовлений на замовлення когось із нащадків Радзівілів у другій половині XVIII ст. За загальним стилем виконання шабля наслідує як вірменські парадні ординки XVII–XVIII ст. (гарда, загальний спосіб виконання верхів'я)¹⁸, так і польсько-угорський тип (форма клинка, верхів'я, що утворилося в результаті розвитку класичного).

Ще один добре досліджений зразок із харківської колекції є яскравим прикладом провідної ролі, яку може відіграти правильно перекладена та інтерпретована клинкова епіграфіка уславлюючого змісту при атрибуції зброї.

Шабля перського типу шамшир (фото 6). Іран. Від кінця XVIII ст. Місце зберігання — ХІМ, інв. № ОС-577. Техніки оформлення: гравірування, таушування, насічка. Параметри шаблі: L=93; K=79; C=33.

З точки зору морфологічного аналізу, ця зброя — зразковий екземпляр шамширів іранського виробництва. Такі шаблі практично без змін виготовляли з середини XVII до XX ст. У нашому випадку чи не єдина зачіпка, що дозволяє уточнити датування зброї — це клинкова епіграфіка.

На зовнішньому боці клинка, на відстані 8 см від п'яти, розміщено три ташовані золотом картуші з арабськими написами й так званій «бедух» — квадрат з магічними літерами-цифрами, що означали 2 (бе), 4 (даль), 6 (вав), 8 (ха) (фото 7).

Напис у нижньому картуші з рослинним орнаментом: شاهانشاه انبیه محمد [шаганшаг анбійа Могаммад] означає «Цар-над-царями пророків Могаммад»¹⁹.

У середньому («восьмикутному») картуші: بنده شاه ولایت عباس [бенде-е шаг велайат Аббас] — «Слуга царя країни Аббаса».

У верхньому («шестикружному») картуші: عمل اسدالله اصفهانی [‘амаль-е Асадоллаг Ісфагані] — «Робота Асадоллага Ісфагані».

Два підписи «Робота Асадоллага Ісфагані» та «Слуга царя країни Аббаса» є звичайними для шамширів упродовж кількох сторіч. А от напис, вміщений у нижньому картуші: «Цар-над-царями (шаганшаг) пророків Могаммад», стає відомим лише з монет шаха Ага-Могаммеда Каджара

(правив у 1796–1797 рр.)²⁰. Відтак, початкову дату виконання цього напису, а відповідно й виготовлення самого клинка (судячи з усього написи виконувались одним майстром, залишки ж інших картушів відсутні), слід пов'язати з цим періодом.

Інший розглянутий нами зразок є типовим представником пізніх турецьких кіліджей. Тут саме форма релігійного гасла на клинку в поєднанні з особливостями декору й техніки його виконання є ключем до датування зброї.

Шабля турецького типу кілідж (фото 8). Туреччина. Кінець XVIII — перша половина XIX ст. Місце зберігання ХІМ, інв. № 3–198 (ОС–237). Техніки оформлення: гравірування, карбування, насічка. Параметри шаблі: L=850; K=740; C=45.

Написи на клинку виконано перською та арабською мовами. Перша 1/5 частина зовнішнього боку клинка прикрашена написом (фото 9) в рослинному картуші, виконаному насічкою золотом. Зміст цього сакрального напису, що перекладається як «Немає молодця окрім Алі, немає меча окрім Зульфікару», є типовим для зброярської традиції мусульманських країн, що часто зверталась до сюжетів Корану, пов'язаних зі священним мечем Пророка — «Зульфікаром». Картуш закінчується гексаграмою (так званою «зіркою Давида») зі ще одним арабським написом в центрі. Це так звана «Машалла», що формально перекладається як «Що завгодно Аллагу» (ما شاء الله), окрім того має значення «Боронь Боже!», «Чудово!», «Хорони Боже від поганого ока». Форма цього виразу, що є містичною формулою захисту від поразки в бою та наврочення, є простонародною, широко вживаною в нижчих суспільних верствах. Її несподівана поява на клинку свідчить про доволі пізнє походження шаблі — у період здешевлення та «демократизації» цієї зброї.

Всі написи виконано не дуже вправною рукою у характерному для середньовічної мусульманської зброї XVII–XIX ст. стилі «насах». Схоже, що майстер був погано обізнаний з арабською та перською мовами, просто переносючи на клинок готові тексти. Про тісний зв'язок із системою пізньої західноєвропейської сакральної символіки свідчать також крапки біля вершин та у центрі гексаграм.

З внутрішнього боку клинка, при п'яті, виконано орнамент у вигляді сегментованої арки, що закінчується пальметою (фото 10). Арка симетрично заповнена арабесками «румі», техніка та стиль виконання яких (золота насічка, спрощений малюнок) дозволяє датувати орнамент періодом від другої половини XVIII ст. Про це ж свідчить манера виконання картушів з написами на зовнішньому боці клинка, розташування орнаменту на спинці клинка, а також оздоблення піхв та гарди з поодинокими стилізованими

квітами посередині суцільного гладкого поля, облямованого стеблами з листям та соняшниками (фото 11).

Підсумуємо: досліджений зразок слід ідентифікувати як турецький виріб кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Вище ми розглянули зброю з сентенціями уславлюючого та релігійного змісту. Утім, на клинках іноді зустрічаються такі написи, що, зовні нагадуючи письмо, не відповідають знакам жодної відомої мови. У цьому випадку ми маємо справу із зашифрованими посланнями, часто містичного змісту.

У Національному музеї історії України (далі — НМІУ) зберігається зразок шаблі з унікальним загадковим текстом.

Шабля кавалерійська, солдатська. Баварія. Остання чверть XVIII ст. (фото 12). Інв. № 3–398. L=820 мм, K=695 мм, C=34 мм. Вага зброї 650 г. Центр ваги у 600 мм від вістря. Мікротвердість штаби та лева становить 41–46 НРС (одиниць за Роквелом), виміри проводились в середній частині клинка. Техніки декоративного оформлення: гравірування, травлення, золотіння.

Оскільки зброєзнавчий опис пам'ятки досі був не опублікований, наведемо його повністю.

Клинок з двома широкими долами (по одній з кожного боку) та плавним розширенням на кінці — пером. Доли утворюють ребро біля лева по всій довжині штаби та широкий розложистий обух (8 мм біля п'яти), що переходить у лезо на пері. Бойовий кінець дволезовий, вістря на лінії обуха.

Ефес закритого типу. Гарда дугоподібна щитова, складається зі щитка, що, переходячи під прямим кутом в основну дужку, плавно сполучається з верхів'ям, та двох допоміжних дужок, що з'єднуються з основною із зовнішнього боку ефесу на різній висоті. Правий кільйон короткий, утворений трикутним закінченням щитка, має комоподібне закінчення. Щічки руків'я дерев'яні, з нахиленими жолобками. В основі руків'я сталева втулка. Широкий сталевий каптурець переходить у масивне плоске монолітне верхів'яковпачок. У місці з'єднання з верхів'ям дужка гарди утворює маленьке кільце для темляка. Піхви втрачено.

Наш висновок щодо походження зброї базується на морфології ефесу та клинка. Їхня конструкція повторює баварську шеволежерську (зразка 1788 р.) та російську легкокавалерійську (зразка 1809 р.) шаблі. Атрибуція зброї як баварської кавалерійської солдатської шаблі ґрунтується на сукупності ознак. Серед них — пряма форма другого кільйона, з великим комоподібним закінченням, прості дерев'яні щічки руків'я, форма верхів'я та форма передньої дужки в місці їхнього поєднання, а також довжина клинка, що за спостереженнями фахівців у російських зразків зазвичай вища²¹.

Клинок прикрашений незвичайною символікою. Із зовнішнього боку при п'яті в прямокутному картуші у два рядки вписано загадкові символи. На відстані 35 мм від п'яти починається ще один «напис», виконаний травленням та золоченням. Далі зображено шестикутну зірку й голову людини в тюрбані (фото 13). З внутрішнього боку клинка символіка дублюється. На спинці при п'яті гравіруванням виконано дві шестикутні зірки, між якими розміщується місяць з людським обличчям (фото 14).

Зазвичай написи й малюнки розглядають окремо, втім при аналізі таємного письма розмежувати їх складно, іноді просто неможливо. Зауважимо, що знаки, подібні досліджуваному, добре відомі в історичній науці. Фахівці віддавна стикаються з ними й не лише на шабельних клинках. Відтак, у зброезнавстві обґрунтовано кілька гіпотез щодо їх інтерпретації. Згідно з теорією, незрозумілі символи мають кабалістичне, астрологічне та алхімічне походження. Інші можуть бути ієрогліфами (єгипетськими, китайськими) та знаками мов Сходу (турецькими, арабськими, перськими), форма яких була творчо переосмислена й змінена європейськими майстрами. На практиці ж, зазвичай, маємо справу з еклектичною мішаниною різних типів.

Історія появи таємного письма сягає XVIII ст. У цей час в Європі поряд з астрологією та алхімією великої популярності набуло містичне вчення Кабали, не в останню чергу пов'язане з розвитком масонського руху. Іудаїстська традиція приписує древньому єврейському алфавіту окрему творчу потугу, що набуває найвищого розвитку в людині у її прагненні спілкуватися з Богом. Ймовірно, послідовники вчення намагалися відтворити і використати загублені за легендою сакральні символи єврейського алфавіту, без яких, начебто, неможливо матеріалізувати божественну мову. Відтак, у світську моду почали входити чудернацькі знаки, зазвичай приправлені алхімічною та астрологічною символікою. Очевидно, що поява таких символів на європейських клинках другої половини XVIII ст., не тільки данина моді, але й намагання підпасти під божественний захист, на який завжди підсвідомо розраховує людина, рід діяльності котрої пов'язаний із постійними загрозами для життя. А що може захистити й оберекти краще за зрозумілу тільки втаємниченим сакральну мову, на якій звертався до людей сам Господь?

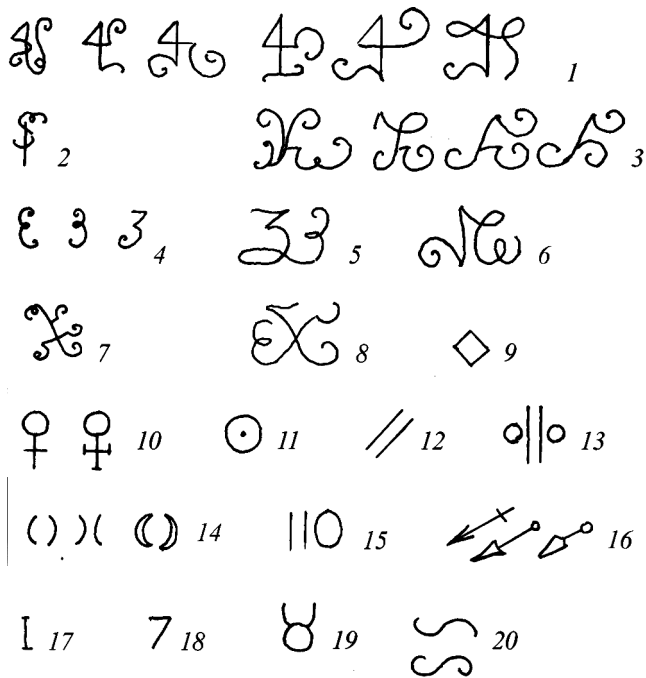
Астрологія як одна з найдавніших ворожильних практик на планеті з часом стала чимось більшим, аніж «просто» використання зірок для побутових пророцтв. Розвинувшись, вона стала досконалим засобом пізнання людиною оточуючого світу та самої себе. З тих часів в астрологічній символіці та схемах відчувається невтомне прагнення відобразити всю складність Всесвіту та зрозуміти місце людини в ньому. Алхімія, ця «прийомна донька» астрології, пішла набагато далі у своїх амбіціях. Приймавши у

спадок астрологічний світогляд разом з його символічною системою та доповнивши його природознавчим експериментом, нова наука вперше в історії людства вирішила не тільки пізнати, але й відразу пояснити всю складність Всесвіту, а вкупі з нею й сенс людського існування. Ключ до розуміння найскладніших проблем буття алхімія прагнула віднайти в емпіричних природничих дослідах, результати яких переосмислювались на філософському рівні. Сакральність науки мала підтверджуватись її «віковічністю» (ознаки своїх експериментів алхіміки вбачали навіть в античних міфах) та шляхетним родоводом праотців-засновників. Відтак, апологети алхімії від самих початків своєї науки вважали себе вищими істотами, втаємниченими у недоступні простим смертним таємниці буття, чим незмінно засмучували й провокували поспільство. Але, якщо у середньовічній суспільній свідомості алхімікам найчастіше відводилось місце поряд із чаклунами та демонами, то в епоху Просвітництва на «вчених мужів» почали дивитись із захватом, як на справжніх поводитирів сліпого людства. Цілком зрозуміло, що широка популярність їхньої символіки диктувалась, зокрема, бажанням пасивної споживацької маси вирішити свої побутові проблеми не посередництвом дідівських забобонів та ревних молитов, але долучившись до найсучасніших методів «передової науки».

До алхімічної, астрологічної та кабалістичної символіки слід додати знаки, що частіше за інші зустрічаються на лезах так званих «мамелюкських» шабелів французьких гвардійців Імператорської охорони (остання третина XVIII — перша чверть XIX ст.). Ці незвичайні піктограми нагадують єгипетські ієрогліфи. Зауважимо, що остаточну розшифровку давньоєгипетського письма здійснено Жан-Франсуа Шампольоном у 1824 р., але за часів Бонапарта ця робота тільки розпочиналась. Європейські ремісники намагалися відтворювати ці знаки, не тільки не розуміючи їх змісту, але навіть не уявляючи як вони виглядають у дійсності. Деякі з них дійсно повторюють ієрогліфи, інші зображують голови священних тварин — бика, kota та інших, але виконані у вигадливій, непритаманній оригінальному єгипетському письму манері.

Нижче наводимо невелику пояснювальну табличку з алхімічними, астрологічними та кабалістичними символами, зафіксованими французькими дослідниками на клинках XVIII–XIX ст., із сучасною науковою інтерпретацією (табл. 1)²².

Таблиця 1. Знаки, зафіксовані на французьких клинках 18–19 ст.:

1 — астрологічний знак Юпітера, алхімічний відповідник олова; третій знак зліва може означати лужне середовище; **2** — астрологічний знак Сатурну, алхімічний відповідник свинцю; **3** — літера «К», від «Кабала» (ймовірніше, перший символ ліворуч — комбінація знаків стихії Вогню — Овна та Лева, праворуч — зодіакальні знаки Козерога, алхімічний відповідник процесів ферментації); **4** — випалена мідь, літера «Е», або цифра «3»; чотири такі символи означали процес фільтрації; **5** — теж саме, що й (4), в іншому написанні; **6** — не визначено; **7** — свинець (?); **8** — Меркурій (частина жезлу) — алхімічний відповідник ртуті, або зодіакальний знак Діви, алхімічний відповідник процесу дистиляції, або алхімічний знак «питного золота», можливо сірки; **9** — сурма чи діамант (октаedr, астрологічний відповідник стихії повітря та перетину шляхів Марса й Землі); **10** — астрологічний знак Венери, алхімічний відповідник міді; **11** — астрологічний знак Сонця, або алхімічний знак золота (у розенкрейцерів також позначав імператорську владу), інше тлумачення — знак сірки; **12** — не визначено; **13** — мідний шафран чи зодіакальний знак Близнюків (?); **14** — астрологічний знак Місяця, або алхімічний знак срібла; **15** — число «110» (?); **16** — зодіакальний знак Стрільця (алхімічний відповідник процесів пом'якшення) та астрологічні символи Марсу (алхімічний відповідник заліза, нахил стрілки вліво-вниз — ошурки); **17** — символізує цифру «1»;

18 — символізує цифру «7»; 19 — зодіакальний знак Таурус (алхімічний відповідник процесу закріплення та кам'яної солі); 20 — зодіакальний знак Водолія, алхімічний відповідник процесів примноження.

Відзначимо, що кожний астрологічний символ мав свій відповідник в алхімії, причому семи планетам відповідали метали, зодіакальні ж знаки пов'язували з фізико-хімічними процесами, що застосовувались в алхімічних дослідах, і, навіть, частинами й органами людського тіла. Відтак, можемо визначити аналізований загадковий напис як оберіг, містичний зміст якого передано астрологічними, алхімічними та, ймовірно, кабалістичними символами. Спробуємо принаймні ідентифікувати окремі знаки на досліджуваному клинку.

Напис 1-а, верхній рядок:

Сатурн (свинець) / Не визначено (Меркурій, можливо знак оцту чи сірки?) / Сірка, Золото чи Козерог (ферментація, бродіння)? / Козерог чи золото.

На початку рядка, а також з боків другого знаку розміщені три маленькі символи, що очевидно відображають різні фази місяця.

Напис 1-б, нижній рядок:

Юпітер (олово) / Випалена мідь, літера «Е», або цифра «3» / Не визначено (Меркурій, можливо знак сірки?) / Сатурн (свинець).

Третій символ аналогічний другому у верхньому рядку, але з його боків розташовані серпички чи крапки (в останньому випадку знак інтерпретується як оцет). Рядок починається двома вертикально розташованими маленькими символами: нижній — коло (сіль, золото, нуль, або небо) та верхній, у вигляді двох паралельних рисок (не визначений).

Напис-2, другий (основний) напис:

Сатурн (свинець) / Не визначено. Можливо комбінація Овну (випалювання) та Лева (довга теплова обробка) — зодіакальні знаки стихії вогню,

що в тогочасній літературі зазвичай зображували поряд / Юпітер (олово) / Випалена мідь, літера «Е», або цифра «3» / Сірка, Золото чи Козерог (ферментація, бродіння).

Другий напис також переповнений маленькими значками, розташованими поміж основних символів. Після другого символу діагонально розташовано знизу — місяць, коло (сіль, золото, нуль, або небо), зверху Венера (мідь). З боків третього знаку знаходяться дві заголовні літери «I» (можливо цифри «1»). Праворуч від четвертого символу, знизу — дві паралельні риси. Закінчується рядок двома вертикально розташованими символами: нижній — коло (сіль, золото, нуль, або небо), верхній — місяць в останній фазі.

Напис на внутрішньому боці клинка відрізняється від зовнішнього тільки наявністю перед першим знаком двох вертикально розташованих паралельних рисок.

Застережемо, що, на наш погляд, годі сподіватись відшукати у всій цій мішанині конкретний зміст. Знакова система самої тільки алхімії занадто складна, аби вірно трактувати вирвані з контексту символи. Адже від самого заснування середньовічної науки її маргінальне положення відстоювали самі адепти, прирівнюючи себе до жерців, а результати своїх експериментів — до одкровення майже біблійного рівня, про яке (*Ars Sacra* — священне мистецтво), за висловом творця класичного підручника з алхімії А. Пернеті, слід говорити тільки мовою таємних знаків та недомовок, аби не нашкодити убогій суспільній свідомості, яка не готова до прозріння. Відтак, звичайною стильовою особливістю «алхімічної мови» була її темність, абсолютна незрозумілість для невластивих. Окрім того, у численних трактатах та підручниках з астрології й алхімії пропонувалася величезна варіативність стилів написання знаків. За пишним декоративним оформленням людині нетямущій було практично неможливо вирізнити справді важливі контури. Необхідно враховувати спотворення ремісниками форми знаків, значення яких вони навряд чи розуміли, відтворюючи їх на власний розсуд з недосконалих копій на вимогу замовників, часто ще більших неуків. Усі ці нюанси вповні відобразились у розглянутій нами клинкової епіграфіці — зрозуміти про який знак йшлося іноді просто неможливо. Коли ж все-таки пощастило з ідентифікацією, інтерпретація тексту все-рівно залишається непевною. Щоправда, іноді, у сполученні символів можна помітити закономірності. Це усталені в астрології поєднання знаків, що відносились до різних стихій та планетарних домів. Очевидно, що вони можуть також відображати хід та результати алхімічних експериментів.

Відзначимо, що робота з реконструкції окремих символів у подібних посланнях має цілком конкретне джерелознавче спрямування: взявши до уваги декоративний стиль оформлення відновленого «тексту», є реальні

шанси в майбутньому виявити першоджерело, з якого було скопійовано знаки, а відтак — встановити принаймні період виконання цих написів на клинку.

Переходячи до аналізу саме зображень, повернемося до образів небесних тіл та міфічних постатей, які супроводжують таємне письмо. Найбільшу увагу серед них привертає Місяць з людським обличчям, в оточенні зірок з шістьма променями.

В системі середньовічних сакральних символів Місяцю (алхімічний відповідник — срібло) завжди відводилось визначне місце. Місячний серп набував різного значення в залежності від свого положення. Найчастіше його ототожнювали з чарою, сосудом з рідиною, водоймищем — загалом до місячної царини відносили будь-які рідини та пов'язані з ними процеси.

Як втілення жіночого початку, Місяць іноді зображували у вигляді античної богині Діани, приписуючи їй функцію володарки всіх відомих перетворень у природі, вкупі з людьми, що на них розуміються. Звідси й сприйняття лука зі стрілами як «зброї Місяця». Згодом образ трактувався у християнському контексті: Місяць став одним із цілої низки символічних уособлень Діви Марії. Сприйняття Місяця в людській подобі жінки (на противагу Сонцю-чоловіку) міцно укорінилося в окультній, астрологічній та алхімічній іконографії. Таке поєднання зазвичай передавали шляхом зображення обличчя посередині небесного тіла, перетворюючи його таким чином у людську голову²³.

В астрологічних підручниках та настановах Місяць постійно зображується в оточенні двох шестипроменевих зірок. Оскільки астрологічна символіка не відрізняла зорі від планет, визначити про що саме йдеться в кожному окремому випадку можна лише заглибившись у давні трактати. Втім, донині добре відоме значення, яке астрологія надає шести зірковим променям. Насамперед, це відображення одного з астрологічних аспектів (тобто взаємодії, взаємного розташування астрологічних домів), а саме — Гармонійного, так званого «Секстиля»²⁴.

П'яти- шести- та семипроменеві зірки також активно використовувались алхіміками та представниками численних окультних братств, зокрема масонами та ілюмінатами. Останні, ймовірно, запозичили їх від іудейських общин сефаридів, які після вигнання з Іспанії наприкінці XV ст. розпоширились по всій Європі. У відомому «Кругу станів» розенкрейцерів кожен з шести станів людської природи відповідав планеті (металу), центр же відповідає «царю» як земному носію найвищої гідності, а також Сонцю (золото). Отже, шестикратність могла означати й семикратність, якщо в центрі фігури розміщували крапку (звідси й сім крапок у гексаграмі).

Відзначимо також прямий «сакральний» зв'язок між шести- й п'ятипроменевою зіркою (пентаграмою), встановлення якого в Європі науковці відносять до XVI ст. Археологічні артефакти свідчать про безпосередню й одночасну інфільтрацію обох цих форм в систему європейської символіки саме у цей період²⁵.

Ще одним джерелом поширення шестипроменевої зірки виступає міська геральдика Західної та Центральної Європи XIII ст., що очевидно пов'язана з прийнятим у церковній іконографії зображенням Віфлеємської зірки (частіше її зображували восьмипроменевою), а також царським родоводом Ісуса Христа. Про потужний вплив біблійної традиції свідчать й окремі клейма (Табл. 2, № 3).

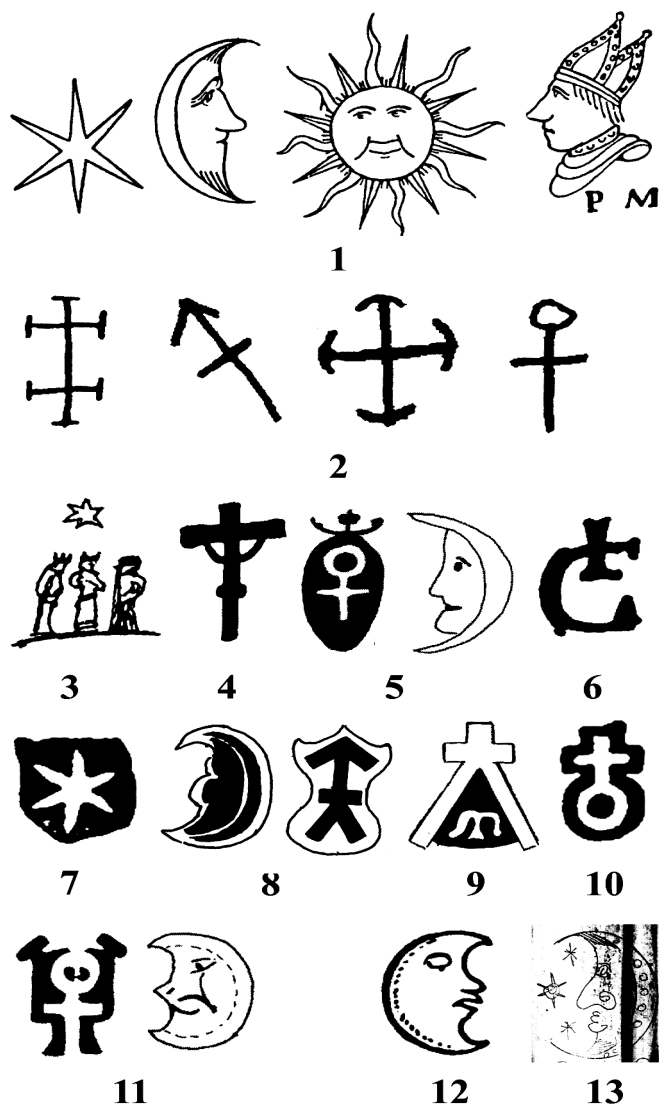
Нарешті, слід зважити на потужний культурний та науковий вплив мусульманських країн. У східному декоративному мистецтві та державній символіці аналізовані варіанти небесних тіл грали провідну роль, у той самий час наука, а саме алхімія, протягом тривалого часу була найзручнішим посередником у діалозі арабської та латинської культурно-історичних традицій²⁶.

Відзначимо ще одну доволі неординарну функцію системи сакральних символів, яку вони почали виконувати від XVI ст. Зростаюча популярність астрології та алхімії призвела до того, що окремі символи засвоювалися відомими династіями зброярів як виробничі клейма. Так, численна армія європейських майстрів, що докладала руку до виготовлення зброї, отримала додатковий стимул для нанесення подібних знаків на клинки — окрім модних «наукових» тенденцій у декорі, вони також мали демонструвати замовнику високу якість виробів.

Звичайно, такий несподіваний нюанс аж ніяк не сприяє науковому дослідженню, значно ускладнюючи і так непросту справу інтерпретації сакральних знаків. Нижче наводимо табличку встановлених «сакральних» клейм відомих європейських майстрів, що працювали у період XVI–XVIII ст. (Табл. 2)²⁷.

Можемо бачити, що знаки Місяця з людським обличчям використовувались як клейма майстрами в усій Європі — Німеччині, Італії, Іспанії та Франції. Втім, в оточенні двох шестипроменевих зірок, наскільки нам відомо, символ зустрічається тільки серед виробничих знаків клинкових майстрів династії Муніхів (Munich), які працювали у Золінгені від половини XVI — до другої половини XVII ст. Зауважимо, що людське обличчя цього клейма може бути не лише даниною «вищому знанню» чи моді на нього, але мати своєрідне походження. Адже іншим клеймом майстра була «голова єпископа», виконана в профіль. Очевидно, в людському обличчі Місяця та єпископа вгадуються одні й ті самі риси.

Таблиця 2. Клейма зброярів із зображенням сакральної символіки.
 1. Петер Муніх (Peter Munich) старший та молодший, династія клинкових майстрів. Золінген, друга половина XVI — друга половина XVII ст.;
 2. Конрад Польс (Conrad Pöls, Pauls). Золінген, 1594–1605; 3. Віллемс Пауль. Золінген, 1640–1670; 4. Генріх Коль старший. Золінген, 1560–1620; 5. Клеменс Стамм. Золінген, кінець XVI ст.; 6. Невідомий майстер з виготовлення стволів. Аугсбург, кінець XVI ст.; 7. Крістіан Спор (Christian Spor), майстер з виготовлення обладунків. Інсбрук, 1464–1485; 8. Ганс Салінген (Salingen). Гамбург, початок XVII ст. Поряд, ймовірно, клеймо поліру-

вальника з Мюнхена, початок XVII ст.; **9.** Петраджоло та Томазо Місалья (Missaglia), династія майстрів з виготовлення обладунків. Мілан, кінець XIV — кінець XV ст.; **10.** Невідомий клинковий майстер. Італія, близько 1500 р.; **11.** П'єтро Антоніо Фурмігано (Furmigano), клинковий майстер. Падуя, друга половина XVI ст. та (або?) Педро де Вельмонте (Velmonte), клинковий мастер. Толедо, XVII ст.; **12.** Хуан Мартинес старший (Martinez), королівський клинковий майстер. Толедо, середина XVI ст.; **13.** Касеньяри (Cassaigard), династія полірувальників. Нант, середина XVII — початок XIX ст.

Поряд із міфологізованим «місяцем Мюнїха», що став шаблоном для відтворення поколіннями зброярів Європи, навіть, Азії, на клинках з'явилося кілька інших, не менш оригінальних персонажів. Насамперед, це постаті європейського монарха, зображеного зазвичай як «голова в короні», східного султана та єпископа. Ця символіка «неба й людей» набуває яскравого, майже феєричного виразу в іншому зразку шаблі (також з колекції НМІУ), аналізом якого ми завершуємо нашу статтю.

Шабля гусарська, зразка 1827 р. (фото 15). Австрія — Російська імперія, перша половина XIX ст. Інв. № 3–410. L=900 мм, K=765 мм, C=40 мм. Вага зброї 890 г. Центр ваги у 640 мм від вістря. Мікротвердість штаби та лека становить 45–48 НРС, виміри проводились в середній частині клинка. Техніки декоративного оформлення: гравірування.

Клинок з пером має по одному широкому долу з кожного боку, що творять реберце вздовж лека. Обух широкий, розложистий. Спинка клинка радикально звужується, утворюючи леко на пері. Бойовий кінець дволезовий, вістря на лінії обуха.

Ефес закритого типу. Гарда дугоподібна щитова, складається зі щитка, що, плавно переходячи в основну дужку, сполучається з верхів'ям. З основою сполучається широка рухома допоміжна дужка, що фіксується за допомогою пружної запорної планки на щитку та закріплена спеціальною заклепкою на верхів'ї. Щічки руків'я дерев'яні, з поперечними жолобками, обтягнуті зміною шкірою чорного кольору та обмотані витим мідним дротом. В основі руків'я сталева втулка. Широкий сталевий каптурець переходить у масивне напівсферичне монолітне верхів'я-ковпачок.

Із зовнішнього боку клинка від п'яти нанесено рослинно-геометричний орнамент у прямокутному картуші, потім — голова людини в чалмі з півмісяцем, під нею шестипроменева зірка в оточенні двох півмісяців; далі — арматура, у центрі якої в овальному, увінчаному чалмою картуші знаходиться Місяць з людським обличчям; далі — промені сонячного світла; потім — арматура, у центрі якої лук та стріла. Орнаментальні композиції закінчуються у 200 мм від п'яти (фото 16).

На внутрішньому боці клинка від п'яти повторюється орнамент в прямокутному картуші, арматуря, що складається з лука, трьох стріл та двох шабельних ефесів, з двома шестипроменевими зірками над й астрологічною символікою під ними, лучник у чалмі, пускає стрілу, два півмісяці, між якими шестипроменева зірка, далі — рука в обладунку з шаблею, з ефесу якої виростає пагін, що виходить із хмари з шестипроменевою зіркою (фото 17).

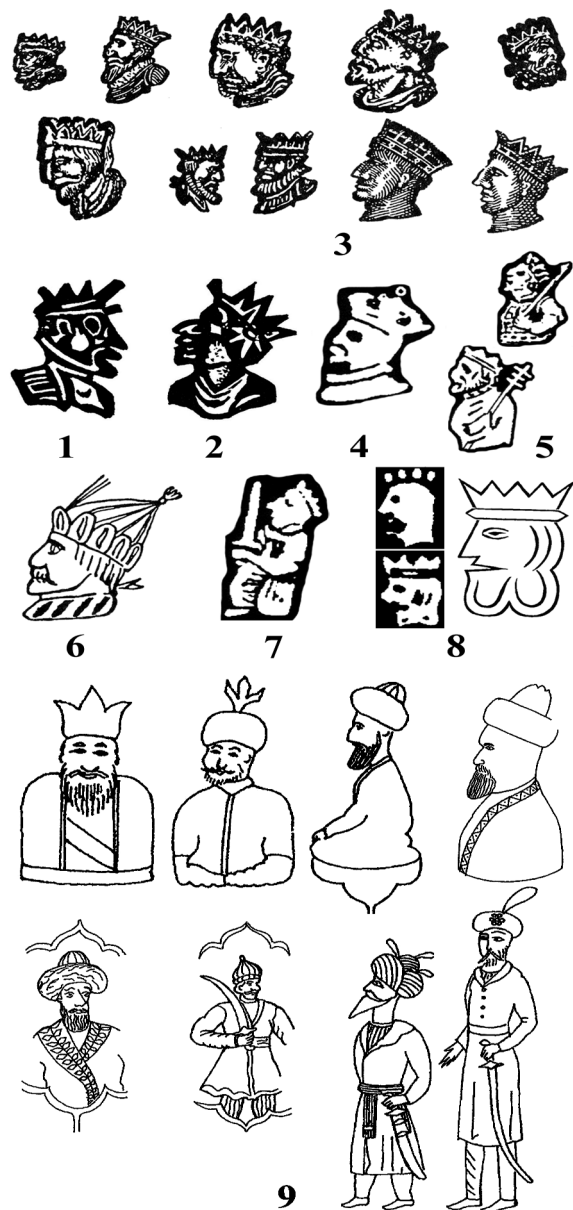
Рослинно-геометричний орнамент при п'яті за стилем еkleктичний. Характерна мішанина з геометричних елементів бароко, рококо та так званого візантинізму не тільки дозволяє встановити нижню хронологічну межу появи орнаменту — від першої чверті XIX ст., але й зробити висновок, що виконано його на теренах Російської імперії, де саме і набули поширення зазначені мотиви.

Вже з «турецьких» рослинних елементів у першому орнаменті стає помітним, що в оздоблення клинка усіляко намагались привнести модний у ті часи «східний» колорит. «Східна» тематика ще більше розвинута у наступному зображенні.

Образ людини в чалмі — султана, з'явився на клинках не випадково, його витоки слід шукати серед виробничих клейм золінгенівських та італійських зброярів, на яких зображували можновладців. З XVI ст. постать «людини в короні» використовували декілька ремісничих династій клинкових майстрів для підтвердження якості своєї продукції (Табл. 3, 1–8).

Зображення монархів виконувалось із варіаціями, іноді замість голови поставав поясний профіль можновладця з атрибутами влади. Деякі німецькі майстри віддавали перевагу постаті єпископа — зокрема все той же Петер Муніх старший та Йоганн Олліх (Табл. 3, № 6). Очевидно, саме велич, одіозність й водночас дотепність алегоричного образу монарха (єпископа), неодмінного персонажа середньовічного театру, пісенної та усної народної традиції, стали засадничими у подальшому творчому розвитку «королівської» теми. Із часом «монарх» «зажив окремим життям»: його купували й продавали (так у 1774 р. Петер Вундес продав це клеймо Вейерсбергам), саму фігура почали зображувати у різноманітних позах, врешті до нього долучили образ східного «колеги й супротивника» — султана, поява якого на клинках, на наш погляд, не мала жодного відношення до позначення виробничих чи власницьких прав, принаймні на початковому етапі. Про високий «королівський» статус людини в чалмі свідчать не тільки оточуюча символіка, але й підписи, що періодично супроводжують це зображення. Своєю популярністю «султан» зобов'язаний не тільки європейцям, що намагались надати клинкам східного колориту, особливо модного за наполеонівських часів, але й кавказьким зброярам, уславленим вільними інтер-

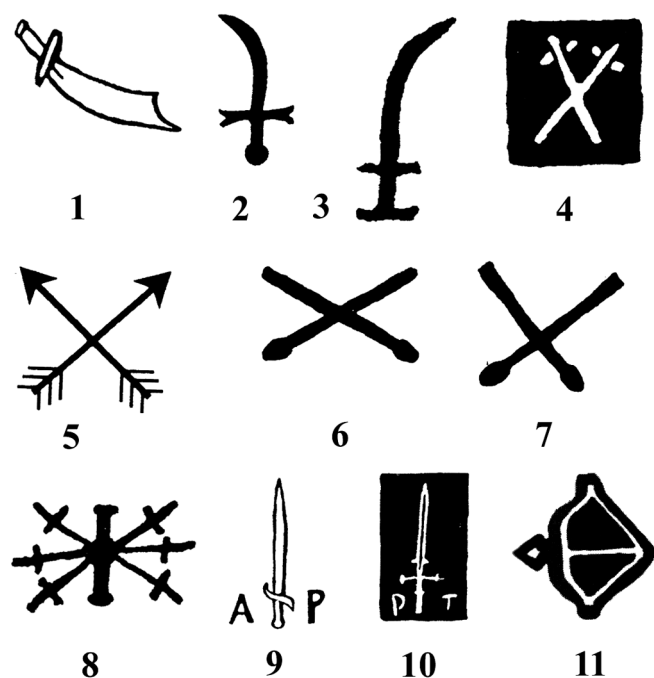
претаціями західноєвропейських клейм. Саме на Кавказі це зображення набуло найвищої популярності, ймовірно, як мусульманської альтернативи «християнському монарху» (Табл. 3, № 9).

Таблиця 3. Клейма італійських та золінгенівських майстрів і зображення на кавказьких клинках вельможних осіб. 1. Невідомий майстер з виготовлення мечів. Італія, близько 1530 р. 2. Матінні Антанні

(Matinni Antanni). Італія, близько 1550 р. 3. Майстри династії Вундес (Wundes). Золінген, 1479–1777. 4. Петер Коль (Peter Kohl, Coll, Koel). Золінген, 1657–1712. 5. Клеменс Теше молодший (Clemens Tesche). Золінген, 1638–1700. 6. Йоганн Олліх (Johann Allich, Joannes Aolligs). Толедо, 1620–1650. 7. Якоб Брош (Jacob Broch). Золінген, 1650–1700. 8. Майстри династії Вейсрбергів (Weyersberg, Wirsberg, Wirsperch). Золінген-Нюрнберг-Штейр-Златоуст, 1444–1945. 9. Зображення на кавказьких клинках (с. Амузги, Дагестан, XVIII — перша половина XIX ст.).

Арматурі, тобто художні композиції, створені на основі предметів озброєння, відомі ще з античних часів. Їх укорінення в європейському мистецтві розпочалося за часів Відродження, найбільшого ж розвитку арматурі отримали на початку XIX ст., ставши невід'ємною складовою стилю ампір. Утім, перша поява на клинках зображення мініатюрних композицій зі зброєю, насамперед, пов'язана все з тими ж виробничими клеймами (Табл. 4).

Таблиця 4. Клейма золінгенівських майстрів із зображенням зброї. 1. Вільгельм Бойгель (Wilhelm Beugel), 1681–1720; 2. Клеменс Кірш (Clemens Kirsch), 1720–1742; 3. Тільманси (Tillmans), династія клинкових майстрів, 1750–1760; 4. Герман Кайсер (Hermann Keisser), 1625–1660; 5. Йоган Конігс (Johann Konigs), 1587–1607; 6. Герман Штоль (Herman Stoll, Stoff), 1600–

1627; 7. Йоган Теше (Johannes Tesche), 1627–1642; 8. Вільгельм Вейєрсберг III (Wilhelm Weyersberg III), 1620–1690; 9. Абрахам Пате́р (Abraham Pather), 1780–1781; 10. Петер Арнольд Теше (Peter Arnold Tesche), 1751–1793; 11. Йоган Келер (Johannes Koller, Keuller), 1618–1624.

Розглянувши арматюри на аналізованому клинку, можемо бачити творчий розвиток ідеї «арматурних» клейм із привнесенням актуальних на той період (початок XIX ст.) «східних» стилістичних тенденцій.

Досліджувана клинкова символіка містить також вже реліктові на той час алхімічні або астрологічні елементи. Так, із внутрішнього боку клинка, під арматурою зі стрілами й шаблями знову зустрічаємось з позначенням астрологічних аспектів. Зокрема, дві фази Місяця через аспект поєднання, що в алхімії також позначає золото, сполучаються з планетою (можливо Юпітером чи Сатурном), визначити знак якої неможливо навіть приблизно — схоже на те, що це просто декоративний елемент або імітація ремісничого клейма.

Лучник у тюрбані зображений, очевидно, задля збереження «східного колориту», наслідуючи сцени полювання вельможних осіб, що часто зустрічаються на перських та індо-перських клинках.

Зображення зігнутої правиці з мечем, що виходить з хмари, було надзвичайно поширеними у символіці європейських прапорів XVI–XVII ст. та як зброярські клейма (наприклад, Петера Муніха молодшого). Його інтерпретують як «руку Господа», котра, згідно з середньовічними апокаліптичними уявленнями, має скарлати невірних. Утім, існує ще одне тлумачення, також глибоко укорінене в середньовічному світогляді, пов'язане з уявленнями про два божественні мечі — духовний та світський, що відповідають церковній та державній владі. Саме єдністю та суперництвом цих «мечів» позначений хід європейської історії протягом століть. Очевидно, «божественна рука» в обладунку мала символізувати саме об'єднання світської та духовної влади, ідеї, відомої у західноєвропейській літературі ще у IX ст. Просуваючись на схід, вона згодом потрапляє на терени України та Росії. Так, на малюнку на титульній сторінці книги «Меч духовный еже есть глас божий», написаної архієпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем (1593–1693) (виданої у Києві 1666 р.), хрест на державі представлений у вигляді меча, а сама держава спирається на «духовні» мечі царя Давида та апостола Павла (символи Старого та Нового заповітів відповідно)²⁸.

Пізніше концепція єдності світської та духовної влади та відповідної символіки ще більше укорінюється в Центрально-Східній Європі та Російській імперії. Так, у Польщі «рука Господа» розглядалась як «особливий знак короля», у Росії з XVIII ст. символ почали активно використовувати у символіці військових прапорів²⁹. З часом символ став настільки популярним,

що перетворився на геральдичну фігуру та увійшов до найбільших друкованих збірок символів, що поширювались Європою.

У підсумку відзначимо, що оздоблення дослідженої шаблі демонструє нам завершальний етап розвитку європейської клинкової символіки, характерної для XVII–XVIII ст. Можемо бачити, що таємничі знакові системи, їх сакральний зміст поступово відходять у минуле, натомість спостерігаємо перенасиченість художніх композицій популярними образами, їх підкреслену декоративність.

Викладений матеріал переконливо демонструє величезне значення, яке грає вірна інтерпретація символів та написів у непростій справі атрибуції давньої клинкової зброї. У цьому зв'язку відзначимо провідну роль інших спеціальних історичних дисциплін — символіки, емблематики, геральдики тощо. Зауважимо постійно зростаюче значення інших галузей гуманітарних та природничих наук. Усе це відображає зміну статусу зброєзнавства, що за останні десятиліття пододало непростий шлях від «допоміжної історичної дисципліни», що послуговувалась переважно історико-археологічними методиками, до складної міждисциплінарної галузі, що, залишаючись джерелознавчою дисципліною, не тільки розвиває прикладну методологію, але й стрімко змінює нещодавні наукові уявлення щодо самих підвалин дослідження речових джерел.

---

¹ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007. — С. 193–194, 196; *Його ж.* Проблеми атрибуції клинкової зброї: знахідки зображень фігур династичних гербів шляхти Волині на клинках шабел литовського й руського походження XVII–XVIII ст. // Сторінки воєнної історії Волині. Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчій конференції. 24–25 березня 2009 р., м. Луцьк. — Луцьк, 2009. — С. 102–108; Тоїчкін Д., Галенко О. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? (На основі іконографічних і речових джерел в українських музеях) // Військово-історичний альманах. — К., 2008. — № 2(17). — С. 126–154.

² *Niesiecki K.S.G.* Herbarz polski. — Lipsk, 1841. — T. VI. — S. 104–106.

³ *Ostrowski J.Hr.* Księga Herbowa rodów polskich. — Warszawa, 1903. — Cz. 1: Zeszut XV. — S. 504–505, №№ 2957, 2959, 2961.

⁴ *Ibid.* — Cz. 2. — S. 301–302; *Żychliński T.* Złota Księga Szlachty Polskiej przez Teodora Żychlińskiego, członka król. włoskiej Akademii heraldyczno-genealogicznej w Pizie. — Poznan, 1889. — R. XI. — S. 164–171; *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 271–280.

⁵ З персонального спілкування автора з кандидатом мистецтвознавства Д.О. Горбачовим, 2010 р.

⁶ Див. напр. зразки з Національного музею Угорщини (Будапешт): *Tibor S. Kovács. Splendeur de l'armurerie Hongroise: Catalogue.* — Bruxelles, 1999. — S. 36–37, 113.

⁷ *Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640.* — Lwów, 1889. — S. 43.

⁸ *Niesiecki K.S.G. Op. cit.* — Т. VIII. — S. 401–403.

⁹ *Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* — Харків, 2008. — С. 137.

¹⁰ Там само. — С. 54.

¹¹ *Niesiecki K.S.G. Op. cit.* — Т. VIII. — S. 339–340, 593–594.

¹² *Ostrowski J.Hr. Op. cit.* — Cz. 2. — S. 176, 116; *Niesiecki K.S.G. Op. cit.* — Т. VIII. — S. 584, 554.

¹³ *Однороженко О. Вказ. пр.* — С. 137.

¹⁴ *Matecki A. Studya heraldyczne.* — Lwów, 1890. — Т. 2. — S. 339, 369; *Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku.* — Lwów, 1902. — S. 386, 388; *Wittig W. Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku.* — Kraków, 1906. — S. 154.

¹⁵ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej ....* — Т. 14. — S. 360; Т. 15. — S. 35, 425, 458, 463.

¹⁶ З персонального спілкування автора зі старшим науковим співробітником Харківського історичного музею Д.В. Бадаєвим, 2009 р.

¹⁷ Тигельний процес (отримання сталі та її стопів у рідкому вигляді у вогнетривких горщиках — тиглях) був вперше у Європі запроваджений 1740 р., пудлінговий (отримання сталі з чавуну у спеціальних печах) — 1784 р., бессемерівський (прискорене отримання сталі з чавуну при інтенсивному дутті у конверторі) — 1885 р.

¹⁸ *Квасневич В. Польские сабли / Пер. с польск.* — СПб., 2005. — С. 37.

¹⁹ Тут і далі переклади з перської та арабської мов та зауваження щодо їх змісту виконані керівником тюркологічного центру Інституту історії України НАН України, кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником О.І. Галенко.

²⁰ *Khorasani M.M. Arms and Armor from Iran. The bronze Age to the End of the Qajar Period.* — Tübingen, 2006. — P. 174.

²¹ *Фролов Б.Е. Холодное оружие кубанских казаков.* — Краснодар, 2009. — С. 52–55; *Кулинский А.Н. Русское холодное оружие XVIII–XX вв.* — СПб., 2001. — Т. 1.: Определитель. — С. 106–107.

²² З нашими змінами, доповненнями та коментарями на основі матеріалів: *Lhoste J., Viginé J.-J. Armes Blanches Françaises. Symbolisme, Inscriptions, Marquages, Fourbisseurs, Manufactures: 3-e impression.* — Éditions du Portail, 2009. — S. 111; *Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов / Пер. с нем.* — М., 2000. — С. 256–305; *Рабинович В.Л. Алхимия как феномен средневековой культуры.* — М., 1979. — С. 350–357; *The Continuum Encyclopedia of Symbols.* — N.Y., 1996. — P. 236–239, 338–343.

²³ Див. напр. сюжети в кн.: *Basilus Valentinus. Chymische Schriften: zum dritten Mahl zusammen gedruckt: Bd 1–2.* — Hamburg, 1700; *Mylius J.D. Philosophia Reformata.* —

Frankfurt, 1622; Поєдинок Сонця й Місяця, Сонце й Місяць свіжують зеленого дракона. — Малюнки другої половини XIV ст. у зібранні Цюрихської центральної бібліотеки (*Auroga consurgens. Cod. rhenovacensis 172, f. 36.*).

²⁴ Айч А. Астрологический аспектариум. — М., 2003. — С. 21.

²⁵ Кулаков В.И. Символика Нового мира [http://www.simvolika.org/article_003.htm]: стаття розміщена на сайті громадської організації «Академия русской символики МАРС» (м. Москва, Росія).

²⁶ Рабинович В.Л. Указ. соч. — С. 154.

²⁷ Таблиці виконані на основі матеріалів праць: *Бехайм В.* Энциклопедия оружия / Пер. с нем. — СПб., 1995. — С. 489–538; *Bezdek R.H.* German Swords And Sword Makers. Edged Weapon Makers from the 14th to the 20th Centuries. — Boulder, Colorado, 2000. — P. 129–162; *Lhoste J., Buginé J.-J.* Op. cit. — P. 203–215; *Gyngell D.S.H.* Armourers Marks. Being a Compilation of the Known Marks of Armourers Swordsmiths and Gunsmiths. — London, 1959. — P. 2; *Кулинский А.Н.* Немецкие клинки и клейма: Справочник. — СПб., 2000. — С. 30–43; *Его же.* Холодное оружие немецких государств: Справочник. — СПб., 2000. — С. 38–43; *Аствацатурян Э.Г.* Оружие народов Кавказа. — СПб., 2004. — С. 202.

²⁸ *Вилинбахов Г.В.* Символика меча в русской государственной геральдике XVII — первой четверти XVIII вв. // Геральдика: материалы и исследования: сборник научных трудов. — Л., 1987.

²⁹ Там же.

Фото 1.

Фото 2.

Фото 4.

Фото 3.

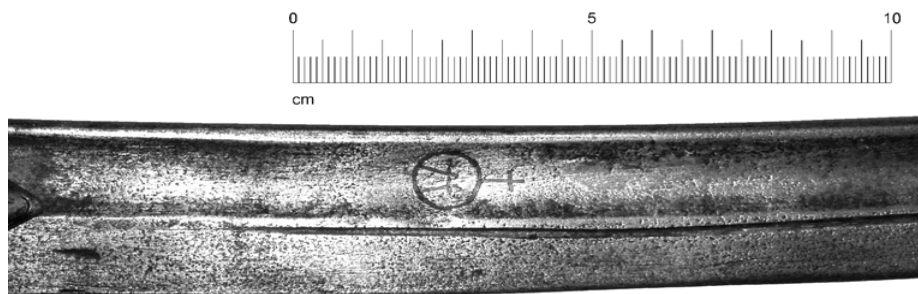

Фото 5.

Фото 6.

Фото 7.

Фото 8.

Фото 9.

Фото 10.

Фото 11.

Фото 12.

Фото 13.

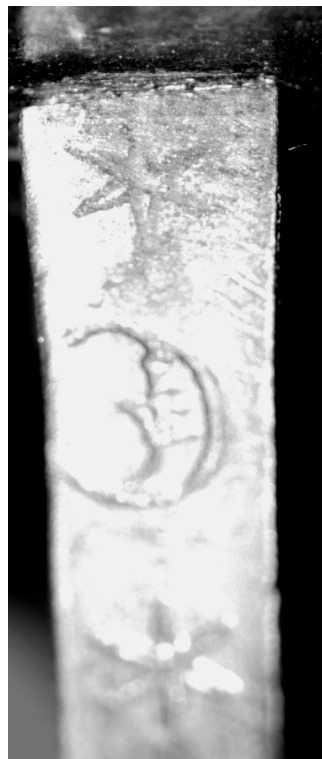

Фото 14.

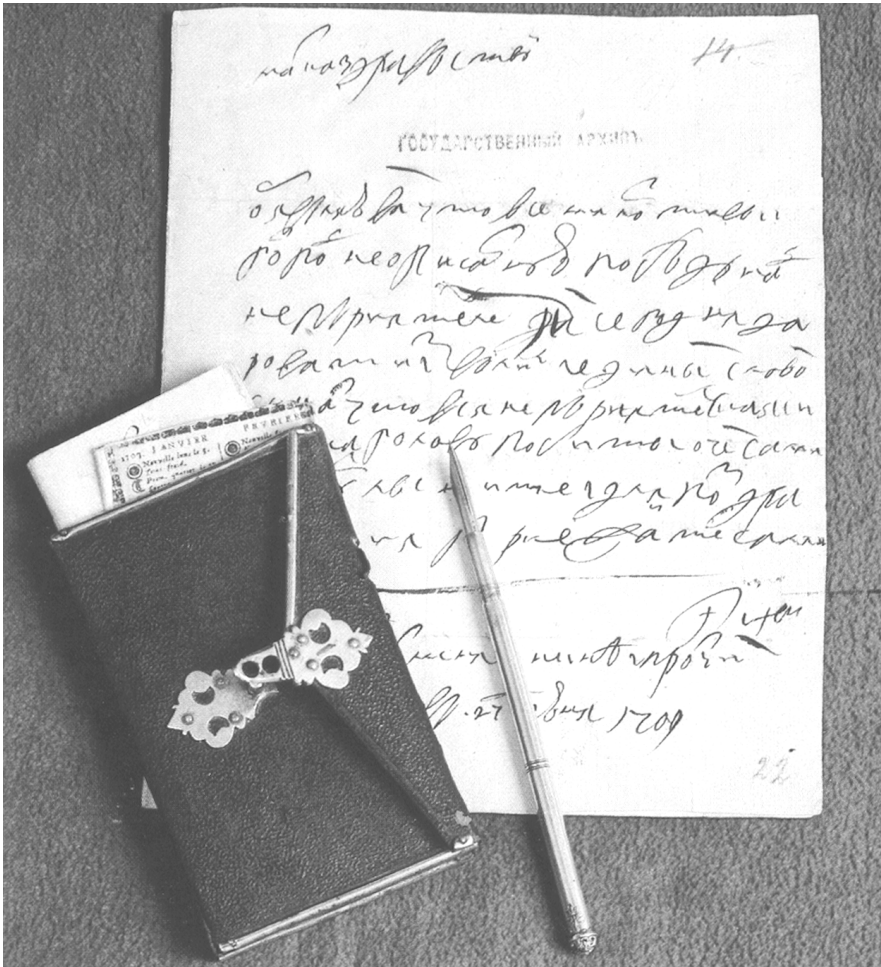
Фото 15.

Фото 16.

Фото 17.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ

Дослідження родової князівської геральдики Волині XIV–XVIII ст.

Рец. на кн.: Однороженко Олег. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVII ст.* — Харків, 2008. — 179 с.

Серед не дуже численних публікацій з української геральдики особно стоять праці, де досліджено комплекси геральдичних знаків, які представляють собою герби відомих в Україні родин, зокрема князів. Такий стан речей зумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Головними серед них слід визнати не зовсім задовільний загальний стан геральдичних досліджень на даному етапі, хоча саме на початок 90-х років припадає науковий та суспільний інтерес до цієї спеціальної історичної дисципліни. Викликаний він був тим, що на місцевому рівні почала відроджуватися прадавня, але, з певних на то причин, призабута традиція створення геральдичних знаків для використання міських та сільських громад, а також внесення до печаток міст та сіл їх геральдичних символів, як то передбачав закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (за наявності таких знаків та при прийнятті відповідних юридичних актів й бажання місцевих громад).

Цей процес включав у себе пошук в історичних джерелах періоду XIV–XX ст., в яких у той чи інший спосіб зафіксовано герби українських населених пунктів. Серед таких джерел — відбитки печаток із зображенням гербів, присутні на різного функціонального призначення документах, а також гербові зображення на архітектурних пам'ятках. Відразу слід наголосити на тому, що вітчизняна геральдика напряду пов'язана з численними суспільними та державотворчими процесами, які відбувалися на українських землях як складових різного роду державних об'єднань.

Олег Однорожено зовсім не випадково обрав за об'єкт дослідження князівську геральдику Волині середини XIV–XVII ст. Ця тема досі не стала предметом комплексного вивчення, перш за все, через свою складну історичну долю — розпорошеність геральдичного матеріалу по різних архівосховищах, які нині знаходяться у різних державах.

У добу пізнього середньовіччя Волинська земля, як відомо з джерел, відігравала провідну роль у політичному житті українських земель. Саме на її теренах за часів короля Юрія I та його наступників впродовж XIV–XV ст. були розташовані столичні міста Королівства Руського, мається на увазі — Володимир, а також Луцьк, у часи правління Любарта Гедиміновича та Свидригайла Ольгердовича. Після смерті Свидригайла та ліквідації окремого Великого князівства (1452 р.) значна за обсягом територія Волині

все ж продовжувала являти собою державно-політичний центр, до якого тяжіли й інші руські землі: Галичина та Підляшшя (XIV ст.), у XV ст. — Поділля, Полісся та Київська земля. Після Литовської землі Волинь виступала другим за значенням регіоном і головною землею Русі у складі Великого князівства Литовського.

Саме така виняткова роль Волині у період XV–XVI ст. значною мірою зумовила наявність у її межах великої кількості різних князівств. Ще за князювання Свидригайла та пізніше центральна влада надто щедро опікувала старі та новоозначені княжі роди, що проявили себе, забезпечували їм всіляку підтримку в плані діяльності, винагороджували за вірність князівські династії, які встали на бік Свидригайла у період гострого політичного конфлікту у 30-і рр. XV ст.

Після ліквідації великих князівств представники місцевої династії перебрали на себе роль головних суб'єктів у державно-політичному житті всієї Русі.

Автор рецензованої праці цілком логічно, враховуючи історичні зміни в долі вказаних українських теренів, почав своє дослідження саме з означення і докладного розгляду у вступі змін у територіальній належності до Волині різних княжих володінь. Адже без усвідомлення, які саме терени перебували у складі Волині, досить важко, якщо й взагалі можливо, визначити статус княжих родів і їх окремих представників у політичному житті краю, дослідити правовий аспект отримання ними родових гербів, що стали визначальними атрибутами в системі княжої символіки, поширеної у ті часи.

Князівські землі за своїм статусом являли собою державні утворення з обмеженим суверенітетом. Це не було якимось винятком за доби середньовіччя, а швидше загальним правилом. Власне суверенними державами залишалися тоді тільки імперські державні утворення на кшталт Візантії — Імперії ромеїв та Священної Римської імперії.

Обов'язковим для князів стало складення ними присяги на вірність великому князеві та беззастережне зобов'язання допомагати йому збройними силами під час воєнних конфліктів. Однак у багатьох інших питаннях внутрішнього життя своїх земель, зокрема ведення господарства, вони виступали як суверенні господарі. Тож їх володіння набували статусу екстериторіальності і не підлягали підпорядкуванню місцевій господарській адміністрації. Самі князівства у складі великих державних об'єднань мали окремо існуючі державно-адміністративні та військові структури, з відповідним васалітетом і субвасалітетом, з традиціями відбування служби та податковою системою. За князями-володарями залишалися права здійснювати уставодавчі функції та судову владу. Треба відмітити, що князі

у зовнішніх зносинах тривалий час користувалися певною свободою дій. І тільки після Віленського привілею 1492 р. їх було позбавлено такого права.

Закономірним є те, що центральна влада у різний спосіб провадила політику, що мала на меті обмежити суверенну владу князів на підлеглих їм територіях. Однак, як досить переконливо доводить автор, певна нівеляція особливого юридичного статусу князівств врешті-решт у наступних поколіннях (маються на увазі «динини» і «выслуги») призводила до того, що за своїми розмірами колишні княжі уділи нарощувалися територіально і здобували міць. Тому князі широко користувалися геральдичними знаками своїх предків, доводячи цим особливість свого становища.

Спалах князівської могутності, попри те, що централізована влада чинила все від неї залежне, спрямоване на обмеження суверенітету князів Волині, припадає саме, як зазначали вчені, на другу половину XV ст. Навіть, такий широковідомий акт як Люблінська Унія визначив за князівськими династіями Волині особливий юридичний статус, який прямо вступав у протиріччя з правом коронним, тобто «без огляду на артикул коронного статуту, що стосувався князів».

Надалі ми спостерігаємо, що на початку XVII ст. і, навіть, у XVIII ст. князівства сприймаються у документах як окремі територіальні утворення, з власною системою управління і адміністрацією. У XVIII ст. навіть при згасанні численних княжих династій їхні володіння зберігають статус князівств. Це бачимо на прикладі княжих родів Корецьких, Заславських, Люборецьких та інших.

Завжди зовнішнім атрибутом державного статусу князівств виступали князівські герби та печатки, що містили на своєму полі зображення гербів або їх головних елементів. За типологією княжі герби варто віднести до територіальної (у розумінні державної) геральдики. Адже ці знаки репрезентували якесь конкретне територіальне утворення як територіальну цілісність на чолі з власним керманичем — князем. Тобто спостерігається тут досить виразно тенденція, коли від самого початку роду герби правлячих династій набувають рис державно-династичних, а згодом (що теж стає більше правилом, ніж винятком) переростають у державні чи земельні герби відповідних територій. Це яскраво проявилось у долі геральдики династій Романовичів, литовсько-руської династії Гедиміновичів, польської династії Пястів, коли їх герби виконували роль репрезентантів державних утворень (Руського Королівства, Великого князівства Литовського, Корони Польської), а також цілих земель-воєводств (Руського, Волинського, Краківського). Менші за обсягом державно-політичні території у свою чергу користувалися атрибутикою своїх князівств.

У книзі автор наводить чимало прикладів того, як укорінилися княжі герби на печатках і гербах князівств, представляючи у вигляді малюнків (прорисовок) цілі комплекси відповідної атрибутики. З тексту книги видно, на скільки автор зумів правильно підійти до висвітлення своєї теми та використав при цьому великий обсяг відповідної літератури і, що важливо, історичних джерел. Однак тут варто зробити відповідні зауваження щодо докладності висвітлення джерельної бази. Замість того, щоб у тексті розкрити багатство фондів використаних архівів (с. 7–9), автор чомусь всю інформацію про відповідні джерельні комплекси подав у виносках-посиланнях, зовсім не коментуючи їх. Відтак, читач не має змоги відразу, користуючись джерельним аналізом матеріалу, скласти уявлення щодо його інформативного представництва. Відсутність характеристики документів за кадастром (їх розподілом) призводить до того, що тільки після ознайомлення з подальшим текстом ми можемо говорити про надзвичайну цінність введених до наукового обігу різних за своїм утилітарним призначенням джерел. Структура даної праці, що складається з 3-х розділів (у автора чомусь їх названо підрозділами), цілком логічно вибудована, добре продумана й повністю відповідає меті даної роботи. Без перебільшення можна твердити, що О. Однороженко вперше у вітчизняній родовій геральдиці здійснив вдалу спробу показати всю розмаїтість зображень на князівських гербах, що склали досить оригінальний символіко-зображальний ряд.

Оскільки геральдика являє собою особливий різновид зображальних джерел, О. Однороженко поетапно досліджує герби кожної князівської родини, залучаючи при цьому до свого дослідження не тільки відомі печатки із зображенням основних фігур з гербового поля, а й зображення гербів на князівських портретах. Тобто тут ми бачимо досить влучне і цілком логічне використання інших носіїв геральдичної інформації. Саме внаслідок всебічного використання різних джерел стало можливим уточнити колірні складові в різних гербах, пояснити зміну кольорової гами або особливості її передачі у різні часи.

Автор починає виклад основного матеріалу з дослідження геральдики нащадків князя Данила з Острога. Вже гербовники XVI ст. фіксують зображення герба Острозьких, виділяючи його серед інших руських гербів. Родовій геральдиці князів Острозьких, так би мовити, пощастило, оскільки вона незмінно присутня в речпосполитських гербовниках, в окремих історичних творах. А з другої половини XIX ст. герб Острозьких знаходить відображення в наукових студіях з геральдики. У наш час йому навіть присвячено низку окремих розвідок. Однак автору, дякуючи його науковій роботі з різними видами джерел, вдалося встановити, що історія герба найпотужнішого роду пізньосередньовічної Русі має свої особливості, і герб

князів Острозьких мав зовсім інший вигляд, ніж той, яким оперують дослідники. Найдавніші пам'ятки, які використовували дослідники, містили зображення герба з різних стародруків та гербовників другої половини XVI ст. Відтак, першим носієм князівського герба у науковців виступав князь Василь-Костянтин Костянтинович. Саме з його іменем пов'язувалося виникнення знаку. Автор зазначає, що насправді герб Острозьких пройшов більш, ніж двохсотлітню еволюцію, що не мала нічого спільного з польським впливом і гербами Огончик і Леліва. Дослідник переконливо довів, що герб Острозьких сягає корінням XIV ст. Так, на печатці Данила Васильовича з Острога від 1366 р. виявлено геральдичне зображення княжого родового знаку у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, що розміщені рогами дотолу над восьмипроменевою зіркою. Далі в книзі автор подає докладну історію про ті відозміни, які ним помічені при розгляді численних відбитків з печаток, якими користувалися представники роду Острозьких. Взагалі однією з характерних рис автора книги є доскіпливість в ідентифікуванні як гербів, так і їх окремих деталей. Це дало змогу досліднику в кожному окремому випадку чітко обґрунтувати свої висновки, посилаючись при цьому на численні зарубіжні та вітчизняні джерела.

Досліджуючи сюжети з герба молодшої гілки княжого роду Острозьких князів Заславських (вів родовід від молодшого сина Василя Федоровича князя Острозького — Юрія), автор, послуговуючись виявленими ним геральдичними матеріалами, переконливо доводить особність досліджуваного герба. Цікаво відзначити, що ряд супутніх основному зображенню (центральної фігури) елементів подано одночасно з оповіддю про історію роду. Не обійдено в книзі й питання, що досі в науковій літературі викликають дискусії. Це, зокрема, стосується генеалогії князів Четвертинських, а також їх родової геральдики. Свого часу вчені виводили родовід Четвертинських від турівських князів. Пізніше, на основі віднайдених монастирських синодиків, була запропонована версія про їх походження від — князя Данила Васильовича з Острога. Не менш заплутаною виявилася й історія походження та еволюції геральдики роду. Найдавніша пам'ятка геральдичної спадщини цих князів датується 1387–1388 рр. Саме там вміщено прориси гербів і печаток князя Олександра Четвертні. Зображення — два перехрещені півкола — за своїм зовнішнім виглядом та розміщенням елементів має найближчі паралелі в найдавніших геральдичних пам'ятках князів Острозьких, родові герби яких також мали в своїй основі зображення двох півкіл, щоправда із дещо іншим розміщенням та додатковими елементами. З великою часткою вірогідності це дозволяє стверджувати, що Четвертня був одним з молодших синів князя Данила Васильовича, і саме він фігурує серед інших князів Острозьких у монастирських синодниках під

іменем Олександра-Олексія. Наступні відомості про геральдичні пам'ятки князів Четвертинських сягають вже останньої чверті XV ст. Автор на основі виявлених матеріалів пояснює ті видозміни, що сталися в гербі роду, який почав розгалужуватися на окремі лінії. Доволі переконливо аналізуючи наявну геральдичну інформацію, дослідник залучає до своєї праці відомості з сфрагістичних джерел і показує в який спосіб та чому відбулися досить суттєві видозміни в гербах та на печатках представників роду з окремих його ліній. З дослідження добре видно, що спонукало і врешті призвело до появи в гербах додаткових деталей, що, зрештою, викристалізувались у повний знак і на XVII ст. перетворилися у досить представницький герб із зображенням святого Юрія.

Представникам княжого роду Головнів-Острожецьких теж належав цікавий за основною фігурою герб. Оскільки походження першого представника роду досі залишається дискусійним, то саме геральдичний матеріал допоміг О. Однороженку з'ясувати окремі деталі щодо родинних зв'язків цих князів. Ведучи свою оповідь від XIV ст., автор на основі геральдичних та сфрагістичних пам'яток з'ясував історію видозмін гербових зображень родового герба Головнів-Острожецьких майже до середини XVII ст.

Другий розділ книги присвячено геральдиці князів Несвітських та їх нащадків. Його озаглавлено «Тут ест луна, ту крести». Починає своє дослідження автор з того, що наголошує: походження князів Несвітських і Збараських та їх відгалужень — князів Колоденських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких та Тристенських — є чи не найполемічнішим питанням руської генеалогії доби середньовіччя. Воно викликало цілу генеалогічну «війну» в польській історіографії першій половині XX ст. Автор ретельно розглянув всі наявні генеалогічні розвідки, порівняв та проаналізував їх інформацію та висновки і, користуючись численними джерелами та геральдичним матеріалом, довів, що походження основної фігури гербового зображення великої та розгалуженої родини (зображення хреста або стріли з подвійним розгалуженням здолу) проглядається у кожній з гілок роду. Наведений у книзі геральдичний матеріал (численні зображення геральдичних та сфрагістичних пам'яток) переконливо засвідчує про геральдичну схожість знаків різних гілок роду, як і їх кровне споріднення. Поява на знаках гербів окремих деталей чи фігур, зокрема шестипроменевої зірки, пояснюється долученням до роду князів інших, вельми представницьких, родин і сягає середини XVIII ст.

Геральдиці князів литовського походження присвячено третій розділ книги, названий «Рицар, смелостью упойонный». Оскільки в генеалогічних дослідженнях відсутній чіткий висновок щодо походження роду князів

Сангушків, О. Однороженко взявся за досить складну справу — з'ясувати та деталізувати наочно, через геральдично-сфрагістичний матеріал, тяглість гербів та зображень на печатках до одного першопочатку. Відтак, він наводить численні приклади (прорисунки печаток), що належали різним представникам роду впродовж XIV–XVIII ст. і, ретельно досліджуючи кожну з них, доходить висновку щодо певних видозмін в них власного династичного герба Гедиміновичів — Погоні (рицар на коні, що тримає у правиці меч). Надзвичайно цікавими видаються трактування основного сюжету — озброєний рицар — в кількох видозмінах герба XV ст., коли рицар має вигляд озброєного воїна з мечем у правиці та списом у лівій руці, яким влучає звіра. Ще одна фігура присутня на печатці 1433 р. Дмитра-Сангушка Федоровича князя Луцького, Кошерського і Ратненського — дерево, подане в полі печатки ліворуч, поряд з основною фігурою.

Подібний сюжет присутній і на всіх наступних печатках нащадків князя Сангушка впродовж XV — першої третини XVI ст. Хоча не всі деталі зображення співпадають (поява у руці щита замість меча — 1517 р., воїн вражає змія списом — 1487 р.), однак наявність озброєного воїна — рицаря з Погоні — дозволяє твердити, що всі наступні гілки роду Сангушків все ж дотримувалися в своїх геральдичних знаках і печатках традиції.

Не менш цікавими в книзі виглядають дослідження гербової спадщини князів Чорторійських, Корецьких, Ружинських, Буремльських і Курцевичів, а також Гольшанських. В кожному окремому випадку автор розглядає еволюцію гербів у наступних поколіннях і робить це досить майстерно, оскільки наведений сфрагістично-геральдичний матеріал, якого подано чимало в тексті у вигляді ілюстрацій, наочно підтверджує висновки дослідника.

Рецензована книга, присвячена князівській геральдиці Волині XIV–XVIII ст., видається нам вдалою спробою показати на основі геральдики та сфрагістичного матеріалу основні сюжетні лінії геральдики княжих родів, які правила чималими теренами української землі. Не виключаємо того, що дослідники генеалогії можуть зробити авторові закид відносно певної спорідненості представників окремих родів. Адже без наявності генеалогічних таблиць досить важко розібратися в питаннях щодо ступеня спорідненості певних осіб княжих родів, що мали по кілька відгалужень. Однак це, безперечно, стоїть на часі, оскільки українська геральдика тісно пов'язана з генеалогією, ще тільки набирає відповідних обертів і має сказати своє слово у справі правонаступництва у кожному з родів. У перспективі є також дослідження геральдичних знаків на зображальних пам'ятках — портретах. Саме на них можна віднайти цікаві зразки повних окремих гербів у відповідних картушах, вживаних на той час, а також встановити кольорову гаму поля і фігур.

Вважаємо, що ця праця знайде свого читача, оскільки дослідники вказаних періодів історії середньовіччя майже не використовують взірці гербів у своїх студіях. На останок хочу висловити жаль з приводу того, що в книзі не подано систематизований архівний матеріал, що значно б полегшало подальші пошуки наступникам О. Однороженка. Автор не завжди в кінці розділів робить відповідні висновки. Адже так і напрошуються питання: чи була дана князівська геральдика автохтонною, відмінною від європейської, які саме особливості спостерігаємо ми в період її формування та еволюції зображального ряду. Однак ця робота ще чекає свого продовження, навіть з огляду на те, що в комплексі українська князівська геральдика так ще і не досліджена належним чином. Сподіваємося, що дослідження з генеалогії та геральдики значно доповнить вже відомий матеріал і послужаться справі розвою геральдичних студій взагалі.

Документи для дослідження генеалогії князівських родів.

Рец. на кн.: *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.* / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2007. — 176 с.

Історико-археографічне видання київських литуаністів Андрія Блануци та Дмитра Ващука, що було видрукуване наприкінці 2007 р. університетським видавництвом «Пульсари», присвячене князям Масальським, одному з найзначніших родів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). Незважаючи на те, що книга побачила світ відносно недавно, вона вже викликала значний інтерес фахівців, про що свідчить, наприклад, одна з рецензій, опублікованих в «Українському історичному журналі»¹.

У передмові автори обґрунтовують своє рішення вперше ввести до наукового обігу саме вісім документів з Литовського державного історичного архіву (м. Вільнюс), які призначені для широкого загалу науковців, зокрема тих, хто цікавиться проблемами формування еліт, генеалогією та історією князівських родів ВКЛ. Вибірка документів здійснена за територіально-хронологічним принципом. Фонд «Князі Масальські» нараховує понад 200 справ, що датуються XVI–XVIII ст., але автори обмежилися публікацією документів XVI ст., які безпосередньо стосуються волинської гілки князівського роду Масальських.

Структурно книга складається з двох розділів: у першому, який є основним у цій публікації, наведено документи — лінгвістичний варіант тексту, що передає максимально достовірно особливості оригіналу кириличного письма, адаптований текст, з розділенням на окремі слова та з сучасною пунктуацією, а також фотокопії документів, які супроводжуються описами рукописів та формулярів, а також історичними коментарями. Так, зокрема, читач з історичних коментарів може отримати вичерпну інформацію про правові реалії та суспільні явища, поширені у ВКЛ XVI ст. — заруку, право близькості та опіки, обрання суддів для залагодження судових суперечок, серебщину, наїзд, покарання злодіїв, звільнення від сплати податків тощо. Праця, яку здійснили автори видання, на наше переконання, буде у пригоді не тільки для тих, хто вивчає історію України та Центрально-Східної Європи, але й безпосередньо фахівців у галузі генеалогії та просопографії. Документи містять різнопланову інформацію про діючих осіб, задіяних у конфліктних ситуаціях, їхні особисті риси, особливості характеру тощо.

Стисло викладемо основний зміст документів, що ввійшли до книги. Це потрібно зробити, щоб читач мав змогу скласти уявлення про особливості оприлюднених матеріалів, оскільки наклад видання не дуже великий.

Так, перший документ (№ 1) відображає майнову суперечку лісної підляшської Марини Патієвої Тишкевич та її зятя князя Івана Федоровича Масальського з господарським дворянином Іваном Львовичем через нерухомість на Волині, розташовану на землі Вортолській (15 серпня 1539 р.).

Інші документи князівської родини Масальських дають чітке уявлення про один із аспектів шляхетських наїздів, причини яких крилися на побутовому (матеріальному) рівні. У документі № 2 іде мова про те, що один із представників роду Масальських — князь Іван Федорович — отримав у володіння маєтності дружини: м. Шумськ з навколишніми селами, що в Кременецькому повіті на Волині, які кілька років тримав в опіці господарський дворянин Іван Богушевич після смерті тестя князя Масальського Богдана Львовича. Коли ж у 1539 р. закінчився термін опіки і відбулася передача маєтностей з рук Івана Богушевича князю Івану Масальському, то перед князем постала невтішна картина: маєток і ставки спустошені, піддані розігнані, занедбаний і сам замок.

У документі № 3 (виклик до суду Івана Богушевича великим князем литовським Сигізмундом I Старим) зазначено, що за період тримання в опіці Шумського маєтку по смерті Івана Львовича господарський дворянин своїми діями призвів до повного розорення володінь князя Масальського. Великий князь литовський 10 травня 1540 р. надав лист потерпілому, в якому призначав рок (терміну розгляду судової справи) Івану Богушевичу.

У документі № 4 зазначається, що князь Іван Масальський разом зі своєю дружиною Богданою 20 жовтня 1545 р. звернувся до великого князя литовського з листом, в якому оповідав про те, що на них скаржилися господарський дворянин Война і довгялиський державця Іван Богушевич Боговитинович, що, нібито, Масальські під час передачі з опіки Шумського маєтку прибрали до своїх рук і деякі володіння Боговитиновичів, а також здійснили наїзд зі свого маєтку Бримова. Великий князь Сигізмунд I Старий призначив рок (за дванадцять тижнів) і судів у цій справі, яких обрали собі обидві сторони. Ними стали господарські дворяни Семен Миткевич Бабинський і Михайло Ігнатович Дчус (Джус), до компетенції яких входило розв'язати всі межові суперечки.

У документі № 5 викладено судовий вирок великого князя литовського Сигізмунда II Августа князю І. Масальському в справі з господарським дворянином Криштофом Масло (8 серпня 1557 р.), який заволодів людьми і маєтками Оношковським та Бриковським, що належали князю, через несплату ним сребщини за 1555 р. з цих маєтків. І. Масальський, перебу-

ваючи на одному із з'їздів, повідомив короля про відсутність боргів перед державою по сплаті вказаного податку, що підтверджувалося квитом жмудського біскупа князя Яна з Доманова. Зважаючи на це, Сигізмунд II Август вирішив справу на користь І. Масальського і наказав повернути йому забрані маєтки та людей.

Документ № 6 інформує про черговий факт наїзду на володіння князів Масальських, організований та здійснений іншим шляхтичем. У документі (припоминальний лист Сигізмунда II Августа до Григорія Сенюти) вказувалося, що невідомо з яких причин шляхтич наказував своїм підданам здійснювати набіги на приватні оношківські маєтності з прилеглими селами князя І. Масальського. Князь Іван Федорович звернувся до Сигізмунда II Августа із скаргою на Григорія Сенюту, в якій просив, щоб він вчинив справедливість і не допустив до заподіяння іншої шкоди. У наказі великого князя була записана вимога до Г. Сенюти залишити землі князя І. Масальського у спокої.

Документ № 7 від 1752 р. повідомляє про результат розслідування вченого Кременецького повіту Степана Дедеркала щодо порушеної кримінальної справи між князями Федором Івановичем Масальським та Костянтином Вишневецьким. Возний сповіщав буркграбія і підстаросту кременецького Станіслава Каменецького, що піддані князя К. Вишневецького з села Бісовки Гнат Вінник та Стецько Гірка обвинувачувались у крадіжці п'ятнадцяти вуликів з бджолами, які належали зінківському боярину князя Масальського Стецьку Нелепковичу.

Економічний аспект діяльності Ф. Масальського, зокрема сплату сребщини, частково висвітлює документ № 8 (24 серпня 1581 р.). Він, як і попередній, є виписом із кременецьких гродських книг. Зі змісту дізнаємось про судову справу між господарським поборцею Волинського воєводства Михайлом Линевським та князем Федором Івановичем Масальським, яку розглядали кременецькі урядники — підстароста Григорій Лосятинський та суддя Олекшій Білецький.

Для вирішення справи судді звернулись до тексту королівського універсалу, в якому вказувалось: особи, які звільнені від сплати господарського податку внаслідок спустошливого татарського розорення, на п'ятий рік платили нарівні з усіма. Відтак, урядники наказали записати розгляд справи до кременецьких гродських книг, а князю Ф. Масальському, який виграв судовий процес, дали відповідний випис.

У другому розділі А. Блануца і Д. Ващук на основі здебільше новонайдених, а також раніше опублікованих документів репрезентують своє дослідження історії князівського роду від його виникнення до кінця XVI ст. Автори досліджують князівський рід за його трьома відгалуженнями, які

започаткував князь Юрій Масальський у першій половині XV ст. Як додаток до документів, що публікуються, автори також подали окремо реєстр справ з Литовської метрики, в яких фігурують представники княжого роду, а також відомості про персональний склад роду Масальських у XVI ст., що особливо є цінним для подальших генеалогічних досліджень.

Для зручності користування й пошуку відповідної інформації видання оснащено словником давніх слів та виразів, іменним й географічним покажчиком, бібліографією й анотаціями російською, польською, литовською, німецькою мовами. Саме такий науково-довідковий апарат сприяє підвищенню наукового потенціалу книги, якою можуть користуватися не тільки фахівці з проблеми, але й всі, хто вивчає особливості перебігу історичного процесу за матеріалами XVI ст.

Перерахувавши всі переваги й достоїнства даної книги, слід вказати, що вона не позбавлена й певних огріхів. Зокрема, фотокопії документів, розміщених у книзі, зроблені невдало, що значно ускладнює прочитання текстів. Однак лінгвістичний варіант публікації цих матеріалів, максимально наближений до оригіналу, цілком компенсує вказаний недолік. Автори, на жаль, чомусь не використали матеріали опису військ ВКЛ 1528, 1565, 1567 рр., в яких фігурують й представники роду Масальських. А це надало б інформацію про мілітарну потужність роду й, одночасно, обсяги його землеволодінь.

Варто зауважити, що публікатори при складанні реєстру документів Литовської метрики не у повному обсязі використали документи, що виходили у серії видань «Архивы ЮЗР», «Акты ЮЗР» тощо. Проте, зважаючи на задекларовану авторами концепцію видання серії книг з історії князівських родів, сподіваємося, що нова інформація і віднайдені генеалогічні джерела суттєво доповнять як біографічні дані, так і місце й роль тих чи інших (в тому числі князів Масальських) родів у суспільно-політичних процесах Великого князівства Литовського.

Насамкінець потрібно щиро привітати авторів з вдалою роботою й побажати подальших успіхів на ниві джерелознавчих й археографічних студій з історії України доби Великого князівства Литовського. Що стосується генеалогічних досліджень князівського роду Масальських, то, як свідчать представлені документи, на вчених чекають нові відкриття та суттєві доповнення вже відомих даних.

---

¹ *Безпалько В.В.* Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. — К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2007. — 176 с. // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 217–219.

Рец.: *Zbiory pieczęci w Polsce, pod redakcją Zenona Piecha i Wojciecha Strzyżewskiego, wydawnictwo DiG. — Warszawa, 2009. — 528 с.*

Протягом останніх років у польській історичній науці відбувся значний сплеск сфрагістичних досліджень. Одним із генераторів таких студій є краківський осередок істориків та його промотор професор Зенон Пех, керівник Закладу допоміжних історичних дисциплін (*Zakład Nauk Pomocniczych Historii*) Ягеллонського університету.

Від 2003 р. у Торуні (Toruń), Кракові (Kraków), Зельоній Гужі (Zielona Góra) відбулися польські сфрагістичні конференції. Протягом 2006–2008 рр. у Закладі допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету організовано три сфрагістичні семінари. Ці наукові форуми були присвячені питанням сфрагістичної термінології, сфрагістичним колекціям, печаткам у давній Речі Посполитій¹.

2009 року у видавництві «DiG» побачила світ збірка матеріалів сфрагістичної конференції у Зельоній Гужі, яка відбулася у травні 2007 р. Її тематикою було вивчення колекцій печаток. Це видання присвячене пам'яті Казімежа Стрончинського (1809–1896), родоначальника польських сфрагістичних студій.

У збірці вміщено 22 статті. У більшості з них оприлюднено відомості про сфрагістичні колекції архівів, бібліотек, музеїв Кракова, Варшави, Вроцлава, Щеціна, Пйотркова Трибунальського, Плоцька, Катовіц, Ченстохови, Курніка, Бидгощі, Гнезно. Дві розвідки повідомляють про польські печатки в інтернет-базах, одна — висвітлює комплекс методів репродукції сфрагісів.

Відкриває збірник стаття **З. Пеха** «Зібрання печаток як предмет сфрагістичних досліджень» (с. 7–30), яка має програмний характер та є розвитком положень, висловлених автором у матеріалах першої сфрагістичної конференції². Насамперед дослідник визначає термін «збірки печаток» як «різного роду сфрагістичний матеріал — толоки, відтиски, муляжі, їх малюнки та фотографії» (с. 8).

Визначаючи ієрархію важливості сфрагісів, автор віддає пальму першості оригіналам печаток — толокам та їх відтискам (с. 8).

Аналізуючи польську історіографічну традицію щодо студіювання сфрагістичних колекцій, З. Пех звертає увагу на відсутність ширшого зацікавлення печатковими толоками з боку істориків. Причину цього науковець вбачає у відсутності програми досліджень цих пам'яток (с. 10).

З. Пех наполягає на важливості створення питальника, який необхідний у процесі збирання, упорядкування та опису сфрагістичного матеріалу. Питальник повинний зосереджувати таку інформацію: матеріал та техніка виконання печатки, авторство, ціна виготовлення толок, форми матриць та їхня еволюція протягом часу, мистецький рівень, місце зберігання, приналежність, церемонія їх вручення та нищення. Такі відомості мають не лише сфрагістичне значення, але й, як пише З. Пех, «важливість для вивчення матеріальної, духовної культури» (с. 11).

Автор наголошує на першочерговості упорядкування повної бібліографії публікацій, які стосуються печаткових матриць (с. 12, 16). Наступним етапом має бути систематична інвентаризація печаток в інституціях, які зберігають сфрагістичні колекції (с. 12).

Автор закликає звертати увагу на найдрібніші деталі, пов'язані з толоками. «Варто, — пише, — переглянути для цього часописи з ділянки історичних наук, археології та історії мистецтва з метою віднаходження найдрібніших інформацій» (с. 16).

Чергове наукове положення З. Пеха — систематичне опрацювання печаткових відтисків поза документами та їх публікація (с. 17)³.

На питання про місце використання копій «старосвітськими методами» у час цифрового фото та Інтернету, З. Пех відповідає однозначно: є багато аргументів на користь того, як зібрання копій печаток можуть відігравати важливу роль у майбутніх сфрагістичних дослідженнях (с. 21). Саме тому дослідник звертає особливу увагу на печатки-муляжі (с. 18–19), які іноді збереглися краще, ніж оригінали (с. 21–22).

На переконання З. Пеха, історик-сфрагіст має також долучатися до опрацювання мало знаних сфрагістичних колекцій музеїв, архівів, бібліотек (с. 22), а відтак — ставати ініціатором координації наукових інституцій у сфрагістичних дослідженнях.

Автор акцентує увагу на важливому значенні сфрагістичних муляжів у навчальному процесі. У цьому контексті дослідник згадує обставини купівлі Львівським університетом на початку ХХ ст. з ініціативи професора В. Семковича (1878–1949) сфрагістичної колекції архітектора, археолога і колекціонера Болеслава Підчашинського (1822–1876). З. Пех наводить витяг із листа В. Семковича, в якому науковець оцінює сфрагістичний матеріал «як дидактичний засіб на заняттях зі студентами в межах допоміжних історичних дисциплін — дипломатики, сфрагістики, геральдики, історії строю та озброєнь, історії мистецтва. І лише потім печатки є музейним експонатом» (с. 24).

З. Пех акцентує увагу на питанні зберігання та консервації печаток, які потребують постійної опіки фахівців-консерваторів (с. 27).

Автор також наголосив на важливості пошуків не лише в польських архівах, бібліотеках та музеях, але і закордонних, зокрема тих держав, землі яких були у складі Речі Посполитої (України, Білорусі, Литви), а також німецьких — на предмет вивчення сфрагістики польських земель Сілезії та Помор'я (с. 29).

Досить детально сфрагістичні зібрання Головного архіву давніх актів у Варшаві (ГАДА) розглянув науковий працівник цього архіву **Януш Грабовський** (с. 31–78). На тлі попередніх студій сфрагістичних зібрань ГАДА⁴, нинішня виглядає найбільш повною та детальною.

Дослідник окремо розглянув зібрання печаток королівських, князівських, а також костельних, міських, сільських, громадських інституцій та організацій, приватних осіб. Автор згадує також *sigilla* Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, А. Могили, козацьких полковників (батуринського, прилуцького).

Автор детально проаналізував та поділив печатки (як і колекцію толок) на дев'ять груп (зібрання печаткових відтисків професора Мар'яна Гумовського, фото печаток, сургучеві відтиски, наклеєні на конверти, муляжі, відзнаки міської влади, відтиски печаток відірваних від документів, металеві та неметалеві толоки).

Для українського дослідника збірка ГАДА з точки зору наявності україніки має неоціненне значення. Йдеться про печатки (відтиски та матриці) сільських громад, церковних інституцій Холмщини, Підляшшя, Східної Галичини, Волині, Поділля XIX — першої половини XX ст. Цей сфрагістичний матеріал сконцентрований у колекції професора Мар'яна Гумовського (1881–1974), одного з визначних польських фахівців у галузі допоміжних історичних дисциплін.

Кристіна Єльонек-Літевська у статті «Сфрагістичні зібрання в Державному архіві м. Краків (толоки, відтиски, муляжі)» (с. 79–100) згадує близько 100 толок сільських громад Східної та Західної Галичини⁵, зокрема печатки українських сіл Кам'яне, Завій, Мокре, Лещавка та Гучко Сяноцького повіту (толока останнього села репродукована у статті).

Дослідниця інформує і про стеариновий відтиск печатки львівських пекарів XIX ст. (тимчасова сигнатура, номер IV–99), про печатки Львова (авторка не уточнює, які саме).

Вроцлавський історик **Марек Л. Вуйцік** зупинився на печаткових зібраннях Державного архіву в м. Вроцлав (с. 101–120).

Унікальною та дорогоцінною пам'яткою для української сфрагістики є мідяна толока з написом «Голова Подільської губернської народньої управи» та тризубом, репродукцію якої вміщено у статті. Це печатка періоду української державності 1917–1920 рр. Але автор не ідентифікує мідяну толоку як державну українську, а лише як «унікальну з кириличним текстом».

Автор звертає увагу і на питання збереження сфрагістичного матеріалу та доступності його для дослідників. І найкращим способом у реалізації цього наміру він вважає формування відповідних цифрових баз.

Агнешка Гут та Павел Гут у статті «Печаткові зібрання в Державному архіві у Щеціні» (с. 121–135) здійснили загальний огляд сфрагістичних матеріалів архіву та розповіли про спроби їх інвентаризації та каталогізації, починаючи з 1880-х рр. Автори окремо розглянули зібрання печаткових матриць, відтисків печаток на документах (паперових та пергаментних) тощо.

Марцін Глебьонек у студії «Печатки у Бидгоських зібраннях — Державному архіві, воєводській та міській бібліотеці, окружному музеї» (с. 137–152), як і З. Пех, намагається дати визначення сфрагістичним збіркам. Отже, за М. Глебьонеком, «то не лише колекції печаток, а й джерела до історії печаток» (с. 152).

Дорота Отвіновська здійснила огляд сфрагістичних матеріалів Національного музею у Кракові та в Бібліотеці князів Чорторійських (с. 153–167). Авторка, працюючи з матеріалами сфрагістичної колекції Національного музею, сфокусувала увагу на: 1) оригінальних відтисках воскових печаток, привішених до пергаментних документів; 2) оригінальних відтисках воскових печаток, відірваних від пергаментних документів; 3) збірці печаткових матриць; 4) колекції документів, зібраних польським геральдистом і колекціонером Віктором Віттигом (1857–1921); 5) колекції таблиць з репродукціями печаток, зібраній Мар'яном Гумовським; 6) колекції металевих муляжів печаток; 7) колекції гіпсових муляжів печаток Національного музею в Кракові; 8) рукописах, пов'язаних з інституціями та приватними збирачами.

У сфрагістичній колекції Бібліотеки князів Чорторійських дослідниця виокремила: 1) збірку печаток при пергаментних документах та 2) збірку печаток, відірваних від документів.

Стаття **Владзіслава Фабіанського** «Історичний нарис створення та формування сфрагістичного зібрання Національного закладу ім. Оссолінських та його сучасний стан» (с. 169–192) привертає увагу у зв'язку із згадкою про розпорядження Президії Академії наук УРСР (кінець 1939 р.) щодо ліквідації у Львові Музею Ossolineum та розподілу його колекцій поміж львівськими музеями — Портретною галереєю, Історичним музеєм, Музеєм художніх промислів (с. 171–172).

Дослідник згадує фарбовий відтиск печатки з тризубом, що належав уряду солтиса с. Городище громади Малин Дубенського повіту часів УНР (1917)⁶ (с. 181), наклеєну гербову печатку магістрату королівського міста Львова (із репродукцією) першої чверті ХХ ст. (с. 183).

Роберт Форисяк-Вуйціньський поставив собі питання: чи можуть міські сфрагіси зі збірки професора М. Гумовського у Вроцлавському Ossolineum'і бути нині, при теперішньому рівні розвитку польської міської сфрагістики, актуальними для фахівців? Детально розглядаючи складну долю вроцлавського печаткового матеріалу з величезної колекції професора М. Гумовського, значна частина якої нині знаходиться в архівах та бібліотеках Варшави, Кракова, Вроцлава, автор доходить висновку швидше про музейне її значення (с. 193–207).

Артур Грінєвіч у статті «Сфрагістичні колекції національного музею у Вроцлаві» (с. 209–226) робить цікавий висновок про розширення поля джерельних експертиз сфрагісів: метод дактилоскопії може уможливити визначення майстра конкретної толоки, що посприяє створенню персонально-часових баз даних (с. 224); хімічні дослідження деяких печаток дали б широке поле до вивчення складу воску, який був не лише традиційно бджолиним, але й земним, тобто виготовлений з мінерального парафіну (с. 226). Дослідник вважає, що металеві толоки є не чим іншим, як датованими пробами заліза та інших видів кольорових металів.

А різноманіття форм печаток, збережені на них відтиски пальців створюють широкі можливості для пізнавання методів праці граверів та канцелярій. Тому, наголошує А. Грінєвіч, сфрагістична колекція Національного музею у Вроцлаві може задовольнити дослідницькі очікування істориків, мистецтвознавців, юристів, мовознавців, хіміків, фахівців з дактилоскопії та металознавства.

Рафал Яворський та Марцін Глебьонек оприлюднили статтю «Сфрагістичне зібрання Казімежа Стрончинського у музеї Пьотркова Трибунальського» (с. 227–237), на пошану якого, як вище згадано, видано нинішню збірку статей.

Агнешка Павловська зробила стислий огляд «Сфрагістичні збірки у Національному музеї в Щеціні» (с. 239–251). Варто звернути увагу на репродукції відтисків та матриць печаток XIV–XIX ст., які склали предмет дослідження науковця. Особливо цікава шляхетська печаткова матриця XIX ст., виготовлена з гірського кристалу. Авторка поділила матеріали на сім груп: 1) печатки княжі, 2) приватні, 3) міські, 4) цехові, 5) костьольні, 6) пруських адмінінституцій, 7) різне. Сфрагіси головним чином походять з нинішніх західних земель Польської Республіки.

Малгожата Каганец знайомить читача зі збірками гмінних печаток Верхньої Сілезії (с. 253–258), що зберігаються у державних архівах у Глівіцах, Ополю, Катовіцах, Цешині, в архідієцезіальному архіві в Катовіцах, у музеї Інституту Тарногурського м. Тарновські Ґури. Дослідниця підкреслює проблему відсутності каталогу всіх відомих печаток гмін регіону із зазначенням місця їхнього зберігання.

Марек Адамчевський вмістив студію «Збірки гіпсових муляжів з печаток давнього архіву гнезненської капітули на основі колекції кс. каноніка Леона М. Формановича» (с. 259–286), а **Пьотр Бокота** — «Сфрагістична колекція Францішка Тарчинського у зібраннях дієцезіального музею у Полоцьку» (с. 287–298).

Павел Стружик представив статтю про «Люблінське зібрання муляжів печаток о. Йосафата Островського» (с. 299–311) — бібліофіла, історика, сфрагіста, геральдиста та археолога (1890–1939). Збирач печаток власними зусиллями згромадив величезну колекцію копій відтисків (близько 20 тисяч). Сфрагіси переважно мають чеське, німецьке, польське, угорське походження. У колекції є *sigilla*, оригінали яких знаходилися в Історичному архіві м. Львова та Львівського університету, музею Любомирських у Львові.

У статті **Пьотра Покори** «Малюнки печаток Каєтана Вінцентія Келісінського у зібраннях Бібліотеки ПАН у Курніку» (с. 377–476) з-поміж понад півтисячі репрезентованих сфрагістичних джерел бачимо малюнки печатки Петра Могили, молдавського господаря (1590 р.), п'яти невідомих руських бояр (1366 р.), міста Олики, отамана запорізьких козаків Федора Полоуса (1595 р.), Рельє Каіока (Relje Kaioka, князь?, боярин? волинський. — Пьотр Покора), шляхти брацлавського повіту, воєводи брацлавського Яна Збараського (1603 р.), міста Володимира (1573 р.), Запорізького Війська (з них деякі печатки ідентифіковані К. Келісінським як такі, що належать Павлу Тетері, Оліферу Голубу, Андрію Могили).

Цікавий аналіз печаток із деканатських зібрань архідієцезіального архіву в Ченстохові зробив **Павел Вольницький** (с. 313–338). Матеріал переважно стосується кінця XVIII — початку XX ст. На прикладі історії становлення інституту римо-католицької печатки у Польському королівстві відслідковуються синхронні процеси щодо генези, функціонування, образного наповнення, форми єпископських, деканатських, парафіяльних римо-католицьких печаток на Правобережній Україні зазначеного періоду. П. Вольницький дійшов висновку: російська імперська влада періоду поділів Речі Посполитої не втручалася у створення печаткового візерунку католицьких інституцій та духовництва (с. 329)⁷.

З. Пех у статті «Зібрання муляжів печаток у Закладі допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету» (с. 339–376) підкреслює: навіть нині, в часи цифрового фото варто і надалі виконувати відтиски зі збережених печаткових матриць, оскільки завдяки ним можна отримати екземпляри досить високої якості (с. 344–345).

З. Пех подає широкий екскурс з історії сфрагістичних зібрань Закладу допоміжних історичних дисциплін, серед яких є відтиски з цинфолії,

пластиліну тощо. Неоціненні скарби, які збиралися з XIX ст. та далі примножуються, є доступними для наукового опрацювання.

Войцех Мішке навів відомості про польські печатки у чеських Інтернет-базах (с. 477–498). Дослідник відзначив, насамперед, значні досягнення чеських істориків на цьому ґрунті. До 2010 р., зазначає автор, база гасел програми Rešetě (з 82-х архівних інституцій) буде нараховувати близько 48–50 тисяч описів печаток, більшість яких походить з-перед 1526 р.

Автор подає детальні «Взірці питальника реєстру сфрагістичного матеріалу з архівів Чеської Республіки», які слід використати також для створення у майбутньому подібної української сфрагістичної бази даних⁸.

Ядвіга Кліма присвятила статтю пошуку інформації про сфрагістичні пам'ятки в Інтернеті (с. 499–515). Авторка з метою ефективного пошуку печаткового матеріалу в мережах *Google*, *Onet.pl*, *Wirtualna Polska*, *Emulti.pl* створила каталог ключових слів: печатка, відтиски, булла, *sigillum*, гмерки, сфрагістика, пергаментні документи, зібрання, колекції, фонд, музей, архів, бібліотека.

У підсумку Я. Кліма засвідчила: на своїх Інтернет-сторінках про власні сфрагістичні зібрання подали відомості 49 польських музеїв, 19 архівів та 4 бібліотеки. Однак кожна інституція описує печатковий матеріал згідно з власними критеріями. Відсутність уніфікованого підходу, на думку авторки, ускладнює з одного боку уяву про наявні печатки (часто відсутня інформація про їх походження, стан опрацювання і т.д.), а з іншого — відсутність єдиної форми іменування печаток (наприклад, сфрагістичні зібрання) уповільнює знаходження таких пам'яток в Інтернет-павутинні.

Дослідниця робить висновок: Інтернет є важливою допомогою у пошуку відомостей зі сфрагістики (с. 505).

Справжнім подарунком є вміщення авторкою списку всіх польських наукових інституцій, які розмістили на власних Інтернет-сторінках інформацію про власні сфрагістичні зібрання (місце збереження, кількість об'єктів, характер зібрання, хронологічні рамки, походження).

Магдалена Кадзішевська та **Павел Стружик** зупинилися на *repertorium* давніх методів репродукції печаток (с. 517–528).

Автори нагадують про три найпоширеніші способи створення копій печаток: 1) створення нового відтиску старою матрицею; 2) виконання копії зі збережених печаткових відтисків (відлив, гальвана); 3) виготовлення подібних збережених печаток та їхній копій.

Дослідники у формі коротких гасел представляють методи створення копій печаток, знані у Польщі. Назвемо їх, аби мати уяву про польську техніку виготовлення копій сфрагістичного матеріалу: аквафорта, офорт; бартинотипія⁹; хромолітографія; фольга; цинкографія, цинкотипія; дерево-

рит; гілошований малюнок; гальванічна копія; печатковий гальван; гальванопластичний осад, гальванотип; літографія; гравіювання; негатив з цементу; негатив з гіпсу; негатив з каучука; негатив муляжу; негатив печатки з пластиліну; відтиск паперово-графітний, графітне втирання; цементний муляж; гіпсовий муляж; сургучевий муляж; металевий муляж; муляж печатки; сірчаний муляж; печатка нового тиснення; малюнок печатки; гравюра на сталі; світлодрук (фотодрук, фототипія, геліотипія, целлотипія, альбертотипія).

Наприкінці розвідки автори подають бібліографію з репродукування печаток.

* * *

Кожна з оглянутих публікацій супроводжується фотоілюстраціями. Шкода, що репродукції подаються, з огляду на видавничі витрати, у чорнобілому форматі¹⁰.

З опублікованих матеріалів помітно, наскільки тривалими були (і є) польські традиції збирання печаток, їх упорядкування¹¹ та збереження. Опис представлених печаткових збірок супроводжується детальним оглядом створення тих чи інших архівів, а відтак отримуємо нариси розвитку архівів — як державних, так і козських.

Польські колеги кожною своєю публікацією сфрагістичних матеріалів «переконають» у важливості статусу печаток як універсальних історичних джерел, демонструють їхні джерельні можливості.

А оскільки у фокус уваги польських сфрагістів нерідко потрапляють українські пам'ятки, то для українського дослідника їхні студії є надзвичайно цікавими.

¹ Матеріали першої сфрагістичної конференції, яка відбулась у Торуні в 2003 р., вийшли друком, див.: *Pieczenie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, pod redakcją Zenona Piecha, Jana Pakulskiego i Jana Wroniszewskiego — Warszawa, 2006. — 369 s.; інформацію про інші конференції та семінари див.: *Piech Z. Klasyfikacje i nazewnictwo pieczosci* — III Seminarium Sfragistyczne (Kraków, 5 grudnia 2008) // *Studia historyczne*. — Kraków, 2009. — Z. 3–4. — S. 351–353. Тут вміщено бібліографію про наукові звіти сфрагістичних конференцій та семінарів у польських наукових періодичних виданнях.

² Див.: *Piech Z. Wstęp // Pieczenie w dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 7–10; *Id. Perspektywy polskich badań sfragistycznych* // *Op. cit.* — S. 31–58.

³ В українській сфрагістиці таке завдання поставив відомий історик Я.Р. Дашкевич (1926–2010): *Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.)* // *Знак. Вісник Українського геральдичного товариства*. — Львів, 2000. — Число 21. — С. 4–5.

⁴ S.K. Kuczyński в: Przewodnik po zasobie AGAD. — Warszawa, 1975. — Т. 1. — S. 463–474; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Opracowanie zbiorowe pod redakcją Doroty Lewandowskiej. — Warszawa, 2008. — S. 212–218.

⁵ Характерно, що до Західної Галичини (тобто польської) дослідниця відносить Добромиль та Сянок (с. 81). Згідно з етнографічною мапою українських земель в «Енциклопедії українознавства» (К., 1993. — Т. 1. — С. 343) західна межа Східної (української) Галичини за австрійських часів проходила по західному порубіжжі повітів Сяноцького, Березівського, Перемиського, Ярославського.

⁶ Аналогічні відтиски печатки з тризубом громади Малинської волості Дубенського повіту зберігаються у колекції професора М. Гумовського в ГАДА, наприклад, див. сигн. 3777, 3787.

⁷ Пор.: Перкун В. «... і печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.). — К., 2002. — С. 64; Його ж. Церковна сфрагістика Прапобережної України (1793–1917 рр.). Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук / Інститут історії України НАНУ. — К., 2002. — С. 12.

⁸ Дослідження чеських істориків у галузі допоміжних історичних дисциплін є тривалими. 1988 р. в Празі вийшла пам'ятна книга, присвячена 200 літтям розвитку допоміжних історичних дисциплін у Карловому університеті: 200 let pomocných věd historických. — Praha, 1988. Під час відвідин згаданої кафедри у червні 2010 р. авторові вдалося ознайомитися з останніми ґрунтовними працями співробітників кафедри: Bláhová M. Historická chronologie. — Praha 2001; праця на пошану керівника кафедри допоміжних історичних дисциплін професора М. Благової: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historia. — 2002. — 1–2; Z pomocných věd historických XVI. Intern laudum et divam. — Praha, 2007; Pátková H. Česká středověká paleografie. — Praha, 2008. Авторка останньої праці видала друком палеографічні таблиці для студентів для практичних занять з палеографії.

⁹ Від прізвища автора цієї техніки копіювання Владзіслава Бартиновського (1832–1918).

¹⁰ Про проблему наукових видань у кольоровому форматі детально пише відомий французький геральдист Мішель Пастуро (Michel Pastoureau) у роботі: Średniowieczna gra symboli / Przełożyła Hanna Igalson-Tygielska. — Warszawa, 2006. — S. 129–130. Оригінал має назву: Une historie symbolique du Moyen Âge. — Paris, 2004.

¹¹ В українській історіографії маємо лише скупі звістки про сфрагістичні колекції істориків або ж колекціонерів. Окремі публікації стосуються печаток в особистих архівах вчених, наприклад, див.: Амбросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького // Шоста наук. геральд. конф. (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали. — Львів, 1997. — С. 3–5; Опис архіву І.П. Крип'якевича / Упор. Я. Федорук. — К., 2007.

АНОТАЦІЇ

Враховуючи існування в Інституті історії України НАН України Сектору генеалогічних і геральдичних досліджень, було прийнято рішення раз на рік готувати збірник наукових праць, який би містив статті саме з цих спеціальних історичних дисциплін та споріднених з ними — біографістики, символіки, емблематики, некрополістики, просопографії тощо. Таким чином, пропонується до Вашої уваги 17-й випуск періодичного видання «Спеціальні історичні дисципліни» є піонерським.

Серед авторів збірки як молоді науковці, так і досвідчені фахівці.

Редакційна колегія надає можливості для висловлювання власних думок та авторських інтерпретацій, навіть, якщо вона не поділяє їх.

Видання розраховано на широке коло науковців та аматорів.

Лариса Буряк

ЖІНОЧА БІОГРАФІСТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

У статті реконструюються дослідження жіночих біографій як невід’ємна та органічна складова історично-біографічного напрямку в українській історіографії, аналізується її специфіка в залежності від соціокультурних процесів та інституалізація історичної науки, що тривала упродовж другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.

Ключові слова: історіографія, історично-біографічний напрям, жіноча біографістика, історично-фемінологічні студії.

Ірина Мага

СЕРГІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ КУЛЕШОВ: ДОКУМЕНТОЗНАВЕЦЬ ТА ПЕДАГОГ. ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС ДО ШОСТИДЕСЯТИРІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

У статті висвітлюються життєвий шлях та науковий внесок у розвиток дисциплін документально-комунікаційного циклу та архівної справи провідного українського документознавця С.Г. Кулешова.

Ключові слова: С.Г. Кулешов, документ, документознавство, архівна справа, інформаційна діяльність

Ольга Малій

МИКОЛА ХРИСТІЯНОВИЧ БУНГЕ (1823–1895): ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ

Здійснюється публікація документів з особового фонду М.Х. Бунге, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського. Документи охоплюють значний проміжок часу — з 1841 по 1895 рр. та ілюструють як київський, так і петербурзький період життя відомого вченого та державного діяча.

Ключові слова: Микола Християнович Бунге, Університет св. Володимира, Київ, Санкт-Петербург, міністерство фінансів.

Олександр Алфьоров

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА ОЛИФЕРА ГОЛУБА: XVII–XIX ст.

Дослідження присвячене історії та генеалогії роду гетьмана Олифера Голуба. У статті розглядається процес зміни прізвища, герба та переселення представників роду.

Ключові слова: Олифер Голуб, Голуби, рід, гетьман, м. Стеблів, Зінкевичі, Мануїловичі, родина, герб.

Ірина Войцехівська, Вікторія Патик

РОДОВІД СТРЕЛЬСЬКИХ: ГЕНЕАЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

На базі нових архівних документів та особистих колекцій реконструйовано генеалогію українського історика — професора Київського університету імені Тараса Шевченка В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983).

Ключові слова: В'ячеслав Ілліч Стрельський, Ілля Дмитрович Стрелков, Стрельські, журнал «Курський театр», редактор, Московський історико-архівний інститут, Архівне управління НКВС УРСР.

Ольга Гурковська, Євген Чернецький

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ШЛЯХТИ: ГУРКОВСЬКІ ГЕРБА СЛЕПОВРОН

На базі відомостей про шляхетські роди Гурковських з гербовників XIX — початку XX ст. та архівних матеріалів ставиться проблема їхнього походження та родового герба. Розглядається історія та генеалогія Гурковських герба Слеповрон, які походили з Луцького повіту Волинського воєводства. Стаття доповнена родовідним розписом та генеалогічною схемою.

Ключові слова: Гурковські, шляхта, гербовник, герб, Волинське воєводство, Волинська губернія, рід, Київська губернія, гродський суд.

Марія Дмитрієнко, Олена Походяща

ПОРТРЕТНИЙ ЖИВОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті здійснюється спроба вперше висвітлити особливе значення досліджень О.М. Лазаревського у галузі портретного живопису для його

розвідок з генеології. Аналізується інформаційний потенціал портретів як історичного джерела.

Ключові слова: О.М. Лазаревський, родознавство, генеалогія, портрет, колекція, зібрання, історичне джерело, репродукція.

Ігор Лильо

ЗАБУТА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ РОДУ КОРНЯКТІВ

У розвідці наводяться відомості про синів знаного у Львові багатія та громадського діяча Константина Корнякта. На основі розшуканого автором статті епітафійного напису, встановленого на одному з найстаріших храмів Риму — костелі Санта Марія Аракоелі (S. Maria in Aracoeli), з'ясовано деталі біографії одного з синів К. Корнякта — Михайла.

Ключові слова: Константин Корнякт, Михайло Корнякт, Львів, Рим, костел Санта Марія Аракоелі, епітафійний напис.

Сергій Лисенко

ПОТІЇВСЬКО-ГОРБУЛІВСЬКА ПІДЛІНІЯ РАДОМИШЛЬСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ЛІНІЇ РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.)

У статті розглядається одне з відгалужень радомишльської генеалогічної лінії шляхетського роду Незабитовських герба Любич — потіївсько-горбулівська підлінія. Представники її протягом другої половини XVIII — першої половини XX ст. трансформувалися зі служилою дрібною шляхти Київського воєводства (згодом — Київської губернії) в російську та радянську інтелігенцію. Подані генеалогічні і біографічні відомості та родовідний розпис допомагають автору, здійснюючи черговий етап дослідження генеалогії і соціальної генези означеного шляхетського роду, зробити ряд висновків

Ключові слова: Незабитовські, герб, генеалогічна лінія, підлінія, гілка роду, рід, клан, шляхта.

Валерій Томазов

СКАРЛАТ СТЕФАНОВИЧ МАВРОКОРДАТО, КНЯЗЬ МОЛДАВСЬКИЙ

У статті на значній джерельній базі реконструюється біографія князя Скарлата Степановича Маврокордато, представника старовинного аристократичного роду грецького походження, який оселився в Російській імперії. Простежуються його родинні зв'язки та висвітлюється процес доведення прав на князівську гідність в російських державних інституціях.

Ключові слова: Скарлат Стефанович Маврокордато, Катаказі, Схіна, Іпсіланті, Молдова, Валахії, князь Молдавський, Герольдія, фанаріоти.

Олег Однороженко

РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО XVIII ст.

Розвідка присвячена родовій геральдиці старшини Війська Запорозького низового, зокрема Сидора Білого, Якіма Лелеки, Осипа Рубана, Костя Гордієнка та ін. Гербові зображення відтворюються на основі сфрагістичних відтисків, що збереглися на старовинних документах. Матеріал вводиться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: геральдика, герб, печатка, низове козацтво, полковник, старшина.

Олена Попельницька

ШТЕМПЕЛЬ РЖЕВУСЬКИХ З ПІДГОРЕЦЬКОГО ЗАМКУ ЯК ГЕРАЛЬДИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена висвітленню такого аспекту української геральдики, як зображення родових дворянських гербів на поштових штемпелях. У якості прикладу розглядається штемпель XIX ст. із зображенням герба графів Ржевуських, що зберігався у Підгорецькому замку на Львівщині.

Ключові слова: поштовий штемпель, герб, графи Ржевуські, Підгорецький замок, с. Підгірці.

Денис Тоїчкін

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ЗМІСТ СИМВОЛІКИ НА КЛИНКОВІЙ ЗБРОЇ XV–XIX ст. В УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЯХ: ГЕРАЛЬДИКА, ЕПІГРАФІКА, ОРНАМЕНТИКА

Статтю присвячено проблемам класифікації та змісту символіки, нанесеної на клинках й ефесах холодної зброї, її значення для атрибуції окремих зразків. Роботу виконано на прикладах експонатів, що зберігаються в Харківському державному історичному музеї та Національному музеї історії України (м. Київ). Детально проаналізовано символіку гербів та гмерків, епіграфіку релігійного, уславлюючого та містичного змісту, а також орнаментацию зброї XV–XIX ст.

Ключові слова: шабля, холодна зброя, орнамент, ефес, герб, картуш, гмерк, клинок, зображення.

АННОТАЦИИ

Учитывая существование в Институте истории НАН Украины Сектора генеалогических и геральдических исследований, было принято решение раз в год готовить сборник научных трудов, который бы содержал статьи, посвященные проблемам этих специальных исторических дисциплин и родственным им — биографистики, символики, эмблематики, некрополистики, просопографии и других. Таким образом, предлагаемый Вашему вниманию 17-й выпуск периодического издания «Специальные исторические дисциплины» является пионерским.

Среди авторов сборника как молодые ученые, так и известные специалисты.

Редакционная коллегия предоставляет возможность для высказывания собственных мыслей и авторских интерпретаций, даже если она не разделяет их.

Издание рассчитано на широкий круг исследователей и любителей.

Лариса Буряк

ЖЕНСКАЯ БИОГРАФИСТИКА В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX — ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX вв.)

В статье реконструируются исследования женских биографий как неотъемлемая и органическая составляющая историко-биографического направления в украинской историографии, анализируется ее специфика в зависимости от социокультурных процессов и институализация исторической науки, которая продолжалась в течение второй половины XIX — первой трети XX вв.

Ключевые слова: историография, историко-биографическое направление, женская биографистика, историко-феминологические исследования.

Ирина Мага

СЕРГЕЙ ГЕОРГИЕВИЧ КУЛЕШОВ: ДОКУМЕНТОВЕД И ПЕДАГОГ. ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК К ШЕСТИДЕСЯТИЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ

В статье освещается жизненный путь и научный вклад в развитие дисциплин документально-коммуникационного цикла и архивного дела ведущего украинского документоведа С.Г. Кулешова.

Ключевые слова: С.Г. Кулешов, документ, документоведение, архивное дело, информационная деятельность.

Ольга Малий

**НИКОЛАЙ ХРИСТИАНОВИЧ БУНГЕ (1823–1895):
ДОКУМЕНТЫ К БИОГРАФИИ**

Осуществляется публикация документов из личного фонда Н.Х. Бунге, который хранится в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского. Документы охватывают значительный промежуток времени — с 1841 по 1895 гг. и иллюстрируют как киевский, так и петербургский период жизни известного ученого и государственного деятеля.

Ключевые слова: Николай Христианович Бунге, Университет св. Владимира, Киев, Санкт-Петербург, министерство финансов.

Александр Алферов

ПОТОМКИ ГЕТМАНА ОЛИФЕРА ГОЛУБА: XVII–XIX вв.

Исследование посвящено истории и генеалогии рода гетмана Олифера Голуба. В статье рассматривается процесс смены фамилии, герба и переселения представителей рода.

Ключевые слова: Олифер Голуб, Голубы, род, гетман, м. Стеблев, Зинкевичи, Мануйловичи, семья, герб.

Ирина Войцеховская, Виктория Патык

**РОДОСЛОВНАЯ СТРЕЛЬСКИХ:
ГЕНЕАЛОГИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ**

На основе новых архивных документов и личных коллекций реконструировано генеалогию украинского историка — профессора Киевского университета имени Тараса Шевченко Вячеслава Ильича Стрельского (1910–1983).

Ключевые слова: Вячеслав Ильич Стрельский, Илья Дмитриевич Стрелков, Стрельские, журнал «Курский театр», редактор, Московский историко-архивный институт, Архивное управление НКВД УССР.

Ольга Гурковская, Евгений Чернецкий

**К ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ ШЛЯХТЫ:
ГУРКОВСКИЕ ГЕРБА СЛЕПОВРОН**

На основе сведений о шляхетском рода Гурковских из гербовников XIX — начала XX вв. и архивных материалов ставится проблема их происхождения и родового герба. Рассматривается история и генеалогия Гурковских герба Слеповрон, которые происходили из Луцкого уезда Во-

лынського воеводства. Стаття доповнена родословною росписью и генеалогическою схемою.

Ключевые слова: Гурковские, шляхта, гербовник, герб, Волынское воеводство, Волынская губерния, род, Киевская губерния, градский суд.

Мария Дмитриенко, Елена Походящая

ПОРТРЕТНАЯ ЖИВОПИСЬ КАК ИСТОЧНИК ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ А.М. ЛАЗАРЕВСКОГО

В статье осуществляется попытка впервые осветить особое значение исследований А.М. Лазаревского в области портретной живописи для его трудов по генеалогии. Анализируется информационный потенциал портретов как исторического источника.

Ключевые слова: А.М. Лазаревский, генеалогия, портрет, коллекция, собрание, исторический источник, репродукция.

Игорь Лилё

ЗАБЫТАЯ СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ РОДА КОРНЯКТОВ

В исследовании приводятся сведения о сыновьях известного во Львове богача и общественного деятеля Константина Корнякта. На основе найденной автором статьи эпитафии, установленной на одном из старейших храмов Рима — костеле Санта Мария Аракоели (S. Maria in Aracoeli), восстановлены детали биографии одного из сыновей К. Корнякта — Михаила.

Ключевые слова: Константин Корнякт, Михаил Корнякт, Львов, Рим, костел Санта Мария Аракоели, эпитафия.

Сергей Лысенко

ПОТИЕВСКО-ГОРБУЛИВСКАЯ ПОДЛИНИЯ РАДОМЫШЛЬСКОЙ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНИИ РОДА НЕЗАБЫТОВСКИХ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX вв.)

В статье рассматривается одно из ответвлений радомышльской генеалогической линии шляхетского рода Незабытовских герба Любич — потиевско-горбулиивская подлиния. Ее представители на протяжении второй половины XVIII — первой половины XX вв. трансформировались из мелкой служилой шляхты Киевского воеводства (позднее — Киевской губернии) в российскую и советскую интеллигенцию. Приведенные генеалогические и биографические сведения и родословная помогают автору, осуществляя

очередной этап исследования генеалогии и социального генезиса означенного шляхетского рода, сделать ряд выводов.

Ключевые слова: Незабытовские, герб, генеалогическая линия, подлиния, ветвь рода, род, клан, шляхта.

Валерий Томазов

**СКАРЛАТ СТЕФАНОВИЧ МАВРОКОРДАТО,
КНЯЗЬ МОЛДАВСЬКИЙ**

В статье на значительной источниковой базе реконструируется биография осевшего в Российской империи князя Скарлата Степановича Маврокордато, представителя старинного аристократического рода греческого происхождения. Исследуются его родственные связи и освещается процесс доказательств в российских государственных институциях прав С. Маврокордато на княжеское достоинство.

Ключевые слова: Скарлат Стефанович Маврокордато, Катакази, Схина, Ипсиланти, Молдова, Валахия, князь Молдавский, Герольдия, фанариоты.

Олег Однороженко

**РОДОВАЯ ГЕРАЛЬДИКА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО
НИЗОВОГО XVIII в.**

Исследование посвящено родовой геральдике старшины Войска Запорожского низового, в том числе Сидора Билого, Якыма Лелеки, Осипа Рубана, Костя Гордиенко и др. Гербовые изображения воссоздаются на основе сфрагистических оттисков, сохранившихся на старинных документах. Материалы вводятся в научный оборот впервые.

Ключевые слова: геральдика, герб, печать, низовое казачество, полковник, старшина.

Елена Попельницкая

**ШТЕМПЕЛЬ РЖЕВУСКИХ ИЗ ПОДГОРЕЦКОГО ЗАМКА
КАК ГЕРАЛЬДИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

Статья посвящена исследованию такого аспекта украинской геральдики, как изображение родовых дворянских гербов на почтовых штемпелях. В качестве примера рассматривается штемпель XIX в. с изображением герба графов Ржевуских, который хранился в Подгорецком замке на Львовщине.

Ключевые слова: почтовый штемпель, герб, графы Ржевуские, Подгорецкий замок, с. Подгорцы.

Денис Тоичкин

**КЛАССИФИКАЦИЯ И СМЫСЛОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ
СИМВОЛИКИ НА КЛИНКОВОМ ОРУЖИИ XV–XIX ВВ.
В УКРАИНСКИХ МУЗЕЯХ: ГЕРАЛЬДИКА, ЭПИГРАФИКА,
ОРНАМЕНТИКА**

Статья посвящена проблемам классификации и содержания символики, нанесенной на клинках и эфесах холодного оружия, ее значения для атрибуции некоторых образцов. Работа выполнена на примере экспонатов, хранящихся в Харьковском государственном историческом музее и Национальном музее истории Украины (г. Киев). Детально проанализировано символику гербов и гмерков, эпиграфику религиозного, прославляющего и мистического содержания, а также орнаментацию оружия XV–XIX вв.

Ключевые слова: сабля, холодное оружие, орнамент, эфес, герб, картуш, гмерк, клинок, изображение.

ANNOTATIONS

In view of the fact that the Division for Genealogical and Heraldic Research is within the structure of the NASU Institute of History of Ukraine, the decision was made on publishing an annual research collection on special historical and related disciplines, namely: biographical studies, symbology, emblem studies, necropolistics, prosopography etc. Thus, the given «Special Historical Disciplines» periodical, Issue № 17 is a pioneer edition. The articles are written by both young scholars and experts in the field.

The authors are given free reign in expressing their opinions and personal interpretations, which do not necessarily reflect the views of the editorial board. The publication is intended for researchers and a broad readership.

Larysa Buriak

WOMEN'S BIOGRAPHICAL STUDIES IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (THE SECOND HALF OF XIX — THE FIRST THIRD OF XX CENTURY)

The article presents the research on women's biographies as an integral and organic component of the historical biographical line in Ukrainian historiography; it provides analysis of its specificities in the context of socio-cultural processes and institutionalization of historical science in the second half of XIX — the first third of XX centuries.

Key Words: historiography, historical biographical line, women's biographical studies, historical feminological studies

Iryna Maha

SERHII HEORHIOVYCH KULESHOV: AN EXPERT IN RECORD STUDIES AND PEDAGOGUE. HISTORICAL BIOGRAPHICAL ESSAY ON THE 60TH BIRTH ANNIVERSARY

The article provides a view of the life and scholarly contribution to the development of archival and record studies by noted Ukrainian expert in the field S.H. Kuleshov.

Key Words: S.H.nt, record studies, archival affairs, information activities

Olha Maliy

DOCUMENTS ON THE BIOGRAPHY OF MYKOLA KHRYSTYIANOVYCH BUNHE (1823–1895)

The article offers the documents of N.Kh. Bunhe's personal archive from the Institute of Manuscript of the V. Vernadsky National Library of Ukraine. They

cover a lengthy period of time (1841–1895) and shed light on the Kyiv and St. Petersburg life periods of a famed scholar and public figure.

Key Words: Mykola Khrystyianovych Bunhe, St. Volodymyr University, Kyiv, St. Petersburg, the Ministry of Finance

Oleksandr Alfiorov

**THE DESCENDANTS OF HETMAN OLYFER HOLUB:
XVII–XIX CENTURIES**

The article covers the history and genealogy of Hetman Olyfer Holub's family. It offers analysis with regard to the change of the surname, coat of arms and migration of the family representatives.

Key Words: Olyfer Holub, the Holubs, family, Hetman, the town of Stebliv, the Zinkevyches, the Manuilovyches, coat of arms

Iryna Voitsekhivska, Viktoriia Patyk

THE STRELSKYS' FAMILY TREE

Based on the new archival records and personal collections, the author offers a reconstructed genealogic tree of Ukrainian historian, professor of the Kyiv Shevchenko University V'iacheslav Illich Strelsky (1910–1983).

Key Words: V'iacheslav Illich Strelsky, Illia Dmytrovych Strielkov, the Strelskis, «The Kursky Theater» magazine, editor, the Moscow Historical Archives Institute, the NKVS Directorate for Archives of Ukrainian SSR

Olha Hurkovska, Yevhen Chernetsky

**THE HURKOVSKIS, THE SLEPOVRON COAT OF ARMS:
ON THE HISTORY OF KYIV SZLACHTA**

Based on the archival records and armonials (XIX — early XX centuries) related to the noble Hurkovskis' families, the article sheds light on the Hurkovskis' origin, the Slepovron coat of arms, of Lutsky povit, Volhynia voivodstvo. The research is supported with the list of the family members and genealogic chart.

Key words: the Hurkovskis, szlachta, armonial, coat of arms, Volhynia voivodstvo, Volhynia province, family, Kyiv province, hrotsky court

Mariia Dmytrenko, Olena Pokhodiashcha

**PORTRAITURE AS SIGNIFICANT SOURCE
OF O.M. LAZAREVSKY'S GENEALOGIC RESEARCH**

The article presents the first attempt to emphasize the importance of O.M. investigation in the field of portraiture in the context of his genealogic research. It provides analysis of portrait information capacities as historic source.

Key Words: O.M. Lazarevsky, genealogy, portrait, collection, historical source, reproduction

Ihor Lil'io

THE FORGOTTEN PAGE OF THE HISTORY OF THE KORNIAKTS' FAMILY

The research contains the data on the sons of Lviv's well-known rich man and public figure Konstantyn Korniakt. Based on the epitaph found by the author in the St. Maria in Aracoeli Roman Catholic Church in Rome, the publication sheds light on the biography of Mykhailo, one of K. Korniakt's sons.

Key Words: Konstantyn Korniakt, Mykhailo Korniakt, Lviv, Rome, the St. Maria in Aracoeli Roman Catholic church, epitaph

Serhii Lysenko

THE POTIĪVSKO-HORBULIVSKA SUBLINE OF THE RADOMYSHL GENEALOGICAL LINE OF THE NEZABYTOVSKIS FAMILY (THE SECOND HALF OF XVIII — THE FIRST HALF OF XX CENTURY)

The article sheds light on the potiïvsko-horbulivska genealogical line of the Radomyshl genealogical line of a noble Nezabytovskis family, Liubych coat of arms. Its members, as minor szlachta of Kyiv voivodstvo (Kyiv province in the second half of XVII century), represented Russian and Soviet intelligentsia during the first half of XX century. The offered genealogical, biographical data and the genealogical chart are very helpful in the context of genealogical research and social genesis of the family.

Key Words: the Nezabytovskis, coat of arms, genealogical line, subline, family line, clan, szlachta

Valerii Tomazov

SCARLAT STEFANOVYCH MAVROCORDATOS, DUKE OF MOLDAVIA

The article, based on a massive array of sources, presents the reconstructed biography of Duke Scarlat Mavrocordatos who represented an ancient aristocratic family of Greek origin and lived in the Russian Empire. It traces his family ties, sheds light on the process of establishing his right to the title of Duke in Russian public institutions.

Key Words: Scarlat Stefanovych Mavrocordatos, Katakazi, Schinas, Ipsilanti, Moldova, Wallachia, Duke of Moldavia, heraldry, Phanariotes

Oleh Odnorozhenko

**FAMILY HERALDRY OF THE ZAPOROZHIAN HOST
OF XVIII CENTURY**

The article deals with the Starshyna family heraldry of the Zaporozhian Host, namely: Sydor Bily, Yakym Leleka, Osyp Ruban, Kost Hordiienko and others. The coats of arms are presented due to sphragistic imprints of the ancient documents. The given material is introduced for scientific use for the first time.

Key Words: heraldry, coat of arms, seal, the Cossacks, colonel, starshyna

Olena Popelnytska

**THE SEAL STAMP OF THE RZEWYSKIS OF THE PIDHORETSKY
CASTLE AS HERALDRY SOURCE**

The article deals with noble families' coats of arms on seal stamps (the case of the stamp of XIX century with the Rzewuskis' coat of arms from the Pidhoretsky Castle in Lviv Region).

Key Words: seal stamp, coat of arms, Dukes Rzewuskis, the Pidhoretsky Castle, Pidhirtsi

Denys Toïchkin

**CLASSIFICATION AND CONTENT OF SWORD ARMS SYMBOLS
OF XV–XIX CENTURIES IN UKRAINIAN MUSEUMS: HERALDRY,
EPIGRAPHY, ORNAMENTATION**

The article covers the issues of classification and content of sword arms symbols and their importance as attribution of certain models. The research is based on the pieces of the Kharkiv State Historical Museum and the National Museum of History of Ukraine in Kyiv. It provides detailed analysis with regard to the symbols of coats of arms and gmerks, epigraphy of religious, glorifying and mystical nature, arms ornamentation of XV — XIX centuries.

Key Words: sabre, cold steel, ornament, sword hilt, coat of arms, cartouche, blade, gmerk, image

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР — молодший науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

БУРЯК ЛАРИСА — кандидат історичних наук, доцент, докторантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВОЙЦЕХІВСЬКА ІРИНА — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГУРКОВСЬКА ОЛЬГА — архівіст I категорії відділу інформації та використання документів Державного архіву Київської області

ДМИТРІЄНКО МАРІЯ — доктор історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ЛИЛЬО ІГОР — кандидат історичних наук, доцент кафедри візантиністики та середніх віків Львівського національного університету імені Івана Франка

ЛИСЕНКО СЕРГІЙ — заступник голови Українського геральдичного товариства, голова Наукового товариства імені братів В. та Е. Руліковських

МАГА ІРИНА — кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідний інституту архівної справи та документознавства

МАЛІЙ ОЛЬГА — кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного морського інституту

ОДНОРОЖЕНКО ОЛЕГ — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України

ПАТИК ВІКТОРІЯ — аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ПОПЕЛЬНИЦЬКА ОЛЕНА — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного історичного музею України

ПОХОДЯЩА ОЛЕНА — кандидат історичних наук, завідувач сектору Національного історичного музею України

ТОЇЧКІН ДЕНИС — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ — кандидат історичних наук, завідувач сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ЧЕРНЕЦЬКИЙ ЄВГЕН — завідувач відділом інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської ЦБС, старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею

ЗМІСТ

Від упорядників	3
-----------------------	---

БІОГРАФІСТИКА

Лариса Буряк

ЖІНОЧА БІОГРАФІСТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)	6
---	---

Ірина Мага

СЕРГІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ КУЛЕШОВ: ДОКУМЕНТОЗНАВЕЦЬ ТА ПЕДАГОГ. ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС ДО ШЕСТИДЕСЯТИРІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ	17
---	----

Ольга Малій

МИКОЛА ХРИСТИЯНОВИЧ БУНГЕ (1823–1895): ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ	39
--	----

ГЕНЕАЛОГІЯ

Олександр Алфьоров

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА ОЛИФЕРА ГОЛУБА: XVII–XIX ст.	58
---	----

Ірина Войцехівська, Вікторія Патик

РОДОВІД СТРЕЛЬСЬКИХ: ГЕНЕАЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ	68
---	----

Ольга Гурковська, Євген Чернецький

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ШЛЯХТИ: ГУРКОВСЬКІ ГЕРБА СЛЕПОВРОН	82
--	----

Марія Дмитрієнко, Олена Походяща

ПОРТРЕТНИЙ ЖИВОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО	95
--	----

Ігор Лильо

ЗАБУТА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ РОДУ КОРНЯКТІВ	111
--	-----

Сергій Лисенко

ПОТІЇВСЬКО-ГОРБУЛІВСЬКА ПІДЛІНІЯ РАДОМИШЛЬСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ЛІНІЇ РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.)	115
--	-----

Валерій Томазов

СКАРЛАТ СТЕФАНОВИЧ МАВРОКОРДАТО, КНЯЗЬ МОЛДАВСЬКИЙ	130
---	-----

ГЕРАЛЬДИКА, СИМВОЛІКА, ЕМБЛЕМАТИКА
Олег Однороженко

РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
XVIII ст. 142

Олена Попельницька

ШТЕМПЕЛЬ РЖЕВУСЬКИХ З ПІДГОРЕЦЬКОГО ЗАМКУ
ЯК ГЕРАЛЬДИЧНЕ ДЖЕРЕЛО 145

Денис Тоїчкін

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ЗМІСТ СИМВОЛІКИ НА КЛИНКОВІЙ ЗБРОЇ
XV–XIX ст. В УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЯХ: ГЕРАЛЬДИКА, ЕПІГРАФІКА,
ОРНАМЕНТИКА 149

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ**Марія Дмитрієнко**

Дослідження родової князівської геральдики Волині XIV–XVIII ст.
Рец. на кн.: *Однороженко Олег. Князівська геральдика Волині
середини XIV–XVII ст. — Харків, 2008. — 179 с.* 178

Марія Дмитрієнко

Документи для дослідження генеалогії князівських родів.
Рец. на кн.: *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. /
Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — К.:
Університетське видавництво «Пульсари», 2007. — 176 с.* 186

Віталій Перкун

Рец.: *Zbiory pieczęci w Polsce, pod redakcją Zenona Piecha i
Wojciecha Strzyżewskiego, wydawnictwo DiG. — Warszawa, 2009. — 528 с.* ... 190

Анотації 199

Відомості про авторів 212

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**ЧИСЛО 17
ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ГЕРАЛЬДИКА**

Науково-організаційне забезпечення:
В. Томазов, О. Попельницька, О. Танцерєва
Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 16.05.2011 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 17,55. Обл. вид. арк. 15,55.
Наклад 300 прим. Зам. 3. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.